NOAM CHOMSKY

Περί αναρχισμού

μετάφραση: Μαρία-Αριάδνη Αλαβάνου

ΚΕΔΡΟΣ

Ο Νόαμ Τσόμσκι δεν χρειάζεται συστάσεις. Η δριμύτατη κριτική του στο καπιταλιστικό σύστημα, στον αμερικανικό ιμπεριαλισμό, στα ΜΜΕ, σε κάθε μορφής καταπίεση και εκμετάλλευση έχει εδραιώσει τη φήμη του Αμερικανού πολιτικού στοχαστή προκαλώντας ταυτόχρονα ποικίλα σχόλια και συζητήσεις.

Τα κείμενα που συγκεντρώνονται στον παρόντα τόμο αποκαλύπτουν μία άλλη διάσταση του έργου του: τη σχέση του με το αναρχικό κίνημα και πώς αυτό επηρέασε τη σκέψη του.

Πόσο επίκαιρη είναι σήμερα μια συζήτηση περί αναρχισμού; Μπορεί το αναρχικό κίνημα να προκαλέσει κοινωνικές αλλαγές; Ο Τσόμσκι διερωτάται, προκαλεί, θέτει σημαντικά ερωτήματα. Τονίζει αυτό που θεωρεί ως την ουσία του αναρχισμού: πρέπει να αποδειχθεί η αναγκαιότητα της εξουσίας. Σκιαγραφεί το όραμά του για μια ριζική ανασυγκρότηση της κοινωνίας χωρίς ιεραρχικές δομές, για έναν κόσμο όπου κάθε άτομο θα συμμετέχει άμεσα στις αποφάσεις που αφορούν τη ζωή του. Το βασικότερο: επιβεβαιώνει την αντίληψή του για τον τρόπο που πρέπει να οργανώσουμε τη ζωή μας ενόψει των δύσκολων αγώνων του σήμερα και του αύριο.

9 789600 438987
4 AA7 4578 ISBN 978-960-04-3898-7

NOAM CHOMSKY

ΤΣΟΜΣΚΙ ΠΕΡΙ ΑΝΑΡΧΙΣΜΟΥ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΜΑΡΙΑ-ΑΡΙΑΔΝΗ ΑΛΑΒΑΝΟΥ

ΚΕΔΡΟΣ

ISBN 978-960-04-3898-7

Τίτλος πρωτοτύπου:
Noam Chomsky: «Chomsky on anarchism»

Μετάφραση: ΜΑΡΙΑ-ΑΡΙΑΔΝΗ ΑΛΑΒΑΝΟΥ
Υπεύθυνη διορθώσεων: ΜΑΡΙΑ ΣΠΑΝΑΚΗ
Επιμέλεια-Διόρθωση: ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΑΠΑΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ
Ηλεκτρονική διόρθωση: ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΑΡΑΓΕΩΡΓΙΟΥ
Τυπογραφική επιμέλεια: ΜΑΡΙΑ ΒΟΥΛΓΑΡΗ
Ηλεκτρονική σελιδοποίηση: ΚΥΡΙΑΚΗ ΤΟΜΤΣΙΚΙΩΤΗ

www.kedros.gr
e-mail: books@kedros.gr

Πρόλογος

Ήμουν έφηβος όταν άκουσα για πρώτη φορά ότι ο Τσόμσκι ήταν αναρχικός. Αυτή η ανακάλυψη με επηρέασε βαθιά. Γύρω στο 1980 και ενώ η «αναρχία» εξαγγελλόταν κραυγαλέα από τις σκηνές κάποιων συγκροτημάτων πανκ που παρακολουθούσα, αισθανόμουν πως ήμουν ο μόνος που πίστευα ότι υπήρχε κάτι βαθύ και πολύ *σοβαρό* στη θεωρία που είχα υιοθετήσει – κάτι πέρα από τα εύκολα συνθήματα για το «τσάκισμα του κράτους» χωρίς οποιαδήποτε πρόταση για το πώς ή το τι θα το αντικαθιστούσε. Είχα διαβάσει τους κλασικούς – Προυντόν, Μπακούνιν, Κροπότκιν –, αλλά αυτοί πλέον είχαν πεθάνει. Ο Τσόμσκι όχι μόνο ήταν ζωντανός αλλά ήταν και ένας σεβαστός διανοούμενος, τα κείμενα του οποίου διαβάζονταν ευρέως. Είχε γράψει το πρώτο του φιλοαναρχικό δοκίμιο σε ηλικία δέκα χρονών, ως έφηβος τριγυρνούσε στα αναρχικά περίπτερα και βιβλιοπωλεία της 4ης Λεωφόρου του Μανχάταν (όχι μακριά από εκεί που χόρευα άχαρα το πανκ μου) και διατηρούσε ακόμα τις αντιαυταρχικές πεποιθήσεις του ως ενήλικος. Παρά την αντίφαση που πιθανώς έβλεπαν οι συνομήλικοί μου στην επίκληση της αυθεντίας μιας τέτοιας δημόσιας προσωπικότητας, αισθανόμουν δικαιωμένος και πολύ λιγότερο μόνος.

Έτσι, ένας λόγος που το AK Press εκδίδει το παρόν βιβλίο είναι να εμπνεύσει την ίδια αίσθηση ανάτασης και αναζήτησης. Βεβαίως,

σήμερα είναι πολύ πιο δύσκολο να το καταφέρει αυτό κανείς, τουλάχιστον μέσα στο ίδιο το αναρχικό κίνημα. Ο αναρχισμός είναι πιο διαδεδομένος και ορατός – οπότε είναι πολύ πιο εύκολο να βρει κανείς δικαίωση και δεσμούς μέσα σ' αυτόν. Η κατά Τσόμσκι εκδοχή του ελευθεριακού σοσιαλισμού είναι λίγο περισσότερο γνωστή. Ωστόσο, ίσως αυτή η ίδια η εξοικείωση να είναι επικίνδυνη. Νομίζουμε ότι ξέρουμε τι είναι ο αναρχισμός. Νομίζουμε ότι ξέρουμε ποιος είναι ο Τσόμσκι. Και λόγω αυτής της καθ' υπόθεση γνώσης χάνουμε τις αποχρώσεις και την πολυπλοκότητα. Τα δοκίμια και οι συνεντεύξεις που παρουσιάζονται στο παρόν βιβλίο, γραμμένα από το 1969 έως το 2004, θα εκπλήξουν ευχάριστα και θα γεννήσουν χρήσιμα ερωτήματα ακόμη και στον πιο σίγουρο για τον εαυτό του αναρχικό.

Επίσης, εκδίδουμε αυτό το βιβλίο για πολλούς ανθρώπους που δεν γνωρίζουν τι είναι ο αναρχισμός ή που οι γνώσεις τους γι' αυτόν περιορίζονται στους εντυπωσιακούς τίτλους των εφημερίδων. Όσον αφορά αυτούς, θεωρούμε τον Τσόμσκι σαν μια γέφυρα προς ένα νέο σύνολο ιδεών για τα μέσα και τους σκοπούς της κοινωνικής αλλαγής, προς μια παράδοση επαναστατικής σκέψης και πρακτικής εκατόν πενήντα χρόνων, η οποία επιδίωξε την κοινωνική και την οικονομική δικαιοσύνη χωρίς τη μεσολάβηση των αφεντικών, των πολιτικών ή των γραφειοκρατών. Έξω από το αναρχικό κίνημα πολλοί δεν γνωρίζουν τίποτε για τις ελευθεριακές σοσιαλιστικές ρίζες του έργου τού Τσόμσκι και πόσο συνδέονται όχι μόνο με την κοινωνική του κριτική αλλά και με τη γλωσσολογική του θεωρία. Γι' αυτούς οι εκπλήξεις του παρόντος βιβλίου θα είναι μεγαλύτερες. Στο κάτω κάτω, τι σχέση θα μπορούσε να έχει ένας λογικός και έξυπνος άνθρωπος με αυτούς που οι βραδινές ειδήσεις μας λένε ότι ενσαρκώνουν την ίδια την αντίθεση στον ορθό λόγο;

Αρκετά στενή σχέση, όπως θα καταστήσει απόλυτα σαφές το παρόν βιβλίο. Οι πασίγνωστες επικρίσεις του Τσόμσκι – για τα ΜΜΕ, για την εξωτερική πολιτική των ΗΠΑ, για την εκμετάλλευση και την καταπίεση κάθε μορφής – δεν έρχονται από το πουθενά. Βασίζονται στις θεμελιώδεις πεποιθήσεις του για το τι σημαίνει να είναι κανείς άνθρωπος: ποιοι είμαστε, τι είμαστε ικανοί να γίνουμε, πώς θα έπρεπε να οργανώσουμε τη ζωή μας και πώς εμποδίζονται και διαστρέφονται οι δυνατότητές μας από τις ιεραρχικές κοινωνικές σχέσεις.

Η κριτική χωρίς όραμα είναι απλώς παράπονο, και έτσι ακριβώς παρουσιάζουν οι πολιτικοί και οι ειδήσεις του καναλιού Fox κάθε κοινωνική διαμαρτυρία. Για να κατανοήσει κανείς τον Τσόμσκι, πρέπει να κατανοήσει το όραμά του – δηλαδή να κατανοήσει τον αναρχισμό.

Εάν το παρόν βιβλίο υπηρετεί το σκοπό του, θα το βρείτε ικανοποιητικό. Όπως υποδεικνύει ο Μπάρι Πάτμαν στην εισαγωγή του, δεν υπάρχει ένας μοναδικός ορισμός του αναρχισμού. Ασφαλώς ορισμένοι αναρχικοί θα διαφωνήσουν με διάφορες πτυχές της εκδοχής του Τσόμσκι – ιδίως, για παράδειγμα, με την άρνησή του να αποκηρύξει τη σημασία που έχουν οι πολιτικές νίκες οι οποίες επιφέρουν ευνοϊκές μεταρρυθμίσεις (παρ' όλο που είναι σαφέστατος ως προς το περιορισμένο εύρος τους). Ωστόσο, είτε δεν γνωρίζουν τίποτα για τον αναρχισμό είτε νομίζουν ότι γνωρίζουν τα πάντα, όσοι διαβάσουν αυτό το βιβλίο θα μάθουν κάτι πολύτιμο. Στη συνέχεια ευελπιστούμε ότι θα προχωρήσουν και θα μάθουν ακόμη περισσότερα, αρκετά ώστε να οικοδομήσουν τελικά τον κόσμο που οραματίζεται ο Τσόμσκι, έναν κόσμο όπου κάθε άτομο συμμετέχει άμεσα στις αποφάσεις που επηρεάζουν την καθημερινή ζωή του και όπου η μη νομιμοποιημένη εξουσία περιορίζεται στην κατάλληλη γι' αυτή θέση: τη θέση μιας θλιβερής ιστορικής υποσημείωσης για την εποχή που δεν είχαμε αναλάβει ακόμα κοινή δράση για να βάλουμε τα πράγματα στη θέση τους.

Τσαρλς Γουέιγκλ
Εκ μέρους της κολεκτίβας του AK Press
Μάρτιος 2005

Εισαγωγη

Σκοπός του παρόντος βιβλίου είναι να παρουσιάσει κάποιες ιδέες και σκέψεις του Νόαμ Τσόμσκι σχετικά με τον αναρχισμό. Τα ΜΜΕ παρουσιάζουν συνήθως τον Τσόμσκι ως εξέχοντα αναρχικό/ελευθεριακό, κομμουνιστή/αναρχοσυνδικαλιστή (διαλέξτε όσα επίθετα σας αρέσουν). Το σημαντικότερο είναι ότι τοποθετείται ο *ίδιος* μέσα σε αυτό το πολιτικό φάσμα. Είτε όμως του ταιριάζουν τέλεια αυτές οι «ταμπέλες» είτε όχι, δεν μπορεί να υπάρξει αμφιβολία ότι οι ιδέες του για την κοινωνική αλλαγή και την αναδόμηση της κοινωνίας είναι άξιες μελέτης και συζήτησης. Έχουμε επιλέξει διάφορα κείμενα που επιτρέπουν στον αναγνώστη να εξετάσει και να κρίνει με αξιόπιστο τρόπο τόσο τη συμβολή του Τσόμσκι στον αναρχισμό, όσο και τη σημασία του αναρχισμού σήμερα ως μέσου ερμηνείας και αλλαγής του κόσμου.

Ορισμένες από αυτές τις ομιλίες και τις συνεντεύξεις δημοσιεύονται για πρώτη φορά και, σε συνδυασμό με περισσότερο συναφές υλικό, ενισχύουν και αναπτύσσουν διεξοδικότερα την αντίληψη του Τσόμσκι για τον αναρχισμό – τι είναι και τι θα μπορούσε να είναι. Αναπόφευκτα παρουσιάζονται κάποιες επαναλήψεις μεταξύ των κειμένων, των συγκεκριμένων θεμάτων και των θεωρητικών στους οποίους αναφέρεται συχνά ο Τσόμσκι. Η προσπάθεια να εξαχθεί το ίδιο μήνυμα οδηγεί σε τέτοια φαινόμενα! Παρ' όλα αυτά, όσο επανεξε-

τάζεται κάθε ιδέα, τόσο μεγαλύτερη διαύγεια και περισσότερες αποχρώσεις προστίθενται σε ορισμένες πολύ ενδιαφέρουσες απόψεις.

Η εισαγωγή του Νόαμ Τσόμσκι στον *Αναρχισμό* (1970) του Ντανιέλ Γκερέν*, την οποία αναθεώρησε αργότερα προκειμένου να δημοσιευθεί στο έργο του *For Reasons of State* (1973) με τον τίτλο «Σημειώσεις για τον αναρχισμό», είναι σημαντική υπό την έννοια ότι αποκρυσταλλώνει την αντίληψή του για τον αναρχισμό ως ιστορική δύναμη και ως τρόπο για να επέλθει η κοινωνική αλλαγή σήμερα. Επρόκειτο για ένα δοκίμιο που επικρίθηκε από ορισμένους αναρχικούς. Ο Τζορτζ Γούντκοκ, ένα αναρχικός ιστορικός, υποστήριξε ότι αποτελούσε μια μονοδιάστατη άποψη. Ο Τσόμσκι, υποστήριξε ο Γούντκοκ, ήταν αριστερός μαρξιστής (όπως και ο Γκερέν) που ήθελε να χρησιμοποιήσει τον αναρχισμό για να καταστήσει πιο ήπιο και πιο διαυγή τον δικό του μαρξισμό. Το έργο του «κόλλησε» στην αναρχική γλώσσα του 19ου αιώνα. Στην καλύτερη περίπτωση επρόκειτο για αναρχοσυνδικαλισμό· στη χειρότερη για απλό οικονομικό ντετερμινισμό. Δεν υπήρχαν αναφορές στον Κροπότκιν, στον Μαλατέστα, στον Χέρμπερτ Ριντ. Για τον Γούντκοκ, ο Τσόμσκι εξισώσει τον αναρχικό αγώνα με μία τάξη και δεν κατανοεί ότι ο αναρχισμός απευθύνεται σε «εκείνους τους ανθρώπους όλων των τάξεων, οι οποίοι επιδιώκουν μια κοινωνία όπου οι δυνατότητες ύπαρξης είναι ποικίλες και ελεύθερες, μια κοινωνία που μπορεί να προσεγγιστεί με την εξέγερση στον τρόπο ζωής, *όπως επίσης και* με τον οικονομικό αγώνα».

Η κριτική του Γούντκοκ είναι ενδιαφέρουσα και δεν της λείπει η ειρωνεία. Βεβαίως στο έργο του Τσόμσκι υπάρχει μια ασάφεια όρων, όπως και η υπόδειξη ότι ο αριστερός κομμουνισμός, ο κομμουνισμός των συμβουλίων και ο αναρχισμός έχουν πολλά κοινά ως όργανα κριτικής του κρατικού σοσιαλισμού και του καπιταλισμού. Αυτή η ιδέα επαναλαμβάνεται ποικιλοτρόπως σε όλη την έκταση του παρόντος βιβλίου. Ο Τσόμσκι επηρεάζεται εξίσου από τον Πάνεκουκ** και τον Ρούντολφ Ρόκερ*** ή από τον Ντιέγο Αμπάντ ντε

* Daniel Cuérin (1904-1988): Γάλλος αναρχικός και συγγραφέας. (*Σ.τ.Μ.*)
** Anton Pannekoek (1883-1960): Παγκοσμίως γνωστός Ολλανδός αστρονόμος και μαξιστής. Έπαιξε σημαίνοντα ρόλο στη θεωρητική επεξεργασία αντιγραφής κρατικών μορφών επαναστατικού μετασχηματισμού. (*Σ.τ.Μ.*)
*** Rudolf Rocker (1873-1958): Γερμανός αναρχοσυνδικαλιστής συγγραφέας και αγωνιστής. (*Σ.τ.Μ.*)

Σαντιγιάν*. Στη συνέντευξή του προς τον Μπάρι Πάτμαν το 2004 υποστηρίζει ότι υπάρχουν διαφορές ανάμεσα σ' αυτό το αριστερό ρεύμα του κομμουνισμού και στους αναρχικούς, αλλά «πρόκειται ακριβώς για το είδος των διαφορών που πρέπει να υπάρχουν όταν οι άνθρωποι συνεργάζονται συντροφικά». Εξίσου σημαντική είναι η αντίληψη του Τσόμσκι για την κοινωνική τάξη ως μια από τις βασικές ιδέες του αναρχισμού. Πρόκειται για ένα θέμα στο οποίο επανέρχεται συνεχώς και με το οποίο δεν συντονίζονται ο Γούντκοκ και άλλα ρεύματα του σύγχρονου αναρχισμού. Για τον Τσόμσκι τα πράγματα είναι πολύ απλά: μέσα στον σύγχρονο καπιταλισμό βλέπουμε να αναφύονται συνεχώς ταξικά προβλήματα. Το να τα αρνηθούμε ή να τα ελαχιστοποιήσουμε δεν έχει καμία λογική. Μια τέτοια θέση μπορεί να τον εκθέσει στη σκληρή κριτική αναρχικών όπως ο Στίρνερ, πριμιτιβιστών και όλων εκείνων που δεν μπορούν να δουν τη σημασία της αλληλεγγύης και των κοινωνικών δεσμών με ταξικό τρόπο.

Ωστόσο ο Γούντκοκ και ο Τσόμσκι δεν διαφέρουν πολύ ως προς το κεντρικό ζήτημα του πώς μπορεί να επικρατήσει η αναρχική κοινωνία. Και οι δύο φαίνεται να υπαναχωρούν από την ιδέα της μίας και μοναδικής επαναστατικής στιγμής που θα ανατρέψει τον καπιταλισμό. Μάλλον φαντάζονται ότι αυτή η ανατροπή θα μπορούσε κάλλιστα να είναι μια μακροχρόνια, αργή διαδικασία. Είναι μια ιδέα που τη συμμερίζονται και άλλοι αναρχικοί, όπως ο Κόλιν Γουόρντ**, ο οποίος στο έργο του *Anarchy in Action* (1973) υποστηρίζει ότι:

> Μια αναρχική κοινωνία, μια κοινωνία που οργανώνεται χωρίς εξουσία, πάντα υπάρχει... θαμμένη κάτω από το βάρος του κράτους και της γραφειοκρατίας του, του καπιταλισμού και των άχρηστων καταλοίπων του, των προνομίων, των θρησκευτικών διαφορών, του εθνικισμού και των αυτοκτονικών αφοσιώσεων, των θρησκευτικών διαφορών και της απόσχισης που γεννά η δεισιδαιμονία τους.

* Diego Abad de Santillan (1897-1983): Ισπανός οικονομολόγος σημαίνουσα μορφή του ισπανικού εμφυλίου πολέμου και του αναρχικού κινήματος στην Ισπανία και στην Αργεντινή. (*Σ.τ.Μ.*)
** Colin Ward (1924): Βρετανός αναρχικός, εκδότης και συγγραφέας. Αρχιτέκτονας στο επάγγελμα. (*Σ.τ.Μ.*)

Πρόκειται για μια ιδέα που είχε πάντα απήχηση σε ορισμένους αναρχικούς – ο Ρόκερ είναι αξιοσημείωτο παράδειγμα – και ίσως μας επιτρέπει να κατανοήσουμε περισσότερο κάποιες ιδέες του Τσόμσκι. Ασφαλώς βλέπει, όπως ο Γουόρντ, μια βαθιά αξιοπρέπεια στους ανθρώπους. Μια αξιοπρέπεια που έχει επιβιώσει και θα συνεχίσει να επιβιώνει, ακόμη κι αν ο καπιταλισμός βάλλει εναντίον της με όλα του τα όπλα. Από αυτή την αξιοπρέπεια προέρχονται τρόποι ύπαρξης που μπορούν να λειτουργήσουν μέσα στον καπιταλισμό και να δείξουν το δρόμο προς το μέλλον της αναρχίας. Γι' αυτό ο Τσόμσκι μπορεί να υποστηρίζει ότι η κλιμακωτή φορολογία και η κοινωνική ασφάλιση δημιουργούνται από στάσεις και συμπεριφορά που, αν προεκτείνονταν ελάχιστα, θα μπορούσαν να είναι αναρχικές. Θυμίζει κατά κάποιο τρόπο τον Κροπότκιν όταν υποστήριζε ότι οι ναυαγοσώστες ήταν ένα παράδειγμα αναρχικού κομμουνισμού στην πράξη, ή ότι η περί συνδικαλισμού αντίληψη ορισμένων ειδών συνδικαλιστικών ενώσεων θα μπορούσε να γίνει η πηγή μιας νέας κοινωνίας – το νέο μέσα στο κέλυφος του παλιού. Μια τέτοια στάση απαντά βεβαίως στο πρόβλημα του πώς δημιουργούμε την αναρχία στην καθημερινή μας ζωή. Επίσης, εξηγεί τα μύρια παραδείγματα που αναφέρει ο Τσόμσκι για το πώς να κινηθούμε προς την αναρχία, πολλά από τα οποία δείχνουν εμμέσως τον πλούτο του ψυχισμού και τη διάθεση για προσφορά αμοιβαίας βοήθειας που υπάρχει ως κυρίαρχο στοιχείο σε πολλούς ανθρώπους. Ένας κυνικός αναγνώστης θα μπορούσε να ρωτήσει πόσο καιρό πρέπει να περιμένει κανείς για να διαβρωθεί το κράτος από τέτοια παραδείγματα αναρχίας στην πράξη ή ίσως υποδείξει την ταχύτητα και την ευελιξία του καπιταλισμού ως προς την ενσωμάτωση τέτοιων ιδεών σαν να ήταν δικές του. Όπως όμως λέει ο Γούντκοκ για τους αναρχικούς: «Θα απελευθερώσουν το μεγάλο δίκτυο της ανθρώπινης συνεργασίας που ακόμη και τώρα απλώνεται σε όλα τα επίπεδα της ζωής μας, αντί να δημιουργούν ή ακόμη και να φαντάζονται θαυμαστούς καινούργιους κόσμους που έχουν στρεβλώσει τις προσπάθειές τους».

Ο αναρχισμός του Τσόμσκι πάντα τεκμηριωνόταν ιστορικά. Ίσως είναι δύσκολο για εμάς σήμερα, σε μια εποχή όπου υπάρχουν πολλές ευνοϊκά διακείμενες αφηγήσεις της αναρχικής εμπειρίας στην ισπανική επανάσταση, να συνειδητοποιήσουμε πόσο σημαντικό ήταν το δοκίμιό του «Αντικειμενικότητα και Φιλελεύθερος Ακαδημαϊκός Λόγος», που γράφτηκε το 1969. Βεβαίως είχε προϋπάρξει το εξαίρετο *Διδάγματα από την Ισπανική Επανάσταση* του Βέρνον Ρίτσαρντς, αλλά ο Τσόμσκι προχώρησε παραπέρα. Έκανε πλήρη ανατομία του έργου *The Spanish Republic and the Civil War: 1931-1939* (*Η Ισπανική Δημοκρατία και ο Εμφύλιος πόλεμος: 1931-1939*) του Γκάμπριελ Τζάκσον και το συνέδεσε με τη φιλελεύθερη ιδεολογία που επικρατούσε στην Αμερική της δεκαετίας του 1960, μια ιδεολογία που εκφράζει «τον ανταγωνισμό με τα μαζικά κινήματα και την κοινωνική αλλαγή που διαφεύγουν από τον έλεγχο των προνομιούχων ελίτ», ανταγωνισμό ο οποίος στο έργο του Τζάκσον αποκαλύπτεται μέσω της συστηματικής χρήσης αρνητικών εκφράσεων για την περιγραφή πράξεων των αναρχικών. Ο Τσόμσκι, χρησιμοποιώντας μια πλούσια συλλογή ιστορικών κειμένων, μετέφερε τις επισημάνσεις του σε ευρύ ακροατήριο και επηρέασε μια νέα γενιά ερευνητών και αγωνιστών δίνοντάς τους έμπνευση για να προχωρήσουν την έρευνά τους πιο βαθιά και σε υψηλότερο επίπεδο. Παρουσιάζοντας το έργο του Τζάκσον ως αντιπροσωπευτικό δείγμα της τρέχουσας τότε αμερικανικής φιλελεύθερης σκέψης για το Βιετνάμ, ο Τσόμσκι συνέδεσε με εντυπωσιακό τρόπο το παρελθόν με το παρόν, κάνοντας έναν διορατικό και ενοχλητικό συνάμα σχολιασμό για το φιλελευθερισμό εν γένει. Με τα λόγια του (ραδιοφωνικού σχολιαστή) Πίτερ Γουέρμπι: «Όπως δείχνει με επάρκεια και αξιοθαύμαστο τρόπο ο Τσόμσκι, όταν τα μεγάλα προβλήματα μιας εποχής λύνονται με αιματοχυσία, η φιλελεύθερη φιλοδοξία περί ανθρώπινων σκοπών ή μέσων καταρρέει κάτω από τις απαιτήσεις ενός άτεγκτου κράτους».

Ιδού λοιπόν ορισμένες βασικές συνιστώσες του αναρχισμού τού Τσόμσκι: η γνώση της ιστορίας του αναρχισμού και του πώς διατηρεί ακόμα τη φρεσκάδα και την αμεσότητά του υπό το φως των σύγχρονων προκλήσεων· ένας ευρύς και περιεκτικός ορισμός του αναρχισμού, που συνδέει τους αριστερούς κομμουνιστές και τους οπαδούς του κομμουνισμού των συμβουλίων μέσω της κριτικής του στον καπιταλισμό και τους βλέπει ως φυσικούς του συμμάχους· η κεντρική σημασία της τάξης ως κοινωνικής κατηγορίας σε οποιαδήποτε κριτική του καπιταλισμού και στη δημιουργία της αναρχικής κοινωνίας· και η πίστη στην έμφυτη καλοσύνη των ανθρώπων, που εκφράζεται σε ενέργειες και δομές οι οποίες συμβάλλουν στην – όπως την αποκαλεί ο Ρόκερ στον *Αναρχοσυνδικαλισμό* του – «σαφή τάση στην

ιστορική ανάπτυξη της ανθρωπότητας, η οποία [...] παλεύει για την ελεύθερη, ανεμπόδιστη εξέλιξη όλων των ατόμων και των κοινωνικών δυνάμεων στη ζωή». Όλα αυτά συσχετίζονται με μια ευέλικτη μεθοδολογία μέσω της οποίας η επίτευξη αυτής της εξέλιξης απαιτεί προθυμία για αλλαγή τακτικής, μελέτη της ποικιλομορφίας των στρατηγικών και απροθυμία να μιλούμε με πολύ μεγάλη βεβαιότητα ή αυστηρότητα. Ο Τσόμσκι εκφράζει αυτές τις ιδέες με σαφή και άμεση γλώσσα, αντιμαχόμενος σθεναρά τον μυστικιστικό χαρακτήρα της γραφής πολλών διανοουμένων και την αίσθηση αδυναμίας που προκαλείται από τη μη αναγκαία πολύπλοκη και ελλειπτική διατύπωση.

Μπορούμε να θέσουμε επίσης ορισμένα ακόμη ζητήματα. Έχει κανείς την εντύπωση ότι οι ιδέες του Τσόμσκι για τις κοινωνικές τάξεις θα μπορούσαν να είναι ελαφρώς πιο συγκεκριμένες. Ναι, οι κοινωνικές τάξεις προφανώς δηλώνουν μια οικονομική κατάσταση. Δηλώνουν όμως και μια πολιτισμική κατάσταση. Το να ανήκει κανείς στην εργατική τάξη δεν σημαίνει απλά ότι αποτελεί μέρος μιας ιεραρχίας: συμμετέχει σε βιωματικές καταστάσεις, σε κάτι το οποίο ζει. Έτσι, ο τρόπος με τον οποίο βιώνει και συνειδητοποιεί κανείς αυτά τα πράγματα μπορεί κάλλιστα να έχει επιπτώσεις για τον αναρχισμό που προασπίζεται ο Τσόμσκι. Βεβαίως κάθε συγγραφική δραστηριότητα είναι μια μορφή στενογραφίας, αλλά θα μας άρεσε να δούμε τον Τσόμσκι να πραγματεύεται αυτή την πιο πλούσια και πιο σύνθετη εικόνα των τάξεων πιο διεξοδικά. Δεύτερο, και ίσως πιο αμφιλεγόμενο (τουλάχιστον για τους αναρχικούς), ζήτημα είναι ο ισχυρισμός του Τσόμσκι ότι το κράτος μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να κινηθούμε προς μια πιο δίκαιη αναρχική κοινωνία. Θεωρεί πως το ελευθεριακό κίνημα «ορισμένες φορές ακολουθεί τη θεωρία με αυστηρό τρόπο, χωρίς να ενδιαφέρεται για τις ανθρώπινες συνέπειες», όταν η απλή εναντίωση στο κράτος πιθανώς σημαίνει την εναπόθεση ακόμη μεγαλύτερης εξουσίας στα χέρια αντιδραστικών δυνάμεων, ιδιωτικών (συνήθως εταιρικών) δυνάμεων, που αυξάνουν την ανισότητα και τα βάσανα. Σε μια συνέντευξη προχωρεί ακόμη περισσότερο, υποδεικνύοντας ότι «σήμερα η προστασία του κρατικού τομέα είναι ένα βήμα προς την εξάλειψη του κράτους». Προσθέτει επίσης ότι κατά την επιδίωξη της κοινωνικής αλλαγής, έστω και με τους μηχανισμούς του κράτους, οι άνθρωποι αναπόφευκτα θα έρθουν αντιμέτωποι με τα εγγενή όρια τέτοιων ρεφορμιστικών τακτικών και, τελικά, θα κατανοήσουν ότι πρέπει να αλλάξει το ίδιο το σύστημα.

Βεβαίως αυτού του είδους τα επιχειρήματα αμφισβητούν την παραδεδεγμένη αναρχική θεωρία. Για ανθρώπους όπως η Έμα Γκόλντμαν* όλα τα κράτη ήταν ουσιαστικά τα ίδια. Το «δημοκρατικό κράτος», έλεγε, από τη στιγμή που θα αμφισβητούνταν, θα γινόταν εξίσου καταπιεστικό με το ολοκληρωτικό. Για τον Τσόμσκι το κράτος παραμένει μια «δημόσια αρένα», όπου υπάρχει ακόμα χώρος στον οποίο μπορούν να παρέμβουν οι άνθρωποι και να φέρουν αλλαγές. Είναι μια θέση που πυροδοτεί τη συζήτηση και, στα μάτια ορισμένων, θέτει εν αμφιβόλω την όλη αντίληψή του για τον αναρχισμό.

Θα μπορούσαν να ειπωθούν κι άλλα. Για παράδειγμα, ο Τσόμσκι έχει μια ευέλικτη άποψη για τη συμμετοχή στις εκλογές. Λέει, όπως ορισμένοι άλλοι αναρχικοί, ότι ψηφίζει για τοπικά θέματα. Στις εθνικές εκλογές υποστηρίζει πως αν η Μασαχουσέτη ήταν ταλαντευόμενη Πολιτεία, θα ψήφιζε. Εάν όχι, «υπάρχουν ποικίλες δυνατές επιλογές, ανάλογα με το πώς αξιολογεί κανείς τη σημασία τους». Μια τέτοια ευελιξία στην προσέγγιση αυτών των θεμάτων, η οποία μπορεί να ερμηνευθεί απλώς ως κοινός νους, θα μπορούσε επίσης να εγείρει το ερώτημα τι είδους αναρχική πρακτική είναι και κατά ποιο τρόπο διαφέρει, φέρ' ειπείν, από την πρακτική των σοσιαλδημοκρατών. Αντιπαραθέσεις τέτοιου είδους δεν πρόκειται να σταματήσουν. Οι εντάσεις θα συνεχιστούν. Οι απόψεις θα σταθεροποιούνται, θα μεταβάλλονται και θα αλλάζουν. Θα συνεχιστεί η προσπάθεια για να επιτευχθεί συνέπεια μεταξύ θεωρίας και πράξης. Ο Τσόμσκι μπορεί να συμβάλει κατά πολύ σ' αυτήν τη διαδικασία και υπάρχουν πολλοί λόγοι να θαυμάζουμε τόσο την αισιοδοξία όσο και τη σαφή του αντίληψη για τους δύσκολους αγώνες που έχουμε μπροστά μας:

> Η ιστορία των αναρχικών ιδεών, και πολύ περισσότερο των εμπνευσμένων αγώνων των ανθρώπων που επιδίωξαν να απελευθερωθούν από την καταπίεση και την κυριαρχία, πρέπει να αποθησαυριστεί και να διαφυλαχθεί όχι σαν ένα μέσο καθήλω-

* Goldman Emma (1869-1940): Αναρχική αγωνίστρια λιθουανικής καταγωγής, μετανάστρια στις ΗΠΑ από δεκαέξι ετών. Μετά το 1917 εκτοπίστηκε από τις αμερικανικές Αρχές στη Ρωσία, απ' όπου έφυγε απογοητευμένη. Συμμετείχε στην Ισπανική επανάσταση. (*Σ.τ.Μ.*)

σης της σκέψης και των ιδεών σε κάποιο νέο καλούπι, αλλά σαν βάση κατανόησης της κοινωνικής πραγματικότητας και δέσμευσης για την αλλαγή της. Δεν υπάρχει λόγος να υποθέσουμε ότι η Ιστορία τελειώνει, ότι οι σημερινές δομές εξουσίας και κυριαρχίας είναι αιώνιες. Θα ήταν επίσης μεγάλο λάθος να υποτιμήσουμε την ισχύ των κοινωνικών δυνάμεων που μάχονται να διατηρήσουν την εξουσία και τα προνόμιά τους.

Μπάρι Πάτμαν
Μάρτιος 2005

ΕΝΑ

Ελευθερία και Γλώσσα (1970)

Όταν προσκλήθηκα να μιλήσω πάνω στο θέμα «ελευθερία και γλώσσα», απόρησα και ταυτόχρονα κεντρίστηκε η περιέργειά μου. Το μεγαλύτερο μέρος της επαγγελματικής μου ζωής έχει αφιερωθεί στη μελέτη της γλώσσας. Δεν θα ήταν δύσκολο να βρω κάποιο θέμα να πραγματευτώ σ' αυτό τον τομέα. Επίσης, υπάρχουν πολλά να ειπωθούν για τα προβλήματα ελευθερίας και απελευθέρωσης, όπως παρουσιάζονται σε εμάς και σε άλλους, στα μέσα του 20ού αιώνα. Εκείνο που δημιουργεί τη δυσκολία στον τίτλο αυτής της διάλεξης είναι ο συμπλεκτικός σύνδεσμος. Με ποιο τρόπο συνδέονται η ελευθερία και η γλώσσα;

Προκαταρκτικά επιτρέψτε μου να πω λίγα μόνο λόγια για τη μελέτη της γλώσσας σήμερα, όπως τη βλέπω εγώ. Υπάρχουν πολλές πτυχές της γλώσσας και της χρήσης της που εγείρουν ενδιαφέροντα ερωτήματα, αλλά – κατά την εκτίμησή μου – μόνο ελάχιστα έχουν οδηγήσει μέχρι στιγμής σε παραγωγικό θεωρητικό έργο. Οι βαθύτερες αντιλήψεις μας ιδίως περιορίζονται στον τομέα της τυπικής γραμματικής δομής. Ένα άτομο που γνωρίζει μια γλώσσα έχει αποκτήσει ένα σύστημα κανόνων και αρχών – μια «γενετική γραμματική», στην τεχνική ορολογία – που συνδέει τον ήχο και τη σημασία με κάποιον συγκεκριμένο τρόπο. Υπάρχουν πολλές, αρκετά καλά θεμελιωμένες και, πιστεύω, μάλλον διαφωτιστικές υποθέ-

σεις ως προς το χαρακτήρα τέτοιων γραμματικών για αρκετά μεγάλο αριθμό γλωσσών. Επιπροσθέτως, έχει ανανεωθεί το ενδιαφέρον για την «καθολική γραμματική», η οποία ερμηνεύεται σήμερα ως η θεωρία που προσπαθεί να εξειδικεύσει τις γενικές ιδιότητες αυτών των γλωσσών, τις οποίες οι άνθρωποι μπορούν να μάθουν με φυσιολογικό τρόπο. Και σ' αυτό το πεδίο έχει σημειωθεί σημαντική πρόοδος. Το θέμα έχει ιδιαίτερη σημασία. Είναι ορθό να θεωρήσουμε την καθολική γραμματική ως τη μελέτη μιας από τις ουσιώδεις ικανότητες του νου. Συνεπώς είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον να ανακαλύπτουμε (και πιστεύω πως αυτό ακριβώς συμβαίνει) ότι οι αρχές της καθολικής γραμματικής είναι πλούσιες, αφηρημένες και περιοριστικές και μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να οικοδομήσουν βασισμένες σε αρχές εξηγήσεις για μια ποικιλία φαινομένων. Στο παρόν στάδιο της κατανόησής μας, αν η γλώσσα παρέχει ένα εφαλτήριο για την έρευνα άλλων προβλημάτων του ανθρώπου, ακριβώς σ' αυτές τις πτυχές της γλώσσας πρέπει να στρέψουμε την προσοχή μας, για τον απλό λόγο ότι μόνο αυτές κατανοούνται πιο πολύ. Κατά μία άλλη έννοια, η μελέτη των τυπικών ιδιοτήτων της γλώσσας αποκαλύπτει κάτι από τη φύση του ανθρώπου με αρνητικό τρόπο: υπογραμμίζει με μεγάλη σαφήνεια τα όρια της εκ μέρους μας κατανόησης των ιδιοτήτων του νου που είναι, προφανώς, μοναδικές στον άνθρωπο και είναι σχεδόν βέβαιο πως εισχωρούν στα πολιτισμικά του επιτεύγματα με βαθύ, αν και ακόμα εντελώς ακατανόητο, τρόπο.

Αναζητώντας ένα σημείο εκκίνησης, στρέφεται κανείς αβίαστα σε μια περίοδο της ιστορίας της δυτικής σκέψης κατά την οποία πιστευόταν ότι «η σκέψη που καθιστούσε την ελευθερία το όλον και την ουσία της φιλοσοφίας χειραφέτησε το ανθρώπινο πνεύμα σε όλες του τις σχέσεις και [...] προσέδωσε στην επιστήμη, σε όλες της τις διαστάσεις, πιο ισχυρό αναπροσανατολισμό από οποιαδήποτε άλλη προηγούμενη επανάσταση»[1]. Η λέξη «επανάσταση» φέρει πολλαπλούς συνειρμούς σ' αυτό το απόσπασμα, γιατί ο Σέλινγκ διακηρύσσει επίσης ότι «ο άνθρωπος γεννιέται για να ενεργεί και όχι για να στοχάζεται»· όταν μάλιστα γράφει ότι «έχει έρθει ο καιρός να διαλαλήσουμε σε μια πιο μεγαλόψυχη ανθρωπότητα την ελευθερία του πνεύματος και δεν μπορούμε πλέον να υπομένουμε τις δακρύβρεκτες εκδηλώσεις θλίψης των ανθρώπων για τις χαμένες τους αλυσίδες»,

ακούμε την ηχώ της ελευθεριακής* σκέψης και των επαναστατικών πράξεων του ύστερου 18ου αιώνα. Ο Σέλινγκ γράφει ότι «η αρχή και το τέλος όλης της φιλοσοφίας είναι η Ελευθερία». Αυτές οι λέξεις επενδύονται με νόημα και αποφασιστικότητα σε μια εποχή κατά την οποία οι άνθρωποι αγωνίζονται να αποτινάξουν τις αλυσίδες τους, να αντισταθούν στην εξουσία που έχει χάσει την ικανότητά της να διεκδικεί νομιμοποίηση, να οικοδομήσουν πιο ανθρώπινους και πιο δημοκρατικούς κοινωνικούς θεσμούς. Σ' αυτή την εποχή πρέπει να οδηγηθεί ο φιλόσοφος για να εντρυφήσει στο χαρακτήρα της ανθρώπινης ελευθερίας και των ορίων της και ίσως να συμπεράνει, μαζί με τον Σέλινγκ, ότι όσον αφορά το ανθρώπινο εγώ, «η ουσία του είναι η ελευθερία»· όσον αφορά τη φιλοσοφία, «το αποκορύφωμα του μεγαλείου της φιλοσοφίας συνίσταται ακριβώς σ' αυτό, ότι επενδύει τα πάντα στην ανθρώπινη ελευθερία».

Ζούμε πάλι σε μια τέτοια εποχή. Επαναστατικός αναβρασμός σαρώνει τον αποκαλούμενο Τρίτο Κόσμο ξυπνώντας τεράστιες μάζες από το λήθαργο και τη συναίνεση με την παραδοσιακή εξουσία. Υπάρχουν εκείνοι που αντιλαμβάνονται ότι οι βιομηχανικές κοινωνίες είναι ώριμες για επαναστατική αλλαγή – και δεν αναφέρομαι μόνο στους εκπροσώπους της Νέας Αριστεράς. Δείτε, για παράδειγμα, τις επισημάνσεις του Πολ Ρικέρ, οι οποίες παρατίθενται στο κεφάλαιο 6 [του βιβλίου του Τσόμσκι *For Reasons of State*], σελίδες 308-9.

Η απειλή της επαναστατικής αλλαγής προκαλεί καταστολή και αντίδραση. Τα σημάδια της είναι ορατά, με διάφορες μορφές, στη Γαλλία, στη Σοβιετική Ένωση, στις ΗΠΑ – και όχι λιγότερο στην πόλη όπου συναντιόμαστε. Είναι λοιπόν φυσικό ότι πρέπει να μελετήσουμε θεωρητικά τα προβλήματα της ανθρώπινης ελευθερίας και να στραφούμε με ενδιαφέρον και βαθιά προσοχή στη σκέψη μιας

* Ελευθεριακός (libertarian): υπό τον όρο libertarianism (αναρχικής/προυντονικής προέλευσης) στοιχήθηκαν από τα τέλη του 19ου αιώνα και εξής πολλές πολιτικές φιλοσοφίες και πολιτικο-ιδεολογικά ρεύματα, από ακραία συντηρητικά έως ακραία ριζοσπαστικά/αριστερά. Στο παρόν πλαίσιο, της κατά Τσόμσκι αντίληψης, με τον όρο ελευθεριακό νοείται το ρεύμα που αγωνίζεται για μια αναρχική κοινωνία πλήρους ισότητας, δικαιοσύνης, ελευθερίας και κοινοκτημοσύνης, που αποδίδεται με τον όρο «ελευθεριακός σοσιαλισμός» τον οποίο χρησιμοποιεί ο Νόαμ Τσόμσκι. Η θέση του εκτίθεται λεπτομερώς σε όλη την έκταση του παρόντος και ιδίως στο κεφ. 8. (*Σ.τ.Μ.*)

πρωιμότερης περιόδου, όταν οι αρχαϊκοί κοινωνικοί θεσμοί υποβάλλονταν σε κριτική ανάλυση και σε διαρκή επίθεση. Είναι φυσικό και ορθό, στο βαθμό όμως που έχουμε κατά νου την προειδοποίηση του Σέλινγκ ότι ο άνθρωπος γεννιέται όχι απλώς για να στοχάζεται αλλά και για να δρα.

Μια από τις πιο πρώιμες και πιο αξιοθαύμαστες έρευνες του 18ου αιώνα για την ελευθερία και τη δουλεία είναι *Η πραγματεία περί της καταγωγής και των θεμελίων της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους* του Ρουσό (1775), μια επαναστατική πραγματεία κατά πολλούς τρόπους. Σ' αυτήν ο Ρουσό επιδιώκει να «εκθέσει την προέλευση και την πορεία της ανισότητας, την εδραίωση και την κατάχρηση προνομίων των πολιτικών κοινωνιών, στο βαθμό που αυτά τα πράγματα μπορούν να συναχθούν από τη φύση του ανθρώπου μόνο με το φως της σκέψης». Τα συμπεράσματά του ήταν αρκετά σκανδαλιστικά, ώστε οι κριτές του διαγωνισμού για το βραβείο της Ακαδημίας της Ντιζόν, στους οποίους υποβλήθηκε αρχικά το έργο, αρνήθηκαν να ακούσουν το κείμενο μέχρι τέλους[2]. Σ' αυτό ο Ρουσό αμφισβητεί τη νομιμοποίηση σχεδόν όλων των κοινωνικών θεσμών, όπως επίσης τον ατομικό έλεγχο της ιδιοκτησίας και του πλούτου. Υπάρχουν «σφετερισμοί [...] που ήταν θεμελιωμένοι σε ένα δίκαιο πρόσκαιρο και καταχρηστικό και μην έχοντας κερδίσει παρά με τη χρήση βίας, η βία μπορούσε να τους στερήσει [των πλουσίων] τα αγαθά, χωρίς να έχουν λόγο για παράπονα». Ούτε εκείνοι που πλούτισαν μόνο με την επιδεξιότητά τους μπορούν να θεμελιώσουν την ιδιοκτησία τους «πάνω σε καλύτερους τίτλους». Έναντι αυτού του ισχυρισμού τους θα μπορούσε κάποιος να προβάλει την ένσταση: «Δεν ξέρεις ότι πλήθος από τα αδέλφια σου πεθαίνουν ή υποφέρουν από την έλλειψη αυτών που περισσεύουν σε σένα και πως θα σου χρειαζόταν επείγουσα και ομόθυμη συναίνεση όλου του ανθρώπινου γένους για να οικειοποιηθείς από τον κοινό επιούσιο ό,τι βρίσκεται πέρα από τον δικό σου;»

Είναι αντίθετο στο νόμο της φύσης «μια χούφτα άνθρωποι να κολυμπούν σε περίσσια αγαθά, τη στιγμή που το πλήθος των πεινασμένων στερείται τα απολύτως απαραίτητα»*.

* Το παραπάνω, καθώς και όσα αποσπάσματα του έργου του Ρουσό ακολουθούν έχουν ληφθεί από την ελληνική έκδοση της *Πραγματείας*, Σύγχρονη Εποχή, μετάφραση Μέλπω Αλεξίου-Καναγκίνη, τρίτη έκδοση, Αθήνα 2006. (*Σ.τ.Μ.*)

Ο Ρουσό υποστηρίζει ότι η κοινωνία των πολιτών μετά βίας είναι κάτι περισσότερο από μια συνωμοσία των πλουσίων για να εξασφαλίσουν τη λεία τους. Υποκριτικά οι πλούσιοι καλούν τους γείτονές τους λέγοντας «να θεσπίσουμε κανονισμούς δικαιοσύνης και ειρήνης με τους οποίους να είναι όλοι υποχρεωμένοι να συμμορφώνονται, χωρίς καμιά εξαίρεση, που να διορθώνουν κατά κάποιον τρόπο τις ιδιοτροπίες της τύχης, υποτάσσοντας εξίσου τον δυνατό και τον αδύνατο σε αμοιβαίες υποχρεώσεις» – νόμους δηλαδή που, όπως θα πει ο Ανατόλ Φρανς, με όλη τους τη σοβαρότητα αρνούνται στους πλούσιους και στους φτωχούς εξίσου το δικαίωμα να κοιμούνται τη νύχτα κάτω από μια γέφυρα. Με τέτοια επιχειρήματα ξελογιάστηκαν οι φτωχοί και οι κοινωνικά αδύναμοι: «Όλοι έτρεξαν προς τα δεσμά τους πιστεύοντας πως εξασφάλισαν την ελευθερία τους [...]» Συνεπώς, κοινωνία και νόμοι «πρόσθεσαν νέες δυσκολίες στον αδύναμο και νέες δυνάμεις στον πλούσιο, κατάστρεψαν ανεπανόρθωτα τη φυσική ελευθερία, στεριώσανε για πάντα το νόμο της ιδιοκτησίας και της ανισότητας, κι έναν επιδέξιο σφετερισμό τον έκαναν ανέκκλητο δικαίωμα, και για το συμφέρον μερικών φιλόδοξων υποδούλωσαν για πάντα όλο το ανθρώπινο γένος στη δουλειά, στη σκλαβιά και τη δυστυχία». Οι κυβερνήσεις έχουν την τάση, αναπόφευκτα, να ασκούν αυθαίρετη εξουσία, «που είναι ο εκφυλισμός και το οριακό τους σημείο». Αυτή η εξουσία «είναι από τη φύση της παράνομη» και οι νέες επαναστάσεις πρέπει

> να διαλύσουν εντελώς την κυβέρνηση ή [να] την οδηγήσουν στο δρόμο της νόμιμης συγκρότησής της [...]. Η εξέγερση που έχει ως αποτέλεσμα το φόνο ή την εκθρόνιση ενός ηγεμόνα είναι μια πράξη το ίδιο νόμιμη με εκείνο που ο ίδιος έκανε πρωτύτερα διαφεντεύοντας τη ζωή και το βιος των υπηκόων του. Η βία και μόνο τον στήριζε, η βία και μόνο αυτή τον ανατρέπει.

Στη σημερινή συγκυρία το ενδιαφέρον είναι ότι ο δρόμος που ακολουθεί ο Ρουσό για να φτάσει σ' αυτά τα συμπεράσματα «μόνο με το φως της σκέψης» αρχίζει με τις ιδέες του για τη φύση του ανθρώπου. Θέλει να δει τον άνθρωπο «όπως τον έχει πλάσει η φύση». Από τη φύση του ανθρώπου λοιπόν πρέπει να συναχθούν οι

αρχές του φυσικού δικαιώματος και τα θεμέλια της κοινωνικής ύπαρξης.

> Η ίδια η μελέτη του αρχικού ανθρώπου, των πραγματικών αναγκών του και των θεμελιωδών αρχών που διέπουν τις υποχρεώσεις του είναι επίσης το μόνο αποτελεσματικό μέσο που θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει κανείς για να ξεπεράσει το πλήθος των δυσχερειών που παρουσιάζονται γύρω από την προέλευση της πνευματικής ανισότητας, την πραγματική βάση του πολιτικού σώματος, τα αμοιβαία δικαιώματα των μελών του και γύρω από χίλια δυο άλλα παρόμοια ζητήματα τόσο σημαντικά όσο και αδιευκρίνιστα.

Για να καθορίσει τη φύση του ανθρώπου, ο Ρουσό προχωρεί στη σύγκριση ανθρώπου και ζώου. Ο άνθρωπος είναι «ευφυής, ελεύθερος... το μόνο ζώο προικισμένο με λογικό». Τα ζώα είναι «στερημένα από διάνοια και ελευθερία».

> Το κάθε ζώο το βλέπω σαν μια έξυπνη μηχανή, στην οποία η φύση έδωσε αισθήσεις για να ενεργοποιείται μόνη της και να διασφαλίζει τον εαυτό της, ως ένα σημείο, από οτιδήποτε τείνει να την καταστρέψει ή να την απορρυθμίσει. Διακρίνω τα ίδια ακριβώς στην ανθρώπινη μηχανή, με τη μόνη διαφορά ότι στις λειτουργίες του ζώου η φύση τα κάνει όλα, ενώ ο άνθρωπος συμμετέχει στις δικές του σαν ελεύθερος παράγων. Το ένα επιλέγει ή απορρίπτει από ένστικτο και ο άλλος με μια ελεύθερη πράξη. Πράγμα που, από τη μια, κάνει το ζώο να μην μπορεί να απομακρυνθεί από τον κανόνα που του έχει προκαθοριστεί, ακόμα κι αν αυτό θα ήταν για το καλό του, και, από την άλλη, κάνει τον άνθρωπο να απομακρύνεται συχνά ζημιώνοντας τον εαυτό του [...] Δεν είναι άρα τόσο η αντίληψη αυτό που αποτελεί την ειδοποιό διαφορά μεταξύ ζώων και ανθρώπου, όσο το προσόν του ελεύθερου παράγοντα που διαθέτει ο τελευταίος. Η φύση έχει πρώτη το λόγο σε κάθε έμβιο ον, και το ζώο υπακούει. Ο άνθρωπος νιώθει το ίδιο, έχει όμως συναίσθηση ότι είναι ελεύθερος να συμφωνήσει ή να αντισταθεί. Και η πνευματικότητά του φαίνεται περισσότερο στη συναίσθηση αυτής της ελευθερίας. Γιατί η φυσική επιστήμη εξηγεί, κατά κάποιον τρόπο, το μηχανισμό των αισθήσεων και το σχηματισμό των ιδεών, αλλά στη δύναμη της βούλησης ή μάλλον της εκλογής, και στη συναίσθηση αυτής της δύναμης, δε βρίσκουμε παρά πράξεις καθαρά πνευματικές, που δεν εξηγούνται καθόλου με τους νόμους της μηχανικής.

Έτσι, η ουσία της ανθρώπινης φύσης είναι η ελευθερία του ανθρώπου και η συνείδηση της ελευθερίας του. Και ο Ρουσό μπορεί να υποστηρίξει ότι «οι νομοθέτες οι οποίοι αποφάνθηκαν βαρύγδουπα ότι το παιδί ενός σκλάβου θα γεννιέται σκλάβος, αποφάσισαν, με άλλα λόγια, πως ένας άνθρωπος δε θα γεννιέται άνθρωπος»[3].

Σοφιστές πολιτικοί και διανοούμενοι αναζητούν τρόπους να κρύψουν το γεγονός ότι η ουσιώδης και καθοριστική ιδιότητα του ανθρώπου είναι η ελευθερία του και «αποδίδουν στους ανθρώπους μια φυσική ροπή προς τη δουλεία, κρίνοντας από την καρτερικότητα με την οποία οι γύρω τους αντιμετωπίζουν τη σκλαβιά τους. Δίχως να σκεφτούν ότι με την ελευθερία συμβαίνει ό,τι και με την αθωότητα και την αρετή, που την αξία τους δεν τη νιώθουμε παρά όσο τις χαιρόμαστε, και που η γεύση τους χάνεται ευθύς μόλις τις χάσουμε». Αντιθέτως, ο Ρουσό ρωτά ρητορικά «αν, αφού η ελευθερία είναι η ευγενέστερη αρετή του ανθρώπου, αυτός δεν υποβαθμίζει τον εαυτό του, δεν τοποθετείται στο επίπεδο του ζώου, που είναι υποδουλωμένο στο ένστικτο, δεν προσβάλλει μάλιστα το δημιουργό του, όταν απαρνείται δίχως δισταγμό το πολυτιμότερο από τα χαρίσματά του, όταν υποχωρεί και διαπράττει όλα όσα αυτός του απαγορεύει, για να γίνει αρεστός σε έναν αφέντη σκληρό και άμυαλο» – ένα ερώτημα που έχει τεθεί, με παρόμοιους όρους, από πολλούς σχετικά με την αντίσταση στην αμερικανική υποχρεωτική στράτευση τα τελευταία χρόνια και από πολλούς άλλους που αρχίζουν να συνέρχονται από την καταστροφή του δυτικού πολιτισμού του 20ού αιώνα, η οποία επιβεβαίωσε τόσο τραγικά την εκτίμηση του Ρουσό:

> Από εδώ προήλθαν οι εθνικοί πόλεμοι, οι μάχες, οι φόνοι, τα αντίποινα που προξενούν τη φρίκη και πληγώνουν τη λογική, και όλες αυτές οι φρικτές προκαταλήψεις που τοποθετούν σε επίπεδο αρετής την τιμή του να χύνεις ανθρώπινο αίμα. Οι

εντιμότεροι άνθρωποι έμαθαν να περιλαμβάνουν ανάμεσα στα καθήκοντά τους την υποχρέωση να σφάζουν τους ομοίους τους. Τέλος, βλέπουμε τους ανθρώπους να αλληλοσφάζονται κατά χιλιάδες χωρίς να ξέρουν το γιατί. Και γίνονταν περισσότεροι φόνοι σε μια μόνο μέρα μάχης και περισσότερες φρικαλεότητες στην κατάληψη μιας πόλης απ' ό,τι κατά τη φυσική κατάσταση στη διάρκεια αιώνων πάνω σε όλη την επιφάνεια της γης.

Την απόδειξη του πιστεύω του ότι ο αγώνας για ελευθερία είναι ουσιώδες ανθρώπινο χαρακτηριστικό, ότι η αξία της ελευθερίας γίνεται αντιληπτή μόνο όσο είναι κανείς ελεύθερος, ο Ρουσό τη βλέπει στα «θαύματα που κάνουν όλοι οι ελεύθεροι άνθρωποι για να φυλάξουν τον εαυτό τους από την καταπίεση». Πράγματι, αυτοί που έχουν εγκαταλείψει της ζωή του ελεύθερου ανθρώπου

δεν παύουν να καυχιούνται για την ηρεμία και την ξεκούραση που απολαμβάνουν μέσα στα δεσμά τους [...]. Όταν όμως βλέπω τους άλλους να θυσιάζουν τις χαρές, την ξεκούραση, τα πλούτη, τη δύναμη και την ίδια τη ζωή τους, για να διατηρήσουν μόνο αυτό το αγαθό, το τόσο περιφρονημένο απ' αυτούς που το έχασαν, όταν βλέπω ζώα, που γεννήθηκαν ελεύθερα και απεχθάνονται την υποταγή, να σπάνε τα κεφάλια τους στα σίδερα της φυλακής τους, όταν βλέπω τα πλήθη των αγρίων ολόγυμνα να περιφρονούν τις ευρωπαϊκές ηδονές και να αψηφούν την πείνα, τη φωτιά, το όπλο και το θάνατο, μόνο και μόνο για να διατηρήσουν την ανεξαρτησία τους, νιώθω πως δεν ταιριάζει σε σκλάβους να κρίνουν την ελευθερία.

Παρόμοιες, κατά το μάλλον, σκέψεις εξέφρασε ο Καντ σαράντα χρόνια αργότερα. Δεν μπορεί, λέει, να δεχτεί την υπόθεση ότι ορισμένοι άνθρωποι «δεν είναι ώριμοι για την ελευθερία», παραδείγματος χάρη, οι δουλοπάροικοι ενός γαιοκτήμονα.

Αν δεχτεί κανείς αυτή την υπόθεση, η ελευθερία δεν πρόκειται να επιτευχθεί ποτέ· διότι δεν μπορεί κανείς να γίνει ώριμος για την ελευθερία χωρίς να την έχει αποκτήσει ήδη· πρέπει να είναι ελεύθερος για να μάθει πώς να κάνει χρήση των δυνάμεών του ελεύθερα και ωφέλιμα. Οι πρώτες απόπειρες σίγουρα θα είναι κτηνώδεις και θα οδηγήσουν σε μια κατάσταση πραγμάτων πιο οδυνηρή και επικίνδυνη από όσο η προηγούμενη κατάσταση, όπου βρισκόταν υπό την κυριαρχία αλλά και την προστασία μιας εξωτερικής εξουσίας. Ωστόσο, κάποιος μπορεί να αποκτήσει λογική σκέψη μόνο μέσα από τις εμπειρίες του και πρέπει να είναι ελεύθερος ώστε να αναλαμβάνει την ευθύνη γι' αυτές [...]. Η αποδοχή της αρχής ότι η ελευθερία είναι ανάξια για εκείνους που βρίσκονται υπό τον έλεγχο κάποιου άλλου και ότι κάποιος έχει το δικαίωμα να τους την αρνείται για πάντα αποτελεί παραβίαση των δικαιωμάτων του ίδιου του Θεού, που έχει δημιουργήσει τον άνθρωπο ως ελεύθερο ον.[4]

Η ανωτέρω επισήμανση είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα λόγω των συμφραζομένων της. Ο Καντ υπερασπιζόταν τη Γαλλική επανάσταση, κατά τη διάρκεια της Τρομοκρατίας, εναντίον εκείνων που ισχυρίζονταν ότι η επανάσταση φανέρωσε πως οι μάζες ήταν ανέτοιμες για το προνόμιο της ελευθερίας. Οι επισημάνσεις του Καντ έχουν σημασία και στη σημερινή εποχή. Κανένας λογικός άνθρωπος δεν αποδέχεται τη βία και την τρομοκρατία. Ιδίως την τρομοκρατία ενός μετεπαναστατικού κράτους, το οποίο έχει περιέλθει στα χέρια μιας αδυσώπητης απολυταρχίας, που επανειλημμένως έχει φτάσει σε απερίγραπτα επίπεδα θηριωδίας. Ωστόσο κανένα άτομο που διαθέτει κατανόηση ή ανθρωπιά δεν θα καταδικάσει πολύ γρήγορα τη βία που παρατηρείται συχνά όταν μάζες επί μακρόν υπόδουλες ξεσηκώνονται κατά των καταπιεστών τους ή κάνουν τα πρώτα βήματα προς την ελευθερία και την κοινωνική ανόρθωση.

Επιτρέψτε μου όμως να επανέλθω στην επιχειρηματολογία τού Ρουσό εναντίον της νομιμοποίησης της κατεστημένης εξουσίας, είτε πρόκειται για εξουσία πολιτική είτε για εξουσία του πλούτου. Είναι εντυπωσιακό ότι η επιχειρηματολογία του μέχρις εδώ ακολουθεί το οικείο καρτεσιανό πρότυπο. Μόνο ο άνθρωπος ξεπερνά τους περιορισμούς της φύσης· το ζώο, από την άλλη, είναι απλώς μια έξυπνη μηχανή, η λειτουργία της οποίας διέπεται από τον φυσικό νόμο. Η ελευθερία του ανθρώπου και η συνείδηση που έχει γι' αυτήν τον διαχωρίζει από το ζώο-μηχανή. Οι αρχές της μηχανικής εξήγησης δεν

είναι ικανές να αιτιολογήσουν αυτές τις ανθρώπινες ιδιότητες, αν και μπορούν να αιτιολογήσουν την αίσθηση, ακόμη και το συνδυασμό των ιδεών βάσει των οποίων «ο άνθρωπος διαφέρει από το ζώο μόνο κατά το βαθμό».

Για τον Ντεκάρτ και τους οπαδούς του, όπως ο [Γάλλος φιλόσοφος και ιστορικός του 17ου αιώνα Ζερό ντε] Κορντεμουά, το μόνο σίγουρο σημάδι ότι ένας άλλος οργανισμός έχει διάνοια, και άρα υπερβαίνει τα όρια της μηχανικής εξήγησης, είναι η χρήση της γλώσσας με τον φυσικό, δημιουργικό ανθρώπινο τρόπο, που είναι ελεύθερος από τον έλεγχο αναγνωρίσιμων ερεθισμάτων, καινοτόμος και πρωτότυπος, προσφυής στις καταστάσεις, συνεκτικός και γενεσιουργός νέων σκέψεων και ιδεών μέσα στο μυαλό μας[5]. Για τους καρτεσιανούς γίνεται φανερό ότι, λόγω της ικανότητας ενδοσκόπησης, κάθε άνθρωπος διαθέτει διάνοια, μια ιδιότητα η ουσία της οποίας είναι η σκέψη· η δημιουργική χρήση της γλώσσας αντανακλά αυτή την ελευθερία σκέψης και αντίληψης. Όταν έχουμε ενδείξεις ότι και κάποιος άλλος οργανισμός χρησιμοποιεί τη γλώσσα με ελεύθερο και δημιουργικό τρόπο, ωθούμαστε να του αποδώσουμε διανοητική ικανότητα όμοια με τη δική μας. Από παρόμοιες υποθέσεις σχετικά με τους εγγενείς περιορισμούς της μηχανικής εξήγησης, της ανικανότητάς της να ερμηνεύσει την ελευθερία του ανθρώπου και τη συνείδηση αυτής της ελευθερίας, ο Ρουσό προχωρεί και αναπτύσσει την κριτική του προς τους αυταρχικούς θεσμούς, οι οποίοι αρνούνται, ποικιλοτρόπως, στον άνθρωπο το ουσιώδες γι' αυτόν χαρακτηριστικό της ελευθερίας.

Εάν συνδυάζαμε αυτές τις σκέψεις, θα μπορούσαμε να αναπτύξουμε μια ενδιαφέρουσα σύνδεση ανάμεσα στη γλώσσα και στην ελευθερία. Η γλώσσα, με τις ουσιώδεις ιδιότητές της και τον τρόπο χρήσης της, προσφέρει το βασικό κριτήριο για να καθορίσουμε κατά πόσο ένας άλλος οργανισμός είναι μια ύπαρξη με ανθρώπινο μυαλό και με ανθρώπινη ικανότητα να σκέφτεται ελεύθερα και να εκφράζεται, καθώς και με την ουσιώδη ανθρώπινη ανάγκη για ελευθερία από τους εξωτερικούς καταναγκασμούς μιας καταπιεστικής εξουσίας. Ακόμη, θα μπορούσαμε να κάνουμε την προσπάθεια να προχωρήσουμε από την ενδελεχή έρευνα της γλώσσας και της χρήσης της σε μια βαθύτερη και πιο επακριβή κατανόηση της ανθρώπινης διάνοιας. Κατά την επεξεργασία αυτού του μοντέλου ίσως επιχειρούσα-

με περαιτέρω να μελετήσουμε άλλες πτυχές της φύσης του ανθρώπου, τις οποίες, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Ρουσό, μπορούμε να συλλάβουμε σωστά αν κατορθώσουμε να αναπτύξουμε θεωρητικά τα θεμέλια μιας ορθολογικής κοινωνικής τάξης πραγμάτων.

Θα επανέλθω σ' αυτό το ζήτημα, αλλά πρώτα θα ήθελα να παρακολουθήσω περαιτέρω τη σκέψη του Ρουσό γύρω από αυτό το θέμα. Ο Ρουσό, από αρκετές απόψεις, αποκλίνει από την καρτεσιανή παράδοση. Ορίζει ως «ειδικό χαρακτηριστικό του ανθρώπινου είδους» την ικανότητα «αυτοτελειοποίησης», η οποία «με τη βοήθεια των περιστάσεων, αναπτύσσει διαδοχικά όλες τις άλλες και που σε μας βρίσκεται τόσο στο γένος όσο και μεμονωμένα στο άτομο». Η ικανότητα αυτοτελειοποίησης και τελειοποίησης του ανθρώπινου είδους μέσω της πολιτισμικής μετάδοσης δεν εξετάζεται, απ' όσο γνωρίζω, με παρόμοιους όρους από τους καρτεσιανούς. Ωστόσο πιστεύω ότι οι επισημάνσεις του Ρουσό θα μπορούσαν να ερμηνευθούν ως μια εξέλιξη της καρτεσιανής παράδοσης σε μια ανεξερεύνητη κατεύθυνση παρά ως άρνηση και απόρριψή της. Δεν υπάρχει ασυμβατότητα στην ιδέα ότι τα περιοριστικά χαρακτηριστικά της διάνοιας αποτελούν τη βάση μιας ιστορικά εξελισσόμενης ανθρώπινης φύσης, η οποία αναπτύσσεται εντός των ορίων που αυτά θέτουν· ή ότι αυτά τα χαρακτηριστικά της διάνοιας δίνουν τη δυνατότητα για αυτοτελειοποίηση· ή ότι, παρέχοντας τη συνείδηση της ελευθερίας, αυτά τα ουσιώδη χαρακτηριστικά της ανθρώπινης φύσης δίνουν στον άνθρωπο την ευκαιρία να δημιουργήσει κοινωνικές συνθήκες και κοινωνικές μορφές για να μεγιστοποιήσει τις πιθανότητες της ελευθερίας, της ποικιλομορφίας και της ατομικής αυτοπραγμάτωσης. Για να χρησιμοποιήσουμε μια αριθμητική αναλογία, οι ακέραιοι αριθμοί μπορούν να σχηματίσουν ένα άπειρο σύνολο, απλώς γιατί δεν εξαντλούν τους σύμμετρους αριθμούς*. Κατ' αναλογία δεν υπάρχει άρνηση της ικανότητας του ανθρώπου για άπειρη «αυτοτελειοποίηση» όταν υποστηρίζουμε ότι υπάρχουν εγγενείς ιδιότητες του νου που θέτουν όρια στην ανάπτυξή του. Θα υποστήριζα μάλιστα ότι, κατά μία έννοια, αληθεύει το αντίθετο, ότι χωρίς ένα σύστημα τυπικών περιορισμών δεν υπάρχουν δημιουργικές πράξεις· πιο συγκεκριμένα,

* Οι σύμμετροι αριθμοί είναι αυτοί που μπορούν να γραφούν ως κλάσματα με ακέραιους όρους. Π.χ., 1,4=14/10 και 0,333...=1/3 είναι σύμμετροι. (*Σ.τ.Μ.*)

όταν απουσιάζουν οι εγγενείς και περιοριστικές ιδιότητες του νου, μπορεί να υπάρχει μόνο «διαμόρφωση συμπεριφοράς» και όχι δημιουργικές πράξεις αυτοτελειοποίησης. Επιπλέον, το ενδιαφέρον του Ρουσό για τον επαναστατικό χαρακτήρα της αυτοτελειοποίησης μας επαναφέρει, από μια άλλη οπτική γωνία, στο θέμα για την ανθρώπινη γλώσσα, η οποία θα φαινόταν ως προαπαιτούμενο για μια τέτοια εξέλιξη της κοινωνίας και της κουλτούρας, για μια, σύμφωνα με τον Ρουσό, τελειοποίηση του είδους πέρα από τις πιο υποτυπώδεις μορφές.

Ο Ρουσό θεωρεί ότι «παρ' όλο που το όργανο του λόγου υπάρχει εκ φύσεως στον άνθρωπο, η ίδια η ομιλία δεν είναι, εντούτοις, φυσική γι' αυτόν». Και πάλι, δεν βλέπω ασυμβατότητα ανάμεσα στην παρατήρησή του ετούτη και στην κλασική καρτεσιανή άποψη ότι οι εγγενείς ικανότητες είναι «προδιαθεσικές», ικανότητες που μας οδηγούν να παράγουμε ιδέες (ακριβέστερα, έμφυτες ιδέες) με έναν συγκεκριμένο τρόπο υπό δεδομένες συνθήκες εξωτερικού ερεθίσματος, αλλά μας παρέχουν επίσης την ικανότητα να σκεφτόμαστε και χωρίς αυτούς τους εξωτερικούς παράγοντες. Συνεπώς, η γλώσσα επίσης είναι φυσική στον άνθρωπο μόνο κατά έναν συγκεκριμένο τρόπο. Πρόκειται για μια ενδιαφέρουσα και, κατά την κρίση μου, άκρως θεμελιώδη άποψη των ορθολογιστών γλωσσολόγων, που έχει αγνοηθεί, σε μεγάλο βαθμό, υπό την επίδραση της εμπειρικής ψυχολογίας από τον 18ο αιώνα και εξής[6].

Ο Ρουσό πραγματεύεται την προέλευση της γλώσσας αρκετά εκτενώς, παρ' όλο που ομολογεί ότι δεν είναι ικανός να καταπιαστεί μ' αυτό το ζήτημα ικανοποιητικά. Έτσι,

> αν οι άνθρωποι είχαν ανάγκη από τη λέξη για να μάθουν να σκέπτονται, είχαν ακόμα πιο πολύ ανάγκη να ξέρουν να σκέπτονται για να ανακαλύψουν την τέχνη του λόγου [...]. Έτσι που ελάχιστα μπορούμε να κάνουμε ανεκτούς συσχετισμούς για τη γέννηση της τέχνης αυτής της επικοινωνίας και της πνευματικής ανταλλαγής. Τέχνη ύψιστη, που βρίσκεται ήδη τόσο μακριά από την απαρχή της...

Θεωρεί ότι «οι γενικές ιδέες δε γίνεται να μπουν στο πνεύμα παρά μόνο μέσα από τις λέξεις, και η νόηση τις συλλαμβάνει μόνο με προτάσεις» – γεγονός που εμποδίζει τα ζώα, τα οποία στερούνται λογικού, να σχηματίσουν τέτοιες ιδέες ή ακόμη και να αποκτήσουν «τη δυνατότητα τελειοποίησης που απορρέει από αυτές». Έτσι, δεν μπορεί να κατανοήσει τα μέσα με τα οποία «οι νέοι γραμματολόγοι μας άρχισαν να επεκτείνουν τις ιδέες τους και να γενικεύουν τις λέξεις τους» ή να αναπτύσσουν τα μέσα «για να εκφράσει [η γλώσσα] όλες τις σκέψεις των ανθρώπων»: «τους αριθμούς, τις αφηρημένες λέξεις, τους αορίστους, και όλους τους χρόνους των ρημάτων, τα μόρια, τη σύνταξη, να συνδέσει τις προτάσεις, τους συλλογισμούς και να σχηματίσει την όλη δομή του λόγου». Στοχάζεται τα μεταγενέστερα στάδια της τελειοποίησης του είδους, «όταν οι ιδέες των ανθρώπων άρχισαν να εξαπλώνονται και να πολλαπλασιάζονται και επιτεύχθηκε μεταξύ τους μια πιο στενή επικοινωνία [και] αναζήτησαν περισσότερα σήματα και μια γλώσσα πιο εκτεταμένη». Δυστυχώς όμως, πρέπει να εγκαταλείψει τη «συζήτηση του δύσκολου αυτού προβλήματος. Ποιο ήταν πιο αναγκαίο· από τη συγκροτημένη κοινωνία να πάμε στη θέσπιση της γλώσσας ή από την επινόηση της γλώσσας στη θεμελίωση της κοινωνίας;»

Οι καρτεσιανοί κόβουν τον γόρδιο δεσμό προϋποθέτοντας την ύπαρξη ενός ειδητικού χαρακτηριστικού, μιας δεύτερης ουσίας, που υπηρετεί αυτό που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε «δημιουργική αρχή» πλάι στη «μηχανική αρχή» η οποία καθορίζει ολοκληρωτικά τη συμπεριφορά των ζώων. Γι' αυτούς δεν υπήρχε ανάγκη να εξηγήσουν την προέλευση της γλώσσας στην πορεία της ιστορικής εξέλιξης. Μάλλον η ανθρώπινη διάνοια είναι ποιοτικά διαφορετική: δεν υπάρχει πέρασμα από το σώμα στο μυαλό. Θα ερμηνεύαμε αυτή την ιδέα με τρέχοντες όρους λέγοντας ότι αιφνίδιες, κατά το μάλλον ή ήττον, και δραματικές μεταλλάξεις πιθανώς οδήγησαν σε ιδιότητες της νόησης που, από όσο γνωρίζουμε, είναι μοναδικές στον άνθρωπο, και όπου η κατάκτηση της γλώσσας υπό την ανθρώπινη έννοια είναι ο πιο χαρακτηριστικός δείκτης αυτών των ιδιοτήτων[7]. Εάν αυτό είναι σωστό, τουλάχιστον ως μια πρώτη προσέγγιση των γεγονότων, θα μπορούσε να αναμένεται ότι η μελέτη της γλώσσας προσφέρει μια σφήνα ή ίσως ένα μοντέλο για την έρευνα της ανθρώπινης φύσης, το οποίο θα μπορούσε να μας παράσχει ουσιαστικές πληροφορίες για μια πολύ ευρύτερη θεωρία περί της ανθρώπινης φύσης.

Για να ολοκληρώσω αυτές τις ιστορικές επισημάνσεις, θα ήθελα

να στραφώ, όπως έχω κάνει και αλλού[8], στον Βίλχελμ φον Χούμπολτ, έναν από τους πιο εμπνευσμένους και ενδιαφέροντες διανοητές της εν λόγω περιόδου. Ο Χούμπολτ ήταν ένας από τους πιο βαθυστόχαστους θεωρητικούς της γενικής γλωσσολογίας, αλλά και ένας πρώιμος και σθεναρός υπέρμαχος των ελευθεριακών αξιών. Η βασική έννοια της φιλοσοφίας του είναι η Bildung, με την οποία, όπως το εκφράζει ο Τζ. Γ. Μπάροους, «εννοεί την πληρέστατη, πλουσιότατη και πιο αρμονική ανάπτυξη του ατόμου, της κοινότητας ή της ανθρώπινης φυλής»[9]. Η σκέψη του θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως παραδειγματική περίπτωση. Παρ' όλο που δεν συσχετίζει, από όσο ξέρω, ρητά τις ιδέες του για τη γλώσσα με την ελευθεριακή κοινωνική του σκέψη, υπάρχει κοινό έδαφος από το οποίο αναπτύσσονται, μια αντίληψη περί της ανθρώπινης ελευθερίας που διαποτίζει και τις μεν και τη δε. Το δοκίμιο του Τζον Στιούαρτ Μιλ *On Liberty* (*Περί ελευθερίας*) αρχίζει με τη διατύπωση του Χούμπολτ για την «καθοδηγητική αρχή» της σκέψης του: «Η απόλυτη και η ουσιώδης σημασία της ανθρώπινης ανάπτυξης στην πλουσιότατη ποικιλομορφία της». Ο Χούμπολτ κλείνει την κριτική του στο αυταρχικό κράτος λέγοντας: «Ένιωσα τον εαυτό μου να εμψυχώνεται ολοκληρωτικά από ένα βαθύ αίσθημα σεβασμού για την εγγενή αξιοπρέπεια της ανθρώπινης φύσης και για την ελευθερία που ταιριάζει σ' αυτή την αξιοπρέπεια». Εν συντομία, η αντίληψή του για την ανθρώπινη φύση είναι η εξής:

> Ο αληθινός σκοπός του Ανθρώπου, ή αυτό το οποίο περιγράφεται από τα αιώνια και αμετάλλακτα κελεύσματα της λογικής και δεν υποδεικνύεται από ασαφείς και πρόσκαιρες επιθυμίες, είναι η ύψιστη και πιο αρμονική ανάπτυξη των δυνάμεών του σε ένα ολοκληρωμένο και συνεκτικό όλον. Η ελευθερία είναι η πρώτη και αναντικατάστατη συνθήκη την οποία προϋποθέτει η πιθανότητα μιας τέτοιας ανάπτυξης· συνάμα όμως υπάρχει και άλλη μια ουσιώδης προϋπόθεση – η οποία συνδέεται βαθιά με την ελευθερία, είναι αλήθεια –, η διαφορετικότητα των καταστάσεων.[10]

Όπως ο Ρουσό και ο Καντ, θεωρεί ότι

> τίποτε δεν ευνοεί τόσο πολύ αυτή την ωριμότητα για ελευθερία όσο η ίδια η ελευθερία. Αυτή η αλήθεια μπορεί ίσως να μην αναγνωρίζεται από εκείνους που έχουν χρησιμοποιήσει τόσο συχνά αυτή την ανωριμότητα ως δικαιολογία για τη συνέχιση της καταπίεσης. Εμένα όμως μου φαίνεται ότι είναι αναμφισβήτητο επακόλουθο της ίδιας της φύσης του ανθρώπου. Η ανικανότητα για ελευθερία μπορεί να προκύπτει μόνο από μια έλλειψη ηθικής και πνευματικής δύναμης· η εξύψωση αυτής της δύναμης είναι ο μόνος τρόπος διόρθωσης αυτής της έλλειψης· αυτό όμως έχει ως προϋπόθεσή του να ασκείται η ηθική και πνευματική δύναμη και αυτή η άσκηση προϋποθέτει την ελευθερία που αφυπνίζει την αυθόρμητη δραστηριότητα. Μόνο που είναι σαφές ότι δεν μπορούμε να πούμε πως δίνεται ελευθερία όταν χαλαρώνουν δεσμά τα οποία δεν είναι αισθητά ως δεσμά από αυτόν που τα φέρει. Όμως, η έλλειψη επίγνωσης όλων των δεσμών που τον καταπιέζουν δεν ισχύει για κανέναν άνθρωπο στη γη – όσο παραμελημένος κι αν είναι από τη φύση και όσο υποβαθμισμένος κι αν είναι από τις περιστάσεις. Ας καταργήσουμε τα δεσμά ένα προς ένα καθώς το αίσθημα της ελευθερίας ξυπνά μέσα στην καρδιά των ανθρώπων, και θα επιταχύνουμε αυτήν τη διαδικασία με κάθε βήμα.

Εκείνοι που δεν το καταλαβαίνουν αυτό «δικαίως είναι ύποπτοι παρανόησης της ανθρώπινης φύσης και της επιθυμίας να μετατρέψουν τους ανθρώπους σε μηχανές».

Ο άνθρωπος είναι ουσιαστικά μια δημιουργική, ερευνητική και αυτοτελειοποιούμενη ύπαρξη: «Έρευνα και δημιουργία – ιδού οι δύο άξονες γύρω από τους οποίους περιστρέφονται, λίγο πολύ, όλες οι ανθρώπινες επιδιώξεις». Μα η ελευθερία της σκέψης και η διαφώτιση δεν προορίζονται μόνο για την αφρόκρεμα. Απηχώντας και πάλι τον Ρουσό ο Χούμπολτ λέει: «Στην ιδέα που αρνείται σε κάθε άνθρωπο το δικαίωμα να είναι άνθρωπος υπάρχει κάτι που υποβαθμίζει την ανθρώπινη φύση». Έτσι, αισθάνεται αισιοδοξία για τα αποτελέσματα της «διάχυσης της επιστημονικής γνώσης μέσω της ελευθερίας και της διαφώτισης» σε όλους. Ωστόσο «το σύνολο της ηθικής καλλιέργειας απορρέει αποκλειστικά και άμεσα από την εσώτερη ζωή της ψυχής και απλώς μπορεί να διεγερθεί στην ανθρώπινη φύ-

ση, δεν παράγεται ποτέ από εξωτερικές και τεχνητές επινοήσεις». «Η καλλιέργεια της αντίληψης, όπως κάθε άλλης ικανότητας του ανθρώπου, επιτυγχάνεται γενικά μέσα από τη δική του δραστηριότητα, από τη δική του ευφυΐα ή από τις δικές του μεθόδους χρήσης των ανακαλύψεων που κάνουν άλλοι [...]» Η εκπαίδευση, κατά συνέπεια, πρέπει να παράσχει τις ευκαιρίες για την καταξίωση του εαυτού· μπορεί, στην καλύτερη περίπτωση, να εξασφαλίσει ένα πλούσιο και προκλητικό περιβάλλον για να το εξερευνήσει το άτομο με τον δικό του τρόπο. Αυστηρά μιλώντας, ούτε η γλώσσα είναι δυνατόν να διδαχθεί, παρά μόνο «να ξυπνήσει μέσα στο μυαλό: μπορούμε μόνο να δώσουμε το νήμα κατά μήκος του οποίου θα αναπτυχθεί αφεαυτής». Πιστεύω ότι ο Χούμπολτ θα έβρισκε οικείες πολλές από τις σκέψεις του Ντιούι για την εκπαίδευση. Επίσης, θα εκτιμούσε την πρόσφατη επαναστατική προέκταση τέτοιων ιδεών, παραδείγματος χάρη, από τους ριζοσπάστες καθολικούς της Λατινικής Αμερικής, που ενδιαφέρονται για την «αφύπνιση της συνείδησης», αναφερόμενοι στη «μεταμόρφωση των παθητικών, υπό εκμετάλλευση κατώτερων τάξεων σε συνειδητούς και βασικούς αφέντες της μοίρας τους»[11] παρόμοια με τους επαναστάτες του Τρίτου Κόσμου σε άλλα μέρη. Είμαι σίγουρος ότι θα ενέκρινε την κριτική τους για τα σχολεία, που

> ασχολούνται περισσότερο με τη μετάδοση της γνώσης απ' ό,τι με τη δημιουργία κριτικού πνεύματος, μεταξύ άλλων αξιών. Από κοινωνικής απόψεως, τα εκπαιδευτικά συστήματα προσανατολίζονται στη διατήρηση των υπαρχουσών κοινωνικών και οικονομικών δομών αντί της αλλαγής τους.[12]

Ωστόσο το ενδιαφέρον του Χούμπολτ για τον αυθορμητισμό υπερβαίνει τη στενή έννοια της εκπαιδευτικής πρακτικής. Θίγει επίσης το ζήτημα της εργασίας και της εκμετάλλευσης. Οι επισημάνσεις που παρέθεσα πιο πάνω για την καλλιέργεια της αντίληψης μέσω της αυθόρμητης δράσης συνεχίζονται ως εξής:

> [...] ο άνθρωπος δεν θεωρεί ποτέ τόσο πολύ δικό του αυτό που κατέχει όσο αυτό που φτιάχνει· ο εργάτης που φροντίζει ένα περιβόλι είναι, με την πιο βαθιά έννοια, ο ιδιοκτήτης του και όχι ο αδιάφορος ηδονιστής που απολαμβάνει τους καρπούς του [...]. Με αυτό κατά νου[13], φαίνεται σαν να μπορούν όλοι οι χωρικοί και οι βιοτέχνες να ανυψωθούν σε καλλιτέχνες· δηλαδή σε ανθρώπους που αγαπούν τη δουλειά τους μόνο γι' αυτό που είναι, τη βελτιώνουν με τη δική τους αποκλειστικά πλαστική ικανότητα και επινοητική επιδεξιότητα και συνεπώς καλλιεργούν τη διάνοιά τους, εξευγενίζουν το χαρακτήρα τους και εξυψώνουν και τελειοποιούν τις απολαύσεις τους. Έτσι η ανθρωπότητα θα μπορούσε να εξευγενιστεί από τα ίδια ακριβώς πράγματα που τώρα τόσο την ευτελίζουν [...]. Ακόμη και έτσι όμως, η ελευθερία παραμένει αναμφίβολα η αναντικατάστατη συνθήκη, χωρίς την οποία ακόμη και οι επιδιώξεις οι πιο οικείες στην ανθρώπινη φύση δεν θα μπορέσουν ποτέ να δημιουργήσουν τέτοιες σωτήριες επιρροές. Ό,τι δεν ξεπηδά από την ελεύθερη επιλογή του ανθρώπου, ή είναι απλώς αποτέλεσμα ορμήνιας και καθοδήγησης, δεν εισέρχεται στην ίδια του την ύπαρξη, αλλά παραμένει ξένο προς την αληθινή του φύση· δεν το κάνει με πραγματική ανθρώπινη ενεργητικότητα, αλλά μόνο με μηχανική ακρίβεια.

Εάν ένας άνθρωπος ενεργεί με καθαρά μηχανικό τρόπο, αντιδρώντας σε εξωτερικές απαιτήσεις ή οδηγίες παρά με τρόπους που καθορίζονται από τα δικά του ενδιαφέροντα, ενεργητικότητα και δύναμη, «μπορεί να θαυμάζουμε αυτό που φτιάχνει, αλλά απεχθανόμαστε αυτό που είναι»[14].

Βάσει αυτών των αντιλήψεων θεμελιώνει ο Χούμπολτ τις ιδέες του για το ρόλο του κράτους, το οποίο έχει την τάση να «κάνει τον άνθρωπο εργαλείο για να υπηρετεί τους δικούς του αυθαίρετους σκοπούς, παραγνωρίζοντας τους ατομικούς σκοπούς». Η θεωρητική του προσέγγιση είναι κλασικά φιλελεύθερη και εναντιώνεται σθεναρά σε όλες, πλην ελαχίστων, τις μορφές κρατικής παρέμβασης στην προσωπική ή στην κοινωνική ζωή.

Γράφοντας στη δεκαετία του 1790 ο Χούμπολτ δεν είχε γνώση των μορφών που θα έπαιρνε ο βιομηχανικός καπιταλισμός. Γι' αυτό και δεν ανησυχούσε έκδηλα για τους κινδύνους της ιδιωτικής εξουσίας.

> Όταν σκεφτόμαστε (κρατώντας ακόμα τη θεωρία διαχωρισμένη από την πρακτική) ότι η επιρροή ενός ατόμου μειώνεται

> και παρακμάζει από τον ανταγωνισμό, την απώλεια τύχης, ακόμη και από το θάνατο· και ότι κανένα από αυτά τα ενδεχόμενα δεν ισχύει για το κράτος· εμμένουμε και πάλι στην αρχή ότι το κράτος δεν πρέπει να αναμιγνύεται σε οτιδήποτε δεν αφορά αποκλειστικά την ασφάλεια [...]

Μιλά για την ουσιαστική ισότητα των ιδιωτών πολιτών και βεβαίως δεν έχει ιδέα για τους τρόπους με τους οποίους θα κατέληγε να ερμηνεύεται η έννοια «ιδιώτης» στην εποχή του σύγχρονου καπιταλισμού. Δεν πρόβλεψε ότι η «δημοκρατία με το απόφθεγμά της περί *ισότητας όλων των πολιτών έναντι του νόμου* και ο φιλελευθερισμός με το *δικαίωμα του ανθρώπου επί του εαυτού του* [θα] τσακίζονταν μέσα στις πραγματικότητες της καπιταλιστικής οικονομίας»[15]. Δεν πρόβλεψε ότι σε μια αρπακτική καπιταλιστική οικονομία η κρατική παρέμβαση θα ήταν απόλυτα αναγκαία για τη διατήρηση της ανθρώπινης ύπαρξης και την αποτροπή της καταστροφής του φυσικού περιβάλλοντος – μιλώ αισιόδοξα. Αν μη τι άλλο, όπως είχε επισημάνει ο Καρλ Πολάνυι, η αυτορρυθμιζόμενη αγορά «δεν θα μπορούσε να υπάρχει ούτε λεπτό χωρίς την εξουδετέρωση της ανθρώπινης και φυσικής ουσίας της κοινωνίας· θα κατέστρεφε βιολογικά τον άνθρωπο και θα μεταμόρφωνε το περιβάλλον του σε αγριότοπο»[16]. Ο Χούμπολτ δεν πρόβλεψε τις συνέπειες του εμπορευματικού χαρακτήρα της εργασίας, του δόγματος (με τα λόγια του Πολάνυι) ότι «δεν ανήκει στο εμπόρευμα η απόφαση πού θα πρέπει να πουληθεί, για ποιο σκοπό να χρησιμοποιηθεί, με ποια τιμή να αλλάξει χέρια και με ποιο τρόπο να καταναλωθεί ή να καταστραφεί». Το εμπόρευμα όμως, στην προκειμένη περίπτωση, είναι η ανθρώπινη ζωή και άρα η κοινωνική προστασία ήταν στοιχειωδώς αναγκαία για να περιοριστούν οι παράλογες και καταστροφικές λειτουργίες της κλασικής ελεύθερης αγοράς. Ούτε κατανοούσε ο Χούμπολτ ότι οι καπιταλιστικές οικονομικές σχέσεις διαιώνιζαν μια μορφή δουλείας η οποία, από το 1767 ήδη, είχε κηρυχθεί από τον Σιμόν Λιγκέ* ως χειρότερη ακόμη και από τη σκλαβιά:

* Simon Nicolas Henri Linguet (1736-1794): Γάλλος δημοσιογράφος και νομικός. (*Σ.τ.Μ.*)

> Η έλλειψη δυνατότητας να ζήσουν με άλλα μέσα αναγκάζει τους αγρεργάτες μας να καλλιεργούν γη της οποίας τους καρπούς δεν θα φάνε και τους οικοδόμους μας να χτίζουν κτίρια στα οποία δεν θα κατοικήσουν. Είναι η ανάγκη που τους σέρνει σε αυτές τις αγορές, όπου περιμένουν τα αφεντικά που θα έχουν την καλοσύνη να τους αγοράσουν. Είναι η ανάγκη που τους αναγκάζει να πέφτουν στα γόνατα μπροστά στον πλούσιο, για να του πάρουν την άδεια να τον κάνουν πλούσιο [...]. Ποιο ουσιαστικό κέρδος έχει φέρει η κατάργηση της δουλείας στο σκλάβο; Λέτε πως είναι ελεύθερος. Α! Αυτό που του συμβαίνει είναι κακοτυχία. Ο σκλάβος ήταν πολύτιμος στον αφέντη του λόγω των χρημάτων που του είχε κοστίσει. Ο χειρώνακτας όμως δεν κοστίζει τίποτα στον πλούσιο αργόσχολο που τον απασχολεί [...]. Λέγεται πως αυτοί οι άνθρωποι δεν έχουν αφέντη – έχουν όμως έναν, τον πιο τρομερό, τον πιο αυταρχικό από όλους τους αφεντάδες, την ανάγκη. Αυτή τους οδηγεί στην πιο σκληρή εξάρτηση.[17]

Εάν υπάρχει κάτι εξευτελιστικό για την ανθρώπινη φύση στην ιδέα της δουλείας, τότε πρέπει να αναμένεται μια νέα χειραφέτηση, «η τρίτη και τελευταία φάση χειραφέτησης στην Ιστορία», όπως λέει ο Φουριέ, η οποία θα μεταμορφώσει το προλεταριάτο σε ελεύθερους ανθρώπους, εξαλείφοντας τον εμπορευματικό χαρακτήρα της εργασίας, βάζοντας τέλος στη μισθωτή σκλαβιά και θέτοντας υπό δημοκρατικό έλεγχο τους εμπορικούς, βιομηχανικούς και χρηματοπιστωτικούς θεσμούς[18].

Πιθανώς ο Χούμπολτ να δεχόταν αυτά τα συμπεράσματα. Συμφωνεί πως η κρατική παρέμβαση στην κοινωνική ζωή είναι θεμιτή εάν «η ελευθερία θα κατέστρεφε τις ίδιες τις συνθήκες χωρίς τις οποίες όχι μόνο η ελευθερία αλλά και η ίδια η ύπαρξη θα ήταν αδιανόητη» – τις συνθήκες ακριβώς που προκύπτουν μέσα σε μια αχαλίνωτη καπιταλιστική οικονομία. Εν πάση περιπτώσει, η κριτική του προς τη γραφειοκρατία και το αυταρχικό κράτος αποτελεί μια εύγλωττη προειδοποίηση για μερικές από τις πιο θλιβερές πτυχές της σύγχρονης Ιστορίας και η βάση της κριτικής του εφαρμόζεται σε ένα ευρύτερο φάσμα καταπιεστικών θεσμών απ' αυτό που είχε φανταστεί.

Ωστόσο, εκφράζοντας το κλασικό φιλελεύθερο δόγμα, ο Χούμπολτ δεν έχει το απλοϊκό ατομικιστικό ύφος του Ρουσό. Ο Ρουσό εκθειάζει τον άγριο που «ζει μέσα στον εαυτό του»· βλέπει ελάχιστη ωφέλεια στον «κοινωνικό άνθρωπο, που, όντας πάντα έξω από τον εαυτό του, γνωρίζει πώς να ζει μόνο με τη γνώμη των άλλων [...] από την κρίση [των οποίων] μόνο [...] αντλεί τη συναίσθηση της ύπαρξής του»[19]. Το όραμα του Χούμπολτ είναι εντελώς διαφορετικό:

> [...] το όλο πλαίσιο των ιδεών και των επιχειρημάτων που αναπτύσσονται σ' αυτό το δοκίμιο θα μπορούσε να αναχθεί κάλλιστα στο εξής, ότι ενώ αυτοί θα έσπαγαν όλα τα δεσμά στην ανθρώπινη Ιστορία, θα επιχειρούσαν να βρουν όσο περισσότερους καινούργιους κοινωνικούς δεσμούς ήταν δυνατόν. Ο απομονωμένος άνθρωπος δεν είναι πλέον ικανός να αναπτυχθεί περισσότερο απ' ό,τι ο υπόδουλος.

Έτσι, προσβλέπει σε μια κοινωνία ελεύθερης συνεργασίας χωρίς τον καταναγκασμό του κράτους ή άλλων αυταρχικών θεσμών, στην οποία ελεύθεροι άνθρωποι θα μπορούν να δημιουργούν, να διερευνούν και να επιτυγχάνουν την ύψιστη ανάπτυξη των δυνάμεών τους. Πολύ πιο μπροστά από την εποχή του, παρουσιάζει ένα αναρχικό όραμα που ταιριάζει πιθανώς στην επόμενη κατάσταση της βιομηχανικής κοινωνίας. Ίσως μπορούμε και εμείς να προσβλέπουμε σε μια εποχή κατά την οποία θα συνενωθούν αυτά τα ποικίλα ρεύματα μέσα στο πλαίσιο του ελευθεριακού σοσιαλισμού, μιας κοινωνικής μορφής που σήμερα μόλις και μετά βίας απαντά, αν και τα στοιχεία της μπορούν να γίνουν αντιληπτά: στην ύψιστη εγγύηση των ατομικών δικαιωμάτων που έχουν επιτευχθεί – αν και ακόμα είναι τραγικά ανεπαρκή – μέσα στις δυτικές δημοκρατίες· στα ισραηλινά κιμπούτς· στα πειράματα με τα εργατικά συμβούλια στη Γιουγκοσλαβία· στην προσπάθεια να αφυπνιστεί η λαϊκή συνείδηση και να συμμετάσχει και πάλι ο λαός στην κοινωνική διαδικασία, κάτι που αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο των επαναστάσεων στον Τρίτο Κόσμο, και συνυπάρχει, ανήσυχα, με αδικαιολόγητες αυταρχικές πρακτικές.

Μια παρόμοια σύλληψη της ανθρώπινης φύσης αποτελεί τη βάση του γλωσσολογικού έργου του Χούμπολτ. Η γλώσσα είναι μια διαδικασία ελεύθερης δημιουργίας· οι κανόνες και οι αρχές της είναι αμετάβλητες, αλλά ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιούνται οι αρχές γένεσης είναι ελεύθερος και ποικίλλει απείρως. Ακόμη και η ερμηνεία και η χρήση των λέξεων συνεπάγεται μια διαδικασία ελεύθερης δημιουργίας. Η κανονική χρήση της γλώσσας και η απόκτηση της γλώσσας εξαρτώνται από αυτό που ο Χούμπολτ αποκαλεί αμετάβλητη μορφή της γλώσσας, ένα σύστημα γενετικών διαδικασιών που έχει τη ρίζα του στην ανθρώπινη διάνοια και περιορίζει αλλά δεν καθορίζει τα ελεύθερα δημιουργήματα της φυσιολογικής ευφυΐας ή, σε υψηλότερο και πιο αυθεντικό επίπεδο, του μεγάλου συγγραφέα ή διανοητή. Από τη μία, ο Χούμπολτ είναι ένας πλατωνικός που επιμένει ότι η μάθηση είναι ένα είδος ανάμνησης όπου το μυαλό, διεγερμένο από την εμπειρία, ανασύρει από εσωτερικούς πόρους και ακολουθεί ένα αυτοπροσδιοριζόμενο μονοπάτι· και από την άλλη, είναι ένας ρομαντικός, εξοικειωμένος με την πολιτισμική πολυμορφία και τις άπειρες δυνατότητες πνευματικής συμβολής μιας δημιουργικής ευφυΐας. Δεν υπάρχει αντίφαση σ' αυτό, όχι περισσότερη από ό,τι στην επιμονή της αισθητικής θεωρίας ότι οι ατομικές λειτουργίες της ευφυΐας περιορίζονται από αρχές και κανόνες. Η φυσιολογική, δημιουργική χρήση της γλώσσας, η οποία σύμφωνα με τους καρτεσιανούς ορθολογιστές είναι ο καλύτερος δείκτης ύπαρξης μιας άλλης διάνοιας, προϋποθέτει ένα σύστημα κανόνων και γενετικών αρχών του είδους το οποίο επιχείρησαν να προσδιορίσουν και να καταστήσουν σαφές, με κάποια επιτυχία, οι ορθολογιστές γραμματικοί.

Πολλοί σύγχρονοι επικριτές που εντοπίζουν ασυνέπεια στην άποψη ότι η ελεύθερη δημιουργία συντελείται – στην πραγματικότητα, προϋποθέτει – μέσα σ' ένα σύστημα περιορισμών και ρυθμιστικών αρχών κάνουν μεγάλο λάθος· εκτός βεβαίως αν μιλούν για «αντίφαση» με την ευρεία και μεταφορική έννοια του Σέλινγκ, ο οποίος γράφει ότι «χωρίς την αντίφαση μεταξύ αναγκαιότητας και ελευθερίας όχι μόνο η φιλοσοφία αλλά οποιαδήποτε ευγενέστερη πνευματική φιλοδοξία θα βυθιζόταν σ' εκείνο το θάνατο που προσιδιάζει στις επιστήμες στις οποίες αυτή η αντίφαση δεν υπηρετεί καμία λειτουργία». Χωρίς την ένταση ανάμεσα στην αναγκαιότητα και στην ελευθερία, στον κανόνα και στην επιλογή, δεν μπορεί να υπάρξει καμία δημιουργικότητα, επικοινωνία ή πράξεις με νόημα γενικά.

Εξέτασα αυτές τις παραδοσιακές ιδέες εκτενώς όχι από αρχαιολογικό ενδιαφέρον, αλλά επειδή πιστεύω ότι είναι πολύτιμες και ου-

σιαστικά ορθές και προτείνουν μια πορεία την οποία μπορούμε να ακολουθήσουμε και από την οποία μπορούμε να ωφεληθούμε. Η κοινωνική δράση πρέπει να εμψυχώνεται από ένα όραμα της μελλοντικής κοινωνίας και από σαφείς αξιολογικές κρίσεις όσον αφορά το χαρακτήρα αυτής της μελλοντικής κοινωνίας. Οι κρίσεις αυτές πρέπει να απορρέουν από κάποια αντίληψη της ανθρώπινης φύσης και μπορεί κανείς να αναζητήσει εμπειρικά θεμέλια διερευνώντας τη φύση του ανθρώπου όπως αποκαλύπτεται από τη συμπεριφορά και τα δημιουργήματά του, υλικά, πνευματικά και κοινωνικά. Ίσως έχουμε φτάσει σε ένα σημείο της Ιστορίας όπου είναι δυνατόν να σκεφτόμαστε σοβαρά για μια κοινωνία στην οποία οι ελεύθερα συγκροτημένοι κοινωνικοί δεσμοί θα αντικαθιστούν τα δεσμά των αυταρχικών θεσμών, μάλλον με την έννοια που μεταφέρουν οι παρατηρήσεις του Χούμπολτ τις οποίες παρέθεσα μόλις και οι οποίες αναπτύχθηκαν πληρέστερα μέσα στην παράδοση του ελευθεριακού σοσιαλισμού τα επόμενα χρόνια[20].

Ο αρπακτικός καπιταλισμός δημιούργησε ένα πολύπλοκο βιομηχανικό σύστημα και μια προηγμένη τεχνολογία· αυτό επέτρεψε τη σημαντική εξάπλωση της δημοκρατικής πρακτικής και καλλιέργησε ορισμένες φιλελεύθερες αξίες, αλλά εντός ορίων που σήμερα είναι πιεστικά και πρέπει να ξεπεραστούν. Είναι ένα σύστημα ακατάλληλο για τα μέσα του 20ού αιώνα. Είναι ανίκανο να ικανοποιήσει τις ανθρώπινες ανάγκες που μπορούν να εκφραστούν μόνο με συλλογικούς όρους, και η αντίληψή του για έναν ανταγωνιστικό άνθρωπο, που αποζητά μόνο να αυξήσει τον πλούτο και τη δύναμή του και υποτάσσει τον εαυτό του στις σχέσεις της αγοράς, στην εκμετάλλευση και στην εξωτερική εξουσία, είναι αντιανθρώπινη και απαράδεκτη με την πιο βαθιά έννοια. Και δεν μπορεί κανείς να δεχτεί ως υποκατάστατο του συστήματος αυτού ένα αυταρχικό κράτος· ούτε ο στρατιωτικοποιημένος κρατικός καπιταλισμός που αναπτύσσεται στις ΗΠΑ ούτε το γραφειοκρατικό, συγκεντρωτικό κράτος πρόνοιας μπορούν να γίνουν δεκτά ως στόχος της ανθρώπινης ύπαρξης. Η μόνη δικαιολογία για καταπιεστικούς θεσμούς είναι το υλικό και πολιτισμικό έλλειμμα. Οι θεσμοί αυτοί όμως, σε ορισμένα στάδια της Ιστορίας, διαιωνίζουν και παράγουν αυτό το έλλειμμα, και απειλούν ακόμη και την ανθρώπινη επιβίωση. Η σύγχρονη επιστήμη και η τεχνολογία μπορούν να ανακουφίσουν τους ανθρώπους από την αναγκαιό-

τητα της απόλυτα εξειδικευμένης, βλακώδους εργασίας. Κατά γενική παραδοχή, μπορούν να παράσχουν τη βάση για μια ορθολογική κοινωνική τάξη πραγμάτων, βασισμένη στην ελεύθερη συνεργασία και στον δημοκρατικό έλεγχο, εάν βεβαίως έχουμε τη βούληση να τη δημιουργήσουμε.

Ένα όραμα μελλοντικής κοινωνικής τάξης πραγμάτων βασίζεται, με τη σειρά του, σε μια αντίληψη περί ανθρώπινης φύσης. Εάν, πράγματι, ο άνθρωπος μπορεί να διαπλάθεται διαρκώς, εάν είναι μια ύπαρξη πλήρως διαμορφώσιμη, χωρίς έμφυτες δομές διάνοιας και εγγενείς ανάγκες πολιτισμικού ή κοινωνικού χαρακτήρα, τότε είναι ένα κατάλληλο υποκείμενο για «διαμόρφωση συμπεριφοράς» από την κρατική εξουσία, τον διευθυντή της επιχείρησης, τον τεχνοκράτη ή την κεντρική επιτροπή. Εκείνοι που έχουν κάποια εμπιστοσύνη στο ανθρώπινο είδος ελπίζουν ότι τα πράγματα δεν είναι έτσι και θα προσπαθήσουν να προσδιορίσουν τα εγγενή ανθρώπινα χαρακτηριστικά που παρέχουν το πλαίσιο για την πνευματική ανάπτυξη, την ανέλιξη της ηθικής συνείδησης, τα πολιτιστικά επιτεύγματα και τη συμμετοχή σε μια κοινότητα ελεύθερων ανθρώπων. Με ανάλογο, εν μέρει, τρόπο, η κλασική παράδοση μιλούσε για την καλλιτεχνική ευφυΐα που λειτουργεί εντός – αμφισβητώντας το με κάποιο τρόπο – ενός πλαισίου κανόνων. Εδώ θίγουμε θέματα που δεν κατανοούνται παρά ελάχιστα. Μου φαίνεται ότι πρέπει να διαχωριστούμε έντονα και ριζικά από το μεγαλύτερο μέρος της σύγχρονης κοινωνικής επιστήμης και της επιστήμης της συμπεριφοράς, εάν θέλουμε να προχωρήσουμε σε μια βαθύτερη κατανόηση αυτών των θεμάτων[21].

Επίσης, νομίζω ότι η παράδοση που εξετάσαμε εν συντομία μπορεί να συμβάλει. Όπως ήδη επισήμανα, εκείνοι που ενδιαφέρονται για την ανθρώπινη διαφορετικότητα και δυναμική επανειλημμένα οδηγήθηκαν στη μελέτη των ιδιοτήτων της γλώσσας. Πιστεύω ότι η μελέτη της γλώσσας παρέχει κάποια αχτίδα κατανόησης των κανόνων που διέπουν τη συμπεριφορά και των δυνατοτήτων για ελεύθερη και δημιουργική δράση μέσα στο πλαίσιο ενός συστήματος κανόνων που, εν μέρει τουλάχιστον, αντανακλά έμφυτες ιδιότητες της ανθρώπινης νοητικής οργάνωσης. Μου φαίνεται σωστό να αναφέρω τη σύγχρονη μελέτη της γλώσσας ως μια, κατά κάποιο τρόπο, επιστροφή στην αντίληψη του Χούμπολτ για τη μορφή της γλώσσας: ως

ενός συστήματος γενετικών διαδικασιών που έχουν τις ρίζες τους σε έμφυτες ιδιότητες της διάνοιας, αλλά επιτρέπουν, σύμφωνα με τη διατύπωση του Χούμπολτ, μια άπειρη χρήση πεπερασμένων μέσων. Η γλώσσα δεν μπορεί να περιγραφεί ως σύστημα οργάνωσης της συμπεριφοράς. Μάλλον, για να κατανοήσουμε πώς χρησιμοποιείται η γλώσσα, πρέπει να ανακαλύψουμε την σύμφωνα με τον Χούμπολτ αφηρημένη μορφή γλώσσας – τη γενετική της γραμματική, με σύγχρονους όρους. Για να μάθουμε μια γλώσσα, πρέπει να οικοδομήσουμε για τον εαυτό μας αυτό το αφηρημένο σύστημα, βεβαίως ασυνείδητα. Ο γλωσσολόγος και ο ψυχολόγος μπορούν να προχωρήσουν στη μελέτη της χρήσης και της απόκτησης της γλώσσας μόνο στο βαθμό που έχουν συλλάβει κάπως τις ιδιότητες του συστήματος που είναι κτήμα του ατόμου το οποίο γνωρίζει τη γλώσσα. Επίσης, μου φαίνεται ότι μπορούμε να υποστηρίξουμε επαρκώς τον εμπειρικό ισχυρισμό ότι ένα τέτοιο σύστημα μπορεί να αποκτηθεί, υπό δεδομένες συνθήκες χρόνου και πρόσβασης, μόνο από μια διάνοια που είναι προικισμένη με κάποιες συγκεκριμένες ιδιότητες, τις οποίες σήμερα μπορούμε να περιγράψουμε, διστακτικά, με κάποια λεπτομέρεια. Όσο περιοριζόμαστε εννοιολογικά στην έρευνα της συμπεριφοράς, στην οργάνωση και στην ανάπτυξή της μέσω της αλληλεπίδρασης με το περιβάλλον, μοιραία μας διαφεύγουν αυτά τα χαρακτηριστικά της γλώσσας και της διάνοιας. Και άλλες πτυχές της ανθρώπινης ψυχολογίας και της διάνοιας θα μπορούσαν, κατ' αρχήν, να μελετηθούν με παρόμοιο τρόπο.

Λογικά, θα μπορούσαμε να αναπτύξουμε μ' αυτό τον τρόπο την κοινωνική επιστήμη, με βάση καλά θεμελιωμένες υποθέσεις που αφορούν την ανθρώπινη φύση. Όπως ακριβώς μελετούμε με κάποια επιτυχία το φάσμα των γλωσσών που είναι ανθρώπινα εφικτές, έτσι θα μπορούσαμε να επιχειρήσουμε και τη μελέτη μορφών καλλιτεχνικής έκφρασης ή, εν προκειμένω, επιστημονικής γνώσης τις οποίες μπορούν να συλλάβουν οι άνθρωποι και ακόμη, ίσως, το φάσμα των ηθικών συστημάτων και των κοινωνικών δομών μέσα στο οποίο μπορούν να ζήσουν και να λειτουργήσουν οι άνθρωποι, δεδομένων των έμφυτων ικανοτήτων και των αναγκών τους. Πιθανώς κάποιος να μπορούσε να προβάλει μια ιδέα κοινωνικής οργάνωσης που – υπό συγκεκριμένες συνθήκες υλικού και πνευματικού πολιτισμού – θα ενθάρρυνε και θα ικανοποιούσε τη θεμελιώδη ανθρώπινη ανάγκη – εάν

υπάρχει τέτοια – για αυτογενή πρωτοβουλία, δημιουργική δουλειά, αλληλεγγύη, κοινωνική δικαιοσύνη.

Δεν θέλω να είμαι υπερβολικός ως προς το ρόλο που αναμφίβολα έχει η έρευνα της γλώσσας. Η γλώσσα είναι το προϊόν της ανθρώπινης διάνοιας που προς το παρόν είναι πιο προσιτό στη μελέτη. Μια πλούσια παράδοση θεωρεί ότι η γλώσσα είναι ο καθρέφτης του μυαλού. Σε κάποιο βαθμό, ασφαλώς υπάρχει αλήθεια και χρησιμότητα σ' αυτή την ιδέα.

Δεν είμαι λιγότερο προβληματισμένος για το θέμα «ελευθερία και γλώσσα» απ' όσο στην αρχή αυτής της διάλεξης – ούτε λιγότερο περίεργος. Σε αυτές τις υποθετικές και γενικές παρατηρήσεις υπάρχουν κενά τόσο μεγάλα, που πρέπει να αναρωτηθεί κανείς τι απομένει εάν απαλειφθούν οι μεταφορές και οι ατεκμηρίωτες εικασίες. Πρέπει να προσγειωθούμε και να συνειδητοποιήσουμε πόσο λίγο έχει προοδεύσει η γνώση μας για τον άνθρωπο και την κοινωνία, ή ακόμη πόσο λίγο έχουμε προχωρήσει στη σαφή διατύπωση των ζητημάτων τα οποία μπορούμε να μελετήσουμε σοβαρά. Υπάρχουν όμως, κατά τη γνώμη μου, κάποια ελάχιστα προγεφυρώματα που φαίνονται αρκετά στέρεα. Θέλω να πιστεύω ότι η εντατική μελέτη μιας πτυχής της ανθρώπινης ψυχολογίας – της ανθρώπινης γλώσσας – μπορεί να συμβάλει σε μια ανθρωπιστική κοινωνική επιστήμη που θα υπηρετεί και ως εργαλείο κοινωνικής δράσης. Πρέπει να τονιστεί, ως εκ περισσού βεβαίως, ότι η κοινωνική δράση δεν μπορεί να περιμένει μια απόλυτα τεκμηριωμένη θεωρία για τον άνθρωπο και την κοινωνία, ούτε η εγκυρότητα της θεωρίας μπορεί να καθοριστεί από τις ελπίδες και τις ηθικές κρίσεις μας. Αυτά τα δύο – θεωρία και πράξη – πρέπει να προχωρήσουν κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο, προσδοκώντας τη μέρα που η θεωρητική έρευνα θα παράσχει έναν στέρεο οδηγό στον ατέλειωτο, συχνά ζοφερό, αλλά ποτέ μάταιο αγώνα για ελευθερία και κοινωνική δικαιοσύνη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Το παρόν δοκίμιο παρουσιάστηκε ως διάλεξη στο Συμπόσιο για την Ακαδημαϊκή Ελευθερία και τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες, στο Πανεπιστήμιο

Λογιόλα, Σικάγο, 8-9 Ιανουαρίου 1970, και δημοσιεύθηκε στο Noam Chomsky, *For Reasons of State* (Νέα Υόρκη: New Press, 2003), σ. 387-408. Πρώτη έκδοση Pantheon, 1970.

1. F.W.J. Schelling, *Philosophical Inquires into the Nature of Human Freedom.*
2. R.D. Masters, εισαγωγή στη δική του έκδοση των *First and Second Discourses* του Ζαν-Ζακ Ρουσό.
3. Συγκρίνετε τον Προυντόν έναν αιώνα αργότερα: «Δεν είναι αναγκαία πιο μακροσκελής εξέταση για να καταδειχθεί ότι η εξουσία που αρνείται στον άνθρωπο τη σκέψη, τη βούληση, την προσωπικότητά του είναι μια δύναμη ζωής και θανάτου, μια δύναμη που για να κάνει τον άνθρωπο σκλάβο τον δολοφονεί».
4. Παρατίθεται στο Lehning, επιμ., Bakunin, *Etatisme et Anarchie*, σημ. του επιμ. αρ. 50, από P. Schrecker, «Kant et la révolution française», *Revue Philosophique*, Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1939.
5. Έχω πραγματευτεί αυτό το θέμα στο *Cartesian Linguistics* και στο *Language and Mind.*
6. Βλέπε τις αναφορές της σημ. 5 και επίσης το δικό μου *Aspects of the Theory of Syntax*, κεφ. 1, τμ. 8.
7. Περιττό να προσθέσω ότι αυτή δεν είναι η κυρίαρχη άποψη. Για περαιτέρω πραγμάτευση βλέπε E.H. Lenneberg, *Biological Foundations of Language*· N. Chomsky, Language and Mind· E.A. Drewe, G. Ettinger, A.D. Milner & R.E. Passingham, «A Comparative Review of the Results of Behavioral Research on Man and Monkey», Ινστιτούτο Ψυχιατρικής, Λονδίνο, αδημοσίευτο προσχέδιο, 1969· P.H. Lieberman, D.H. Klatt & W.H. Wilson, «Vocal Tract Limitations on the Vowel Repertoires of Rhesus Monkey and other Nonhuman Primates», *Science*, 6 Ιουνίου 1969 και P.H. Lieberman, «Primate Vocalizations and Human Linguistic Ability», *Journal of the Acoustical Society of America*, τ. 44., αρ. 6 (1968).
8. Στα βιβλία που αναφέρονται παραπάνω και στο *Current Issues in Linguistic Theory.*
9. J.W. Burrow, εισαγωγή στο *The Limits of State Action*, του Wilhelm von Humboldt, το οποίο επιμελήθηκε ο ίδιος και από το οποίο έχουν ληφθεί τα περισσότερα αποσπάσματα που ακολουθούν.
10. Συγκρίνετε τις παρατηρήσεις του Καντ που παρατίθενται παραπάνω.

Το δοκίμιο του Καντ εμφανίστηκε το 1793· οι ιδέες του Χούμπολτ γράφτηκαν στα 1791-1792. Εμφανίστηκαν εν μέρει, αλλά όχι πλήρως κατά τη διάρκεια της ζωής του. Βλέπε Burrow, εισαγωγή στο *Limits of State Action.*

11. Thomas G. Sanders, «The Church in Latin America», *Foreign Affairs*, τ. 48, αρ. 2 (1970).
12. *Ό.π.* Ως πηγή αναφέρονται οι ιδέες του Πάουλο Φρέιρε. Παρόμοια κριτική είναι ευρέως διαδεδομένη μέσα στο φοιτητικό κίνημα της Δύσης. Βλέπε, π.χ., Mitchell Cohen & Dennis Hale, επιμ., *The New Student Left*, κεφ. 3.
13. Δηλαδή, αυτός ο άνθρωπος «πετυχαίνει απλώς την πιο ώριμη και ευγενική ολοκλήρωση της δραστηριότητάς του όταν ο τρόπος ζωής του εναρμονίζεται με το χαρακτήρα του» – δηλαδή όταν οι πράξεις του προκύπτουν από εσωτερική παρόρμηση.
14. Το τελευταίο απόσπασμα είναι από τα σχόλια του Χούμπολτ για το γαλλικό σύνταγμα, 1791 – μέρη μεταφράστηκαν στο Marianne Cowan, επιμ., *Humanist Without Portfolio.*
15. Rudolf Rocker, «Anarchism and Anarcho-syndicalism», Paul Eltzbacher, *Anarchism.* Στο βιβλίο του *Nationalism and Culture* ο Ρόκερ περιγράφει τον Χούμπολτ ως τον «πιο εξέχοντα Γερμανό εκπρόσωπο» της θεωρίας των φυσικών δικαιωμάτων και της αντίθεσης στο αυταρχικό κράτος. Τον Ρουσό τον θεωρεί ως προάγγελο της αυταρχικής θεωρίας, αλλά εξετάζει μόνο το *Κοινωνικό Συμβόλαιο* και όχι το πολύ πιο ελευθεριακό έργο του *Πραγματεία περί της καταγωγής και των θεμελίων της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους.* Ο Μπάροου παρατηρεί ότι το δοκίμιο του Χούμπολτ προεξοφλεί «σε μεγάλο βαθμό την πολιτική θεωρία λαϊκιστικού, αναρχικού και συνδικαλιστικού είδους του 19ου αιώνα» και επισημαίνει τις υποδείξεις του πρώιμου Μαρξ. Βλέπε επίσης το δικό μου έργο *Cartesian Linguistics*, σ. 51, για κάποια σχόλια.
16. Karl Polanyi, *The Great Transformation.*
17. Παρατίθεται από τον Paul Mattick, «Worker's control», στο Priscilla Long, επιμ., *The New Left*, σ. 377. Βλέπε επίσης στο παρόν το κεφάλαιο «Η σημασία του αναρχοσυνδικαλισμού», σελ. 69.
18. Παρατίθεται στο Martin Baber, *Paths in Utopia*, σ. 19.
19. Ωστόσο ο Ρουσό, ως άνθρωπος που έχει χάσει την «αρχική του απλότητα» και δεν μπορεί πλέον να «κάνει χωρίς νόμους και αρχηγούς», αφιερώνεται στο να «σέβεται τους ιερούς δεσμούς» της κοινωνίας του

και να «υπακούει ευσυνείδητα στους νόμους και στους ανθρώπους που είναι οι συντάκτες και οι υπουργοί τους», ενώ περιφρονεί ένα «σύνταγμα που μπορεί να διατηρηθεί μόνο με τη βοήθεια τόσο πολλών ευπρεπών ανθρώπων [...] και από το οποίο, παρ' όλη τη φροντίδα τους, πάντα προκύπτουν περισσότερες πραγματικές καταστροφές παρά εμφανή πλεονεκτήματα».

20. Βλέπε το κεφάλαιο «Η σημασία του αναρχοσυνδικαλισμού» στο παρόν βιβλίο.
21. Βλέπε κεφ. 7 [του βιβλίου του Chomsky *For Reasons of State*, New Press, 2003] για μια πραγμάτευση των απατηλών ισχυρισμών, σχετικά με αυτό, από ορισμένες εκδοχές της επιστήμης της συμπεριφοράς.

ΔΥΟ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΝΑΡΧΙΣΜΟ (1970)

Ένας Γάλλος συγγραφέας, συμπαθών του αναρχισμού, έγραψε τη δεκαετία του 1890 ότι «ο αναρχισμός έχει πλατιά ράχη, σαν χαρτί που χωράει οτιδήποτε» – συμπεριλαμβανομένων, σημείωνε, εκείνων των οποίων οι πράξεις είναι τέτοιες που «ένας θανάσιμος εχθρός τού αναρχισμού δεν θα μπορούσε να τις επιτελέσει καλύτερα»[1]. Υπάρχουν πολλοί τρόποι σκέψης και δράσης που αναφέρονται ως «αναρχικοί». Θα ήταν μάταιο να προσπαθήσω να περιλάβω όλες αυτές τις συγκρουόμενες τάσεις σε κάποια γενική θεωρία ή ιδεολογία. Ακόμη κι αν σταχυολογήσουμε από την ιστορία της ελευθεριακής σκέψης μια ζωντανή, εξελισσόμενη παράδοση, όπως κάνει ο Ντανιέλ Γκερέν στο *Αναρχισμός*, παραμένει δύσκολο να διατυπώσουμε τα πιστεύω της ως μιας συγκεκριμένης και τελεσίδικης θεωρίας της κοινωνίας και της κοινωνικής αλλαγής. Ο αναρχικός ιστορικός Ρούντολφ Ρόκερ, ο οποίος παρουσιάζει μια συστηματική θεωρία της εξέλιξης της αναρχικής σκέψης προς τον αναρχοσυνδικαλισμό, με τρόπους που μπορούν να συγκριθούν με το έργο του Γκερέν, θέτει ορθώς το θέμα όταν γράφει πως ο αναρχισμός δεν είναι

> ένα καθορισμένο, κλειστό κοινωνικό σύστημα, αλλά μάλλον μια ορισμένη τάση στην ιστορική εξέλιξη της ανθρωπότητας, η οποία, σε αντίθεση με την πνευματική κηδεμονία όλων των

> ιερατικών και κυβερνητικών θεσμών, αγωνίζεται για την ελεύθερη, ανεμπόδιστη ανάπτυξη όλων των ατομικών και κοινωνικών δυνάμεων στη ζωή. Ακόμη και η ελευθερία είναι μόνο μια σχετική και όχι απόλυτη έννοια, εφόσον τείνει μονίμως να γίνεται ευρύτερη και να επηρεάζει ευρύτερους κύκλους με πιο πολύπλευρους τρόπους. Για τον αναρχικό η ελευθερία δεν είναι μια αφηρημένη φιλοσοφική έννοια, αλλά η ζωτική, συγκεκριμένη δυνατότητα που έχει κάθε ανθρώπινη ύπαρξη να αναπτύξει πλήρως όλες τις δυνάμεις, τις ικανότητες και τα ταλέντα με τα οποία την έχει προικίσει η φύση και να τα βάλει στην υπηρεσία της κοινωνίας. Όσο λιγότερο επηρεάζεται αυτή η φυσική εξέλιξη του ανθρώπου από την εκκλησιαστική ή την πολιτική κηδεμονία, τόσο πιο επαρκής και αρμονική θα γίνεται η ανθρώπινη προσωπικότητα, τόσο πιο πολύ θα αποτελεί το μέτρο του πνευματικού πολιτισμού της κοινωνίας μέσα στην οποία αναπτύχθηκε.[2]

Θα μπορούσε να ρωτήσει κανείς τι αξία έχει να μελετούμε μια «ορισμένη τάση στην ιστορική εξέλιξη της ανθρωπότητας» η οποία δεν αρθρώνει μια συγκεκριμένη και λεπτομερή κοινωνική θεωρία. Πράγματι, πολλοί σχολιαστές απορρίπτουν τον αναρχισμό ως ουτοπικό, άμορφο, απλοϊκό ή, γενικά, ασύμβατο με τις πραγματικότητες μιας πολύπλοκης κοινωνίας. Ωστόσο, κάποιος άλλος θα μπορούσε να υποστηρίξει κάτι διαφορετικό: ότι σε κάθε ιστορικό στάδιο πρέπει να ενδιαφερόμαστε για την κατάλυση των μορφών εξουσίας και καταπίεσης που επιβιώνουν από μια εποχή κατά την οποία δικαιολογούνταν βάσει της ανάγκης για ασφάλεια, της επιβίωσης ή της οικονομικής ανάπτυξης, αλλά πλέον συμβάλλουν – παρά μετριάζουν – το υλικό και πολιτισμικό έλλειμμα. Εάν έτσι έχουν τα πράγματα, δεν θα υπάρχει δόγμα κοινωνικής αλλαγής καθορισμένο άπαξ και διά παντός, ούτε θα υπάρχει κατ' ανάγκη μια συγκεκριμένη και αμετάβλητη ιδέα για τους σκοπούς προς τους οποίους θα έπρεπε να τείνει η κοινωνική αλλαγή. Ασφαλώς, η κατανόησή μας για την ανθρώπινη φύση ή την κλίμακα των βιώσιμων κοινωνικών μορφών είναι τόσο υποτυπώδης, ώστε το όποιο μεγαλεπήβολο δόγμα πρέπει να αντιμετωπίζεται με μεγάλο σκεπτικισμό, όπως ακριβώς όταν ακούμε ότι η «ανθρώπινη φύση», οι «απαιτήσεις της αποτελεσματικότητας» ή η

«πολυπλοκότητα της σύγχρονης ζωής» απαιτούν αυτή ή εκείνη τη μορφή καταπίεσης ή αυταρχικής διακυβέρνησης.

Εντούτοις, σε κάποια συγκεκριμένη εποχή υπάρχει βάσιμος λόγος να αναπτυχθεί, στο βαθμό που το επιτρέπει η κατανόησή μας, μια ορισμένη συνειδητοποίηση αυτής της συγκεκριμένης τάσης στην ιστορική εξέλιξη της ανθρωπότητας, ανάλογα με τα καθήκοντα της στιγμής. Για τον Ρόκερ το «πρόβλημα της εποχής μας είναι εκείνο της απελευθέρωσης του ανθρώπου από την κατάρα της οικονομικής εκμετάλλευσης και της πολιτικής και κοινωνικής υποδούλωσης»· η μέθοδος μάλιστα δεν είναι η κατάκτηση και η άσκηση της κρατικής εξουσίας, ούτε ο αποχαυνωτικός κοινοβουλευτισμός, αλλά μάλλον η «αναδόμηση της οικονομικής ζωής των ανθρώπων από τα κάτω προς τα πάνω και η οικοδόμησή της στο πνεύμα του σοσιαλισμού».

> Όμως μόνο οι παραγωγοί είναι κατάλληλοι γι' αυτό το καθήκον, εφόσον είναι οι μόνοι δημιουργοί αξίας στην κοινωνία από τους οποίους μπορεί να προκύψει ένα καινούργιο μέλλον. Δικό τους καθήκον είναι να απελευθερώσουν την εργασία από όλα τα δεσμά που της έχει επισωρεύσει η οικονομική εκμετάλλευση, να απελευθερώσουν την κοινωνία από όλους τους θεσμούς και τη διαδικασία της πολιτικής εξουσίας και να ανοίξουν το δρόμο για μια συμμαχία ελεύθερων ομάδων ανδρών και γυναικών βασισμένη στη συνεταιριστική εργασία και στη σχεδιασμένη διοίκηση των πραγμάτων που ενδιαφέρουν την κοινότητα. Η προετοιμασία των μαζών που μοχθούν στην πόλη και στην ύπαιθρο γι' αυτόν το μεγάλο στόχο και η συγκρότησή τους σε μια μαχητική δύναμη είναι ο αντικειμενικός σκοπός του σύγχρονου αναρχοσυνδικαλισμού και σ' αυτό εξαντλείται όλη του η προσπάθεια. [σελ. 108]

Ως σοσιαλιστής, ο Ρόκερ θεωρεί δεδομένο ότι «η ουσιαστική, τελική, πλήρης απελευθέρωση των εργατών είναι δυνατή μόνο υπό έναν όρο: την ιδιοποίηση του κεφαλαίου, δηλαδή των πρώτων υλών και όλων των εργαλείων της εργασίας, συμπεριλαμβανομένης της γης, από το σύνολο των εργατών»[3]. Ως αναρχοσυνδικαλιστής, επιμένει επίσης ότι οι οργανώσεις των εργατών δεν δημιουργούν «μόνο τις ιδέες αλλά και τα γεγονότα του ίδιου του μέλλοντος» κατά την προε-

παναστατική περίοδο, εφόσον ενσαρκώνουν τη δομή της μελλοντικής κοινωνίας – και προσδοκά μια κοινωνική επανάσταση που θα καταλύσει τον κρατικό μηχανισμό και θα απαλλοτριώσει τους απαλλοτριωτές. «Στη θέση της κυβέρνησης βάζουμε τη βιομηχανική οργάνωση».

> Οι αναρχοσυνδικαλιστές είναι πεπεισμένοι ότι η σοσιαλιστική κοινωνική τάξη πραγμάτων δεν μπορεί να δημιουργηθεί με διατάγματα και νομοθετήματα μιας κυβέρνησης, αλλά μόνο με την αλληλέγγυα συνεργασία των εργατών του χεριού και του πνεύματος σε κάθε κλάδο παραγωγής· δηλαδή, μέσω της ανάληψης της διοίκησης όλων των εργοστασίων από τους ίδιους τους παραγωγούς, με τέτοια μορφή ώστε οι διαφορετικές ομάδες, εργοστάσια και κλάδοι της βιομηχανίας να είναι ανεξάρτητα μέλη του γενικού οικονομικού οργανισμού και να διεξάγουν συστηματικά την παραγωγή και τη διανομή των προϊόντων προς το συμφέρον της κοινωνίας, στη βάση ελεύθερων αμοιβαίων συμφωνιών. [σελ. 94]

Ο Ρόκερ έγραφε σε μια στιγμή που οι ιδέες αυτές εφαρμόζονταν πρακτικά με δραματικό τρόπο στην Ισπανική επανάσταση. Ακριβώς πριν από το ξέσπασμα της επανάστασης, ο αναρχοσυνδικαλιστής οικονομολόγος Ντιέγο Αμπάντ ντε Σαντιγιάν είχε γράψει:

> [...] αντιμετωπίζοντας το πρόβλημα του κοινωνικού μετασχηματισμού η επανάσταση δεν μπορεί να θεωρήσει το κράτος ως μέσον, αλλά πρέπει να στηριχθεί στην οργάνωση των παραγωγών.
>
> Ακολουθήσαμε αυτό τον κανόνα και δεν βρίσκουμε αναγκαία τη θεωρία μιας ανώτερης από την οργανωμένη εργασία εξουσίας προκειμένου να εγκαθιδρυθεί μια καινούργια τάξη πραγμάτων. Θα χρωστούσαμε χάρη σε όποιον μας επισήμαινε ποια λειτουργία, αν υπάρχει κάποια, μπορεί να επιτελέσει το κράτος σε μια οικονομική οργάνωση όπου η ατομική ιδιοκτησία έχει καταργηθεί και στην οποία δεν έχουν θέση ο παρασιτισμός και τα προνόμια. Η κατάργηση του κράτους δεν μπορεί να είναι υπόθεση σταδιακής απονέκρωσης· η αποστολή της επανάστασης είναι να τελειώσει με το κράτος. Είτε η επανάσταση δίνει στους παραγωγούς τον κοινωνικό πλούτο, άρα οι παραγωγοί οργανώνονται έτσι ώστε να πραγματοποιούν τη συλλογική διανομή και το κράτος δεν έχει πλέον κανένα ρόλο· είτε η επανάσταση δεν δίνει τον κοινωνικό πλούτο στους παραγωγούς, που σημαίνει ότι η επανάσταση είναι ένα ψέμα και το κράτος εξακολουθεί να υπάρχει.
>
> Το δικό μας ομοσπονδιακό συμβούλιο οικονομίας δεν είναι πολιτική εξουσία, αλλά μια οικονομική και διοικητική ρυθμιστική Αρχή. Καθοδηγείται από τα κάτω και λειτουργεί σύμφωνα με τις αποφάσεις των περιφερειακών και εθνικών συνελεύσεων. Είναι ένα σώμα συνδέσμων και τίποτε άλλο.[4]

Ο Ένγκελς, σε μια επιστολή του 1883, εξέφραζε τη διαφωνία του μ' αυτή την αντίληψη ως εξής:

> Οι αναρχικοί αντιστρέφουν τα πράγματα. Διακηρύσσουν ότι η προλεταριακή επανάσταση πρέπει να αρχίσει καταργώντας την κρατική πολιτική οργάνωση [...]. Όμως, καταστρέφοντάς την εκείνη τη στιγμή, θα καταστρεφόταν ο μόνος οργανισμός με τα μέσα του οποίου το νικηφόρο προλεταριάτο μπορεί να επιβάλει την πρόσφατα κατακτημένη εξουσία του, να κατατροπώσει τους καπιταλιστές αντιπάλους του και να φέρει σε πέρας εκείνη την οικονομική επανάσταση της κοινωνίας χωρίς την οποία η νίκη θα καταλήξει σε νέα ήττα και σε μαζική σφαγή των εργατών, παρόμοια μ' αυτή που έγινε μετά την παρισινή Κομμούνα.[5]

Σε έντονη αντίθεση με τα παραπάνω, οι αναρχικοί – πιο εύγλωττα ο Μπακούνιν – προειδοποιούσαν για τους κινδύνους της «κόκκινης γραφειοκρατίας», που αποδείχθηκε το «πιο αηδιαστικό και τρομερό ψέμα που δημιούργησε ο αιώνας μας»[6]. Ο αναρχοσυνδικαλιστής Φερνάν Πελουτιέ ρωτούσε: «Θα πρέπει το μεταβατικό κράτος στο οποίο υποχρεούμαστε να υποταχθούμε να γίνει, αναγκαία και μοιραία, μια συλλογική φυλακή; Δεν μπορεί να αποτελεί μια ελεύθερη οργάνωση, περιορισμένη αποκλειστικά στις ανάγκες της παραγωγής και της κατανάλωσης, αφού όλοι οι πολιτικοί θεσμοί θα έχουν εξαφανιστεί;»[7]

Δεν υποκρίνομαι ότι γνωρίζω την απάντηση σε αυτή την ερώτηση. Φαίνεται ωστόσο σαφές πως αν δεν υπάρξει μια θετική απάντηση κάποιας μορφής, οι πιθανότητες για μια αληθινά δημοκρατική επανάσταση, που θα πραγματοποιήσει τα ουμανιστικά ιδεώδη της Αριστεράς, δεν είναι μεγάλες. Ο Μάρτιν Μπάμπερ έθετε εύστοχα το ζήτημα όταν έγραφε: «Δεν μπορεί να περιμένει κανείς ότι είναι στη φύση των πραγμάτων να βγάλει φύλλα ένα μικρό δέντρο που έχει γίνει ρόπαλο»[8]. Ο Μπακούνιν θεωρούσε ότι η κατάκτηση ή η καταστροφή της κρατικής εξουσίας ήταν το πρωταρχικό ζήτημα που τον διαφοροποιούσε από τον Μαρξ[9]. Με τη μια ή την άλλη μορφή, το ζήτημα αυτό αναδείχθηκε επανειλημμένα στον αιώνα που ακολούθησε, χωρίζοντας τους «ελευθεριακούς» από τους «αυταρχικούς» σοσιαλιστές.

Παρά τις προειδοποιήσεις του Μπακούνιν για την κόκκινη γραφειοκρατία και την εκπλήρωσή τους υπό τη δικτατορία του Στάλιν, θα ήταν εμφανώς μεγάλο λάθος να βασιστεί η ερμηνεία των συζητήσεων που έγιναν πριν από έναν αιώνα στους ισχυρισμούς των σύγχρονων κοινωνικών κινημάτων για την ιστορική τους προέλευση. Ιδίως είναι παράλογο να θεωρήσουμε τον μπολσεβικισμό ως «εφαρμοσμένο μαρξισμό». Στην ουσία του ζητήματος εισχωρεί πολύ περισσότερο η αριστερή κριτική του μπολσεβικισμού, η οποία λαμβάνει υπόψη της τις ιστορικές περιστάσεις της Ρωσικής επανάστασης[10].

> Το αντιμπολσεβίκικο, αριστερό εργατικό κίνημα εναντιώθηκε στους λενινιστές επειδή δεν εκμεταλλεύτηκαν αρκετά τη ρωσική αναταραχή για αυστηρά προλεταριακούς σκοπούς. Αιχμαλωτίστηκαν από το περιβάλλον τους και χρησιμοποίησαν το διεθνές ριζοσπαστικό κίνημα για να ικανοποιήσουν ειδικές ρωσικές ανάγκες, οι οποίες γρήγορα έγιναν συνώνυμες με τις ανάγκες του μπολσεβίκικου κόμματος-κράτους. Οι «αστικές» πτυχές της ρωσικής επανάστασης ανακαλύπτονταν τώρα μέσα στον ίδιο τον μπολσεβικισμό: ο λενινισμός έγινε μέρος της διεθνούς σοσιαλδημοκρατίας, διαφέροντας από αυτή μόνο σε θέματα τακτικής.[11]

Εάν αναζητούσε κανείς μία και μοναδική εξέχουσα ιδέα μέσα στην αναρχική παράδοση, θα πρέπει να ήταν, κατά τη γνώμη μου,

αυτή που εκφράστηκε από τον Μπακούνιν όταν, γράφοντας για την παρισινή Κομμούνα, παρουσίασε την ταυτότητά του ως εξής:

> Είμαι φανατικός λάτρης της ελευθερίας, που τη θεωρώ ως τη μοναδική συνθήκη υπό την οποία μπορεί να αναπτυχθεί και να εξελιχθεί η ευφυΐα, η αξιοπρέπεια και η ανθρώπινη ευτυχία· όχι της τυπικής ελευθερίας που παραχωρείται, μετριέται και ρυθμίζεται από το κράτος, ένα αιώνιο ψέμα που στην πραγματικότητα δεν αντιπροσωπεύει τίποτα περισσότερο από τα προνόμια κάποιων, τα οποία θεμελιώνονται πάνω στη σκλαβιά των υπολοίπων· ούτε της ατομικιστικής, εγωιστικής, ελεεινής, ανυπόστατης ελευθερίας που εκθειάζεται από τη σχολή του Ζ.-Ζ. Ρουσό και τις άλλες σχολές του αστικού φιλελευθερισμού, η οποία θεωρεί πως τα μελλοντικά δικαιώματα όλων των ανθρώπων αντιπροσωπεύονται από το κράτος, το οποίο περιορίζει τα δικαιώματα του καθένα – μια ιδέα που οδηγεί αναπόφευκτα στην αναγωγή των δικαιωμάτων του καθενός στο μηδέν. Όχι, εννοώ το μόνο είδος ελευθερίας που αξίζει να φέρει αυτό το όνομα, την ελευθερία που συνίσταται στην πλήρη ανάπτυξη όλων των υλικών, πνευματικών και ηθικών δυνάμεων που υπάρχουν ανεκδήλωτες μέσα σε κάθε άτομο· την ελευθερία που δεν αναγνωρίζει περιορισμούς άλλους πλην εκείνων που καθορίζονται από τους νόμους της δικής μας ατομικής φύσης, και οι οποίοι δεν μπορούν να θεωρηθούν περιορισμοί, εφόσον αυτοί οι νόμοι δεν επιβάλλονται από εξωτερικό νομοθέτη πέρα και πάνω από εμάς, αλλά είναι συμφυείς και έμφυτοι, σχηματίζοντας την ίδια τη βάση της υλικής, πνευματικής και ηθικής μας ύπαρξης – δεν μας περιορίζουν, αλλά είναι οι πραγματικές και άμεσες συνθήκες της ελευθερίας μας.[12]

Αυτές οι ιδέες ξεπηδούν από το Διαφωτισμό· οι ρίζες τους βρίσκονται στην *Πραγματεία περί της καταγωγής και των θεμελίων της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους* του Ρουσό, στο *The Limits of State Action* του Χούμπολτ, στην επιμονή του Καντ, όταν υπερασπιζόταν τη Γαλλική επανάσταση, ότι η ελευθερία αποτελεί προϋπόθεση για την απόκτηση ωριμότητας για ελευθερία και όχι ένα δώρο

που χαρίζεται όταν έχει επέλθει αυτή η ωριμότητα (βλέπε κεφάλαιο 1, σ. 26). Με την ανάπτυξη του βιομηχανικού καπιταλισμού, ενός νέου και μη προβλεφθέντος συστήματος αδικίας, ο ελευθεριακός σοσιαλισμός ήταν το ρεύμα που διατήρησε και επέκτεινε το ριζοσπαστικό ανθρωπιστικό μήνυμα του Διαφωτισμού και των κλασικών φιλελεύθερων ιδεωδών, τα οποία διαστρεβλώθηκαν για να υπηρετήσουν τη διαιώνιση της νεοεμφανιζόμενης κοινωνικής τάξης πραγμάτων. Στην πραγματικότητα, βάσει των ίδιων υποθέσεων που ώθησαν τον κλασικό φιλελευθερισμό να εναντιωθεί στην παρέμβαση του κράτους στην κοινωνική ζωή, οι καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις είναι αφόρητες. Αυτό είναι σαφές, για παράδειγμα, στο κλασικό έργο του Χούμπολτ *The Limits of State Action*, το οποίο προεξόφλησε και πιθανώς ενέπνευσε τον Μιλ (βλέπε κεφάλαιο 1, σελ. 31-32). Αυτό το κλασικό έργο φιλελεύθερης σκέψης, το οποίο ολοκληρώθηκε το 1792, είναι στην ουσία του βαθιά, αν και πρόωρα, αντικαπιταλιστικό. Προκειμένου να μεταλλαχθούν σε μια ιδεολογία του βιομηχανικού καπιταλισμού, οι ιδέες του πρέπει να γίνουν αγνώριστες.

Το όραμα του Χούμπολτ για μια κοινωνία στην οποία τα κοινωνικά δεσμά αντικαθίστανται από κοινωνικούς δεσμούς και η εργασία διεξάγεται ελεύθερα φέρνει στο νου τον πρώιμο Μαρξ (βλέπε Κεφάλαιο 1, σημ. 15) και την πραγμάτευσή του περί «αποξένωσης των εργαζομένων όταν η εργασία είναι εξωτερική για τον εργάτη [...] όχι μέρος της φύσης του [...] [έτσι ώστε] δεν καταξιώνεται με τη δουλειά του, αλλά αρνείται τον εαυτό του [και] εξαντλείται φυσικά και εξευτελίζεται πνευματικά», αποξενωμένη εργασία που «ρίχνει ορισμένους από τους εργάτες σε ένα βάρβαρο είδος εργασίας και μετατρέπει άλλους σε μηχανές», στερώντας από τον άνθρωπο τον «ειδητικό χαρακτήρα» της «ελεύθερης συνειδητής δραστηριότητας» και της «παραγωγικής ζωής». Παρομοίως, ο Μαρξ συλλαμβάνει έναν «νέο τύπο ανθρώπινης ύπαρξης, που *χρειάζεται* τους συνανθρώπους της [...]. [Η ένωση των εργατών καθίσταται] η πραγματική εποικοδομητική προσπάθεια για τη δημιουργία του κοινωνικού ιστού των μελλοντικών ανθρώπινων σχέσεων»[13]. Είναι αλήθεια ότι η κλασική ελευθεριακή σκέψη απορρίπτει την κρατική παρέμβαση στην κοινωνική ζωή, ως επακόλουθο των βαθύτερων πεποιθήσεων περί της ανθρώπινης ανάγκης για ελευθερία, ποικιλομορφία και ελεύθερη συνεργασία. Βάσει των ίδιων πεποιθήσεων, οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, η μισθωτή εργασία, η ανταγωνιστικότητα, η ιδεολογία του «κτητικού ατομικισμού» – όλα αυτά πρέπει να θεωρούνται θεμελιωδώς απάνθρωπα. Ο ελευθεριακός σοσιαλισμός ορθώς θεωρείται ο κληρονόμος των φιλελεύθερων ιδανικών του Διαφωτισμού.

Ο Ρούντολφ Ρόκερ περιγράφει τον σύγχρονο αναρχισμό ως τη «συρροή δύο μεγάλων ρευμάτων, τα οποία κατά τη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης και μετά απέκτησαν αυτήν τη χαρακτηριστική έκφραση στην πνευματική ζωή της Ευρώπης: του σοσιαλισμού και του φιλελευθερισμού». Τα κλασικά φιλελεύθερα ιδεώδη, υποστηρίζει, τσακίστηκαν στις πραγματικότητες των καπιταλιστικών οικονομικών μορφών. Ο αναρχισμός είναι αναγκαία αντικαπιταλιστικός στο βαθμό που «εναντιώνεται στην εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο». Αλλά εναντιώνεται επίσης στην «κυριαρχία του ανθρώπου πάνω στον άνθρωπο». Θεωρεί ότι ο «*σοσιαλισμός ή θα είναι ελεύθερος ή δεν θα υπάρξει καθόλου*. Αυτή η αναγνώριση αποτελεί την αυθεντική και βαθιά αιτιολόγηση της ύπαρξης του αναρχισμού»[14]. Από αυτή την οπτική γωνία ο αναρχισμός μπορεί να θεωρηθεί ως η ελευθεριακή πτέρυγα του σοσιαλισμού. Με αυτό το πνεύμα προσεγγίζει ο Ντανιέλ Γκερέν τη μελέτη του αναρχισμού στο *Αναρχισμός* και σε άλλα έργα[15].

Ο Γκερέν παραθέτει τον Άντολφ Φίσερ*, ο οποίος έλεγε ότι «κάθε αναρχικός είναι σοσιαλιστής, αλλά κάθε σοσιαλιστής δεν είναι αναγκαία αναρχικός». Παρομοίως, ο Μπακούνιν, στο «αναρχικό μανιφέστο» του του 1865, το πρόγραμμα της προτεινόμενης διεθνούς επαναστατικής αδελφότητάς του, διατύπωσε την αρχή ότι κάθε μέλος πρέπει να είναι, κατ' αρχάς, σοσιαλιστής.

Ένας συνεπής αναρχικός πρέπει να εναντιώνεται στην ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και στη μισθωτή σκλαβιά που είναι συστατικό αυτού του συστήματος, θεωρώντας τες ασύμβατες με την αρχή ότι η εργασία πρέπει να γίνεται ελεύθερα και υπό τον έλεγχο του παραγωγού. Όπως το έθεσε ο Μαρξ, οι σοσιαλιστές προσβλέπουν σε μια κοινωνία στην οποία η εργασία δεν θα «είναι υλικό

* Adolf Fischer (1858-1887): αναρχικός και συνδικαλιστής που δικάστηκε και εκτελέστηκε στις ΗΠΑ, όπου είχε μεταναστεύσει, με την κατηγορία της συνωμοσίας. (*Σ.τ.Μ.*)

μέσο διαβίωσης μόνο, αλλά η ύψιστη επιθυμία στη ζωή»[16], πράγμα αδύνατο όταν ο εργάτης καθοδηγείται είτε από μια εξωτερική εξουσία είτε από την ανάγκη, αντί από την εσωτερική παρόρμηση: «καμία μορφή μισθωτής εργασίας, ακόμη και κάποια που μπορεί να είναι λιγότερο απεχθής από μια άλλη, δεν μπορεί να καταργήσει την αθλιότητα της μισθωτής εργασίας καθεαυτή»[17]. Ένας συνεπής αναρχικός δεν πρέπει να εναντιώνεται μόνο στην αποξενωμένη εργασία, αλλά και στη βλακώδη εξειδίκευση της εργασίας, που συντελείται όταν τα μέσα για την ανάπτυξη της παραγωγής

> ακρωτηριάζουν τον εργάτη μετατρέποντάς τον σε θραύσμα ανθρώπινης ύπαρξης, τον υποβιβάζουν σε απλό εξάρτημα της μηχανής, κάνουν τη δουλειά του μαρτύριο, έτσι ώστε το ουσιαστικό της νόημα καταστρέφεται· τον αποξενώνουν από τις πνευματικές δυνατότητες της εργασιακής διαδικασίας στον ίδιο ακριβώς βαθμό με τον οποίο ενσωματώνεται σ' αυτήν η επιστήμη ως ανεξάρτητη δύναμη [...][18]

Ο Μαρξ δεν θεώρησε αυτή την πτυχή ως αναπόφευκτη συνέπεια της εκβιομηχάνισης, αλλά ως χαρακτηριστικό των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Η κοινωνία του μέλλοντος πρέπει να «αντικαταστήσει τον διασπασμένο εργάτη του σήμερα [...] που υποβιβάζεται σε απλό θραύσμα ανθρώπου, με το πλήρως αναπτυγμένο άτομο, που είναι ικανό για μια ποικιλία εργασιών [...] για το οποίο η διαφορετική κοινωνική λειτουργία [...] δεν είναι παρά οι πολλοί τρόποι ελεύθερης άσκησης των δικών του φυσικών δυνάμεων»[19]. Το προαπαιτούμενο είναι η κατάργηση του κεφαλαίου και της μισθωτής εργασίας ως κοινωνικών κατηγοριών (για να μη μιλήσουμε για τις βιομηχανικές στρατιές του «εργατικού κράτους» ή των ποικίλων σύγχρονων μορφών ολοκληρωτισμού ή κρατικού καπιταλισμού). Ο υποβιβασμός του ανθρώπου σε εξάρτημα μηχανής, σε ένα εξειδικευμένο εργαλείο παραγωγής, θα μπορούσε κατ' αρχήν να ξεπεραστεί παρά να ενισχυθεί με την κατάλληλη εξέλιξη και χρήση της τεχνολογίας, όχι όμως υπό τις συνθήκες αυταρχικού ελέγχου της παραγωγής από εκείνους που μεταβάλλουν τον άνθρωπο σε εργαλείο για να υπηρετήσουν τους σκοπούς τους, αγνοώντας τους δικούς του, ατομικούς σκοπούς, σύμφωνα με τη φράση του Χούμπολτ.

Οι αναρχοσυνδικαλιστές θα όφειλαν, ακόμη και μέσα στον καπιταλισμό, να δημιουργήσουν «ελεύθερες ενώσεις ελεύθερων παραγωγών», οι οποίες θα τους ενέτασσαν στον μαχητικό αγώνα και θα τους προετοίμαζαν ώστε να αναλάβουν την οργάνωση της παραγωγής σε δημοκρατική βάση. Αυτές οι ενώσεις θα υπηρετούσαν σαν «πρακτικό σχολείο αναρχισμού»[20]. Αν η ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής είναι, σύμφωνα με τη φράση του Προυντόν που συχνά παρατίθεται, απλώς μια μορφή «κλοπής» – «η εκμετάλλευση του αδύνατου από τον ισχυρό»[21] –, ο έλεγχος της παραγωγής από μια κρατική γραφειοκρατία, ανεξαρτήτως των καλών της προθέσεων, επίσης δεν δημιουργεί τις συνθήκες υπό τις οποίες η εργασία, χειρωνακτική και πνευματική, μπορεί να γίνει η ύψιστη επιθυμία στη ζωή. Άρα και τα δύο πρέπει να ξεπεραστούν.

Ο αναρχικός, όταν επιτίθεται στο δικαίωμα ατομικοϊδιοκτησιακού ή γραφειοκρατικού ελέγχου στα μέσα παραγωγής, συμπαρατάσσεται με εκείνους που αγωνίζονται για να έρθει «η τρίτη και τελευταία φάση χειραφέτησης στην ιστορία»· η πρώτη έκανε τους δούλους δουλοπάροικους, η δεύτερη τους δουλοπάροικους μισθωτούς εργάτες και η τρίτη θα καταργήσει το προλεταριάτο, σε μια τελική πράξη απελευθέρωσης που θα μεταβιβάσει τον έλεγχο της οικονομίας στα χέρια των ελεύθερων και εκούσιων ενώσεων των παραγωγών (Φουριέ, 1848)[22]. Ο επικείμενος κίνδυνος για τον «πολιτισμό» σημειώθηκε από τον Ντε Τοκβίλ, επίσης το 1848:

> Όσο το δικαίωμα της ιδιοκτησίας ήταν η απαρχή και το θεμέλιο πολλών άλλων δικαιωμάτων, η υπεράσπισή του ήταν εύκολη – ή, μάλλον, δεν δεχόταν επιθέσεις· ήταν, συνεπώς, το φρούριο της κοινωνίας, ενώ όλα τα άλλα δικαιώματα ήταν οι εξωτερικές οχυρώσεις της· δεν δεχόταν τη σφοδρότητα της επίθεσης και, πράγματι, δεν γινόταν σοβαρή απόπειρα να σφυροκοπηθεί. Σήμερα όμως, όταν το δικαίωμα της ιδιοκτησίας θεωρείται το τελευταίο μη κατεστραμμένο υπόλειμμα του αριστοκρατικού κόσμου, όταν είναι το μόνο που απομένει όρθιο, το μοναδικό προνόμιο σε μια εξισωτική κοινωνία, τα πράγματα είναι διαφορετικά. Σκεφτείτε τι συμβαίνει μέσα στην καρδιά των εργαζόμενων τάξεων, παρ' όλο που μέχρι τώρα αναγνωρίζω ότι κάθονται ήσυχα. Είναι αλήθεια ότι φλογί-

> ζονται λιγότερο απ' ό,τι παλιότερα από τα πολιτικά πάθη, αυστηρά μιλώντας· δεν βλέπετε όμως πως τα πάθη τους, που πολύ απέχουν από το να είναι πολιτικά, έχουν γίνει κοινωνικά; Δεν βλέπετε ότι, λίγο λίγο, εξαπλώνονται ανάμεσά τους ιδέες και γνώμες που δεν στοχεύουν απλώς στην κατάργηση αυτών ή των άλλων νόμων, ενός υπουργείου ή μιας κυβέρνησης, αλλά στη διάλυση των θεμελίων της ίδιας της κοινωνίας;[23]

Οι εργάτες του Παρισιού το 1871 προχώρησαν στην κατάργηση της ιδιοκτησίας:

> Η Κομμούνα, ξεφωνίζουν [οι αντίπαλοί της], θέλει να καταργήσει την ιδιοκτησία, τη βάση κάθε πολιτισμού! Μάλιστα, κύριοι, η Κομμούνα ήθελε να καταργήσει εκείνη την ταξική ιδιοκτησία που την εργασία των πολλών τη μετατρέπει σε πλούτο των λίγων. Η Κομμούνα σκόπευε να απαλλοτριώσει τους απαλλοτριωτές. Ήθελε να κάνει πραγματικότητα την ατομική ιδιοκτησία, μετατρέποντας σε απλά όργανα της ελεύθερης και οργανωμένης εργασίας τα μέσα παραγωγής, τη γη και το κεφάλαιο, που σήμερα είναι πριν απ' όλα μέσα για την υποδούλωση και την εκμετάλλευση της εργασίας.[24]

Η Κομμούνα, βεβαίως, πνίγηκε στο αίμα. Ο χαρακτήρας του «πολιτισμού» που οι εργάτες του Παρισιού ήθελαν να υπερνικήσουν με την επίθεσή τους στα «θεμέλια της ίδιας της κοινωνίας» αποκαλύφθηκε για μία ακόμη φορά όταν τα στρατεύματα της κυβέρνησης των Βερσαλλιών ανέκτησαν το Παρίσι από τον πληθυσμό του. Όπως με πίκρα αλλά και με ακρίβεια έγραψε ο Μαρξ:

> Ο πολιτισμός και η δικαιοσύνη του αστικού καθεστώτος ξεπροβάλλουν στο απαίσιο φως του κάθε φορά που οι σκλάβοι και οι είλωτες αυτού του καθεστώτος ξεσηκώνονται ενάντια στους αφεντάδες τους. Τότε αυτός ο πολιτισμός και αυτή η δικαιοσύνη φανερώνονται σαν απροκάλυπτη αγριότητα και άνομη εκδίκηση [...] οι χτηνώδεις πράξεις του στρατού αντανακλούν το έμφυτο πνεύμα αυτού του πολιτισμού του οποίου είναι μισθοφόρος εκδικητής του [...]. Η αστική τάξη όλου του

> κόσμου βλέπει με ευχαρίστηση τη μαζική αυτή σφαγή ύστερα από τη μάχη, ταράζεται όμως από φρίκη μπροστά στη βεβήλωση των τούβλων και του σοβά [...].

Παρά τη βίαιη καταστολή της Κομμούνας, ο Μπακούνιν έγραψε ότι το Παρίσι εγκαινιάζει μια καινούργια εποχή, «αυτήν της οριστικής και πλήρους χειραφέτησης των λαϊκών μαζών και της μελλοντικής αληθινής αλληλεγγύης τους, πέρα και παρά τα κρατικά σύνορα [...] η επόμενη επανάσταση του ανθρώπου, διεθνής και με αλληλεγγύη, θα είναι η ανάσταση του Παρισιού» – μια επανάσταση που ο κόσμος την περιμένει ακόμα.

Άρα, ο συνεπής αναρχικός πρέπει να είναι σοσιαλιστής, αλλά σοσιαλιστής ενός ορισμένου είδους. Δεν εναντιώνεται μόνο στην αποξενωμένη και άκρως εξειδικευμένη εργασία και προσβλέπει στην ιδιοποίηση του κεφαλαίου από όλο το σώμα των εργατών, αλλά επιμένει επίσης αυτή η ιδιοποίηση να είναι άμεση, να μην ασκείται από κάποια ελιτίστικη δύναμη που ενεργεί στο όνομα του προλεταριάτου. Εν ολίγοις εναντιώνεται

> στην οργάνωση της παραγωγής από την κυβέρνηση. Αυτό σημαίνει κρατικό σοσιαλισμό, επιβολή των κρατικών αξιωματούχων στην παραγωγή και των διευθυντών, επιστημόνων, επιστατών στο εργαστήριο [...]. Ο στόχος της εργατικής τάξης είναι η απελευθέρωση από την εκμετάλλευση. Αυτός ο στόχος δεν μπορεί να εκπληρωθεί με την αντικατάσταση της μπουρζουαζίας από μια νέα διευθυντική και κυβερνητική τάξη. Πραγματώνεται μόνο όταν οι ίδιοι οι εργάτες γίνουν κυρίαρχοι της παραγωγής.

Αυτές οι επισημάνσεις προέρχονται από το κείμενο «Πέντε θέσεις για τον ταξικό αγώνα» του αριστερού μαρξιστή Άντον Πάνεκουκ, ενός από τους εξέχοντες θεωρητικούς του κομμουνιστικού κινήματος των συμβουλίων. Στην πραγματικότητα ο ριζοσπαστικός μαρξισμός συγχωνεύεται με τα αναρχικά ρεύματα.

Ως ένα ακόμη παράδειγμα εξετάστε τον ακόλουθο χαρακτηρισμό του «επαναστατικού σοσιαλισμού»:

> Ο επαναστατικός σοσιαλισμός αρνείται ότι η κρατική ιδιοκτησία μπορεί να καταλήξει σε οτιδήποτε άλλο εκτός από τον γραφειοκρατικό δεσποτισμό. Έχουμε δει γιατί το κράτος δεν μπορεί να ελέγξει με δημοκρατικό τρόπο τη βιομηχανία. Η βιομηχανία μπορεί να κατέχεται και να ελέγχεται δημοκρατικά μόνο από τους εργάτες, οι οποίοι εκλέγουν απευθείας από τις δικές τους γραμμές τις βιομηχανικές διοικητικές επιτροπές. Ο σοσιαλισμός θα είναι ουσιαστικά ένα βιομηχανικό σύστημα· οι ομάδες υποστήριξής του θα είναι βιομηχανικού χαρακτήρα. Έτσι, εκείνοι που φέρουν σε πέρας τις κοινωνικές δραστηριότητες και τις εργασίες της κοινωνίας θα αντιπροσωπεύονται άμεσα στα τοπικά και στα κεντρικά συμβούλια της κοινωνικής διοίκησης. Μ' αυτό τον τρόπο η εξουσία αυτών των αντιπροσώπων θα κινείται προς τα πάνω από εκείνους που εργάζονται και γνωρίζουν τις ανάγκες της κοινωνίας. Όταν συσκέπτεται, η κεντρική διοικητική βιομηχανική επιτροπή θα αντιπροσωπεύει κάθε φάση της κοινωνικής δραστηριότητας. Συνεπώς, το καπιταλιστικό πολιτικό ή γεωγραφικό κράτος θα αντικατασταθεί από τη βιομηχανική διοικητική επιτροπή του σοσιαλισμού. Η μετάβαση από το ένα κοινωνικό σύστημα στο άλλο θα είναι η σοσιαλιστική επανάσταση. Σε όλη την Ιστορία το πολιτικό κράτος αντιπροσώπευε τη διακυβέρνηση των ανθρώπων από τις άρχουσες τάξεις· η δημοκρατία του σοσιαλισμού θα είναι η διακυβέρνηση της βιομηχανίας που ασκείται προς το συμφέρον όλης της κοινωνίας. Το πρώτο αντιπροσώπευε την οικονομική και πολιτική υποταγή των πολλών· η δεύτερη θα αντιπροσωπεύει την οικονομική ελευθερία όλων – συνεπώς θα είναι αληθινή δημοκρατία.

Αυτή η προγραμματική δήλωση εμφανίζεται στο έργο *The State: its Origins and Functions* (*Το κράτος: οι απαρχές και η λειτουργία του*) του Γουίλιαμ Πολ, γραμμένο στις αρχές του 1917 – λίγο πριν από το *Κράτος και Επανάσταση* του Λένιν, πιθανώς το πιο ελευθεριακό έργο του (βλέπε σημ. 9). Ο Πολ ήταν μέλος του βασισμένου στις παρακαταθήκες του Μαρξ και του Ντε Λεόν Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος και αργότερα ένας από τους ιδρυτές του Βρετανικού Κομμουνιστικού Κόμματος[25]. Η κριτική του στον κρατικό σοσιαλισμό μοιάζει με την ελευθεριακή θεωρία των αναρχικών, ως προς την αρχή της ότι εφόσον η κρατική ιδιοκτησία και διεύθυνση θα οδηγήσει στον γραφειοκρατικό δεσποτισμό, η σοσιαλιστική επανάσταση πρέπει να την αντικαταστήσει με τη βιομηχανική οργάνωση της κοινωνίας και τον άμεσο έλεγχο των εργατών. Μπορούν να παρατεθούν πολλές παρόμοιες δηλώσεις.

Το πιο σημαντικό είναι πως αυτές οι ιδέες συνειδητοποιήθηκαν μέσα στην αυθόρμητη επαναστατική δράση, για παράδειγμα, στη Γερμανία και στην Ιταλία μετά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο και στην Ισπανία (και όχι μόνο στην αγροτική ύπαιθρο, αλλά και στη βιομηχανική Βαρκελώνη) το 1936. Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι κάποια μορφή κομμουνισμού των συμβουλίων είναι η συνήθης μορφή του επαναστατικού σοσιαλισμού σε μια βιομηχανική κοινωνία. Αντανακλά τη διαισθητική κατανόηση ότι η δημοκρατία περιορίζεται κατά πολύ όταν το βιομηχανικό σύστημα ελέγχεται από μια αυταρχική ελίτ οποιασδήποτε μορφής, είτε αυτή αποτελείται από ιδιοκτήτες, διευθυντές, τεχνοκράτες, από το κόμμα της «πρωτοπορίας» είτε από την κρατική γραφειοκρατία. Υπ' αυτές τις συνθήκες αυταρχικής κυριαρχίας τα κλασικά ελευθεριακά ιδανικά που αναπτύχθηκαν περαιτέρω από τον Μαρξ και τον Μπακούνιν και από όλους τους αληθινούς επαναστάτες δεν μπορούν να πραγματοποιηθούν· ο άνθρωπος δεν θα είναι ελεύθερος να αναπτύξει τις δυνατότητές του στον πληρέστερο βαθμό και ο παραγωγός θα εξακολουθήσει να είναι «ένα θραύσμα ανθρώπινης ύπαρξης», υποβιβασμένης, ένα εργαλείο της παραγωγικής διαδικασίας που κατευθύνεται εκ των άνω.

Η φράση «αυθόρμητη επαναστατική δράση» μπορεί να είναι παραπλανητική. Οι αναρχοσυνδικαλιστές τουλάχιστον έπαιρναν πολύ σοβαρά την παρατήρηση του Μπακούνιν ότι η οργάνωση των εργατών πρέπει να «δημιουργεί όχι μόνο τις ιδέες αλλά και τα γεγονότα του ίδιου του μέλλοντος» στην προεπαναστατική περίοδο. Τα επιτεύγματα της λαϊκής επανάστασης στην Ισπανία ιδίως βασίζονταν στην υπομονετική δουλειά πολλών ετών οργάνωσης και εκπαίδευσης, στοιχεία μιας μακράς παράδοσης αφοσίωσης και μαχητικότητας. Οι αποφάσεις του Συνεδρίου της Μαδρίτης τον Ιούνιο του 1931 και του Συνεδρίου της Σαραγόσα το Μάιο του 1936 προδιέγραψαν κατά πολλούς τρόπους τις δράσεις της επανάστασης, όπως και οι κατά τι διαφορετικές ιδέες που σκιαγραφήθηκαν από τον Σα-

ντιγιάν (βλέπε σημ. 4) στην αρκετά συγκεκριμένη περιγραφή του για την κοινωνική και οικονομική οργάνωση που θα θεσμοποιήσει η επανάσταση. Ο Γκερέν γράφει: «Η Ισπανική επανάσταση ήταν σχετικά ώριμη στο νου των ελευθεριακών διανοητών, όπως και στη λαϊκή συνείδηση». Και βεβαίως υπήρχαν εργατικές οργανώσεις με δομή, εμπειρία και γνώση για να αναλάβουν το καθήκον της κοινωνικής αναδόμησης όταν η κοινωνική αναταραχή, μετά το πραξικόπημα του Φράνκο το 1936, μετατράπηκε σε κοινωνική επανάσταση. Στην εισαγωγή του σε μια συλλογή ντοκουμέντων για την κολεκτιβοποίηση στην Ισπανία ο αναρχικός Αγκουστίν Σούτσι γράφει:

> Για πολλά χρόνια οι αναρχικοί και οι συνδικαλιστές της Ισπανίας θεωρούσαν πρώτιστο καθήκον τους τον κοινωνικό μετασχηματισμό. Στις συνελεύσεις των συνδικάτων και των ομάδων, στις εφημερίδες τους, στις μπροσούρες και στα βιβλία τους το πρόβλημα της κοινωνικής επανάστασης συζητιόταν ασταμάτητα και συστηματικά.[26]

 Όλα αυτά βρίσκονται πίσω από τα αυθόρμητα επιτεύγματα, από το εποικοδομητικό έργο της Ισπανικής επανάστασης.

Οι ιδέες του ελευθεριακού σοσιαλισμού, με την έννοια με την οποία περιγράφηκαν, καταποντίστηκαν στις βιομηχανικές κοινωνίες τον περασμένο μισό αιώνα. Οι κυρίαρχες ιδεολογίες ήταν αυτές του κρατικού σοσιαλισμού ή του κρατικού καπιταλισμού (με τον αυξανόμενο στρατιωτικό χαρακτήρα στις ΗΠΑ, για λόγους που είναι κατανοητοί)[27]. Ωστόσο το ενδιαφέρον αναζωπυρώθηκε τα πρόσφατα χρόνια. Οι θέσεις του Άντον Πάνεκουκ που παρέθεσα προέρχονταν από το πρόσφατο φυλλάδιο μιας ριζοσπαστικής ομάδας Γάλλων εργατών (*Informations Correspondance Ouvrière*). Οι παρατηρήσεις του Γουίλιαμ Πολ για τον επαναστατικό σοσιαλισμό παρατίθενται στην εισήγηση του Γουόλτερ Κένταλ προς την Εθνική Συνδιάσκεψη για τον Εργατικό Έλεγχο, η οποία έγινε στο Σέφιλντ της Αγγλίας το Μάρτιο του 1969. Το κίνημα για τον εργατικό έλεγχο έχει γίνει σημαντική δύναμη στην Αγγλία τα πρόσφατα χρόνια. Έχει οργανώσει αρκετές συνδιασκέψεις, έχει εκδώσει σημαντικά φυλλάδια και μετρά ανάμεσα στους ενεργούς οπαδούς του αντιπροσώπους από τα πιο σημαντικά συνδικάτα. Για παράδειγμα, το Συνδικάτο Μετάλλου έχει

υιοθετήσει ως επίσημη πολιτική το πρόγραμμα εθνικοποίησης των βασικών βιομηχανιών υπό «τον έλεγχο των εργατών σε όλα τα επίπεδα»[28]. Στην ηπειρωτική Ευρώπη σημειώνονται παρόμοιες εξελίξεις. Ο Μάης του 1968 βεβαίως συνέβαλε κατά πολύ στην αύξηση του ενδιαφέροντος για τον κομμουνισμό των συμβουλίων και τις σχετικές ιδέες στη Γαλλία και στη Γερμανία, όπως και στην Αγγλία.

Με δεδομένη τη γενική συντηρητική ιδιοσυστασία της άκρως ιδεολογικής κοινωνίας μας, δεν προκαλεί έκπληξη ότι οι ΗΠΑ έχουν μείνει σχετικά ανέγγιχτες από αυτές τις εξελίξεις. Μα και αυτό ίσως αλλάξει. Η διάβρωση της μυθολογίας του ψυχρού πολέμου καθιστά τουλάχιστον δυνατόν να τεθούν αυτά τα ζητήματα σε ευρύτερους κύκλους ανθρώπων. Αν το σημερινό κύμα καταστολής μπορέσει να αποκρουστεί, αν η Αριστερά ξεπεράσει τις αυτοκτονικές τάσεις της και οικοδομήσει πάνω σε ό,τι έχει επιτευχθεί κατά την προηγούμενη δεκαετία [του 1960], τότε το πρόβλημα της οργάνωσης της βιομηχανικής κοινωνίας σε δημοκρατικές κατευθύνσεις, με δημοκρατικό έλεγχο στο χώρο εργασίας και στην κοινότητα, θα γινόταν το κυρίαρχο θέμα θεωρητικής ανταλλαγής για όσους έχουν επίγνωση των προβλημάτων της σύγχρονης κοινωνίας και από τη θεωρία θα προχωρούσαμε στην πράξη, στο βαθμό που θα αναπτυσσόταν το μαζικό κίνημα για τον ελευθεριακό σοσιαλισμό.

Ο Μπακούνιν, στο μανιφέστο του του 1865, προέβλεψε ότι ένα στοιχείο της σοσιαλιστικής επανάστασης θα είναι «ότι το ευφυές και αληθινά ευγενές τμήμα της νεολαίας, το οποίο, αν και ανήκει εκ γενετής στις προνομιούχους τάξεις, υιοθετεί στις γενικές πεποιθήσεις του και στις φλογερές φιλοδοξίες του το σκοπό του λαού». Ίσως στην άνοδο του φοιτητικού κινήματος της δεκαετίας του 1960 βλέπει κανείς βήματα προς την κατεύθυνση της εκπλήρωσης αυτής της προφητείας.

Ο Ντανιέλ Γκερέν ανέλαβε, όπως περιγράφεται από τον ίδιο, τη «διαδικασία αποκατάστασης» του αναρχισμού. Υποστηρίζει, πειστικά κατά τη γνώμη μου, ότι «οι εποικοδομητικές ιδέες του αναρχισμού διατηρούν τη ζωτικότητά τους και μπορούν, αν επανεξεταστούν και κοσκινιστούν, να βοηθήσουν τη σύγχρονη σοσιαλιστική σκέψη να κάνει ένα νέο ξεκίνημα [και] να συμβάλουν στον εμπλουτισμό του μαρξισμού»[29]. Από την «πλατιά ράχη» του αναρχισμού έχει επιλέξει για πιο ενδελεχή εξέταση τις ιδέες και τις πράξεις που μπο-

ρούν να περιγραφούν ως ελευθεριακές σοσιαλιστικές. Αυτό είναι φυσιολογικό και ορθό. Αυτό το πλαίσιο συμπεριλαμβάνει τους σημαντικούς αναρχικούς εκπροσώπους και τη δράση των μαζών που εμψυχώνονταν από αναρχικά αισθήματα και ιδανικά. Ο Γκερέν δεν ενδιαφέρεται μόνο για την αναρχική σκέψη αλλά και για τις αυθόρμητες ενέργειες των λαϊκών δυνάμεων που δημιουργούν στην πράξη τις νέες κοινωνικές μορφές στην πορεία του επαναστατικού αγώνα. Ενδιαφέρεται επίσης για την πνευματική δημιουργικότητα. Επιπλέον, προσπαθεί να αντλήσει από τα εποικοδομητικά μαθήματα του παρελθόντος ό,τι θα εμπλουτίσει τη θεωρία της κοινωνικής απελευθέρωσης. Για όσους δεν επιθυμούν απλώς να κατανοήσουν τον κόσμο αλλά και να τον αλλάξουν, αυτός είναι ο κατάλληλος τρόπος να μελετήσουν την ιστορία του αναρχισμού.

Ο Γκερέν περιγράφει τον αναρχισμό του 19ου αιώνα ως ουσιαστικά θεωρητικό, ενώ ο 20ός αιώνας ήταν για τους αναρχικούς εποχή «επαναστατικής πρακτικής»[30]. Το έργο *Αναρχισμός* αντανακλά αυτή την αξιολόγηση. Η ερμηνεία του Γκερέν για τον αναρχισμό δείχνει συνειδητά προς το μέλλον. Κάποτε ο Άρθουρ Ρόζενμπεργκ παρατήρησε ότι οι λαϊκές επαναστάσεις επιδιώκουν χαρακτηριστικά να αντικαταστήσουν «βίαια μια φεουδαρχική ή συγκεντρωτική εξουσία» με κάποια μορφή κοινοτικού συστήματος το οποίο «συνεπάγεται την καταστροφή και την εξαφάνιση της παλιάς μορφής του κράτους». Ένα τέτοιο σύστημα θα είναι είτε σοσιαλιστικό είτε μια «ακραία μορφή δημοκρατίας... [η οποία είναι] η προκαταρκτική συνθήκη για το σοσιαλισμό, εφόσον ο σοσιαλισμός μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο σε έναν κόσμο που έχει τον ύψιστο δυνατό βαθμό ατομικής ελευθερίας». Αυτό το ιδανικό, σημειώνει, ήταν κοινό στον Μαρξ και στους αναρχικούς[31]. Αυτός ο φυσικός αγώνας για απελευθέρωση έρχεται σε σύγκρουση με την επικρατούσα τάση προς συγκεντροποίηση της οικονομικής και πολιτικής ζωής.

Πριν από έναν αιώνα ο Μαρξ έγραψε ότι η Κομμούνα ήταν η «πρώτη επανάσταση με την οποία η εργατική τάξη αναγνωρίστηκε ανοιχτά σαν η μόνη τάξη που ήταν ακόμα ικανή για κοινωνική πρωτοβουλία. Αναγνωρίστηκε ακόμα και από τη μεγάλη μάζα της μεσαίας τάξης του Παρισιού [...]. Η ίδια αυτή μερίδα της μεσαίας τάξης [...] ένιωθε ότι είχε να εκλέξει μόνο ανάμεσα στην Κομμούνα και στην αυτοκρατορία, αδιάφορο με ποιο όνομα θα εμφανιζόταν».

> Η αυτοκρατορία είχε καταστρέψει οικονομικά τη μεσαία αυτή τάξη με την κατασπατάληση του δημόσιου πλούτου, με τις οικονομικές απάτες που υπόθαλψε, με τη βοήθεια που πρόσφερε για να επιταχυνθεί τεχνητά η συγκεντροποίηση του κεφαλαίου και με την απαλλοτρίωση μεγάλου τμήματος της μεσαίας τάξης που ήταν συνέπεια αυτής της συγκεντροποίησης. Η αυτοκρατορία την καταπίεζε πολιτικά, προκάλεσε την ηθική της αγανάχτηση με τα όργιά της. Είχε προσβάλει το βολταιρισμό της παραδίνοντας την εκπαίδευση των παιδιών της στους «αμαθείς αδελφούς» [τους παπάδες], είχε εξεγείρει το εθνικό της αίσθημα του γάλλου ρίχνοντάς την κατακέφαλα σ' έναν πόλεμο που για όλες τις καταστροφές που προξένησε, άφησε μόνον ένα αντιστάθμισμα· την κατάλυση της αυτοκρατορίας.[32]*

Η άθλια Δεύτερη Αυτοκρατορία «ήταν η μόνη δυνατή μορφή διακυβέρνησης σε μια εποχή που η αστική τάξη είχε ήδη χάσει πια την ικανότητα να κυβερνά το έθνος και η εργατική τάξη δεν είχε αποκτήσει ακόμη αυτή την ικανότητα».

Δεν είναι πολύ δύσκολο να παραφράσουμε αυτές τις παρατηρήσεις έτσι ώστε να είναι ορθές για τα ιμπεριαλιστικά συστήματα του 1970. Το πρόβλημα της «απελευθέρωσης του ανθρώπου από την κατάρα της οικονομικής εκμετάλλευσης και της πολιτικής και της κοινωνικής υποδούλωσης» παραμένει πρόβλημα της εποχής μας. Όσο διατηρείται αυτή η κατάσταση, οι θεωρίες και η επαναστατική πρακτική του ελευθεριακού σοσιαλισμού θα χρησιμεύουν ως έμπνευση και οδηγός.

* Η απόδοση των αποσπασμάτων της Διακήρυξης του γενικού συμβουλίου της Διεθνούς Ένωσης Εργατών για τον εμφύλιο πόλεμο στη Γαλλία, που γράφτηκε από τον Κ. Μαρξ τον Απρίλιο και το Μάιο του 1871, στηρίχτηκε στο Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς *Διαλεχτά Έργα*, Εκδόσεις Αναγνωστόπουλος, Αθήνα, 1964. (*Σ.τ.Μ.*)

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Το παρόν δοκίμιο είναι αναθεωρημένη παραλλαγή της εισαγωγής στο *Anarchism: From Theory to Practice*, του Daniel Guerin. Παρουσιάστηκε, σε ελαφρώς διαφορετική παραλλαγή, στο *New York Review of Books*, 21 Μαΐου 1970. Δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά σε βιβλίο από τις εκδόσεις Patheon το 1970, στο *For Reasons of State*, και αναδημοσιεύθηκε το 2003 σε μια έκδοση του ίδιου βιβλίου από το New Press.

1. Octave Mirbeau, παρατίθεται στο James Joll, *The Anarchists*, σ. 145-6.
2. Rudolph Rocker, *Anarchosyndicalism*, σ. 31. [Επανεκδόθηκε το 2004 από το AK Press ως *Anarcho-syndicalism: Theory and Practice*.]
3. Αναφέρεται από τον Rocker, *ό.π.*, σ. 77. Αυτό το απόσπασμα, καθώς και εκείνο που ακολουθεί στην επόμενη πρόταση είναι από το Michael Bakunin, «The Program of the Alliance», στο Sam Dolgoff, επιμ. και μτφρ., *Bakunin on Anarchy*, σ. 255.
4. Diego Abad de Santillan, *After the Revolution*, σ. 86. Στο τελευταίο κεφάλαιο, που γράφτηκε αρκετούς μήνες μετά την έναρξη της επανάστασης, εκφράζει τη δυσαρέσκειά του για όσα είχαν επιτευχθεί μέχρι τότε σύμφωνα μ' αυτές τις κατευθύνσεις. Για το επίτευγμα της σοσιαλιστικής επανάστασης στην Ισπανία βλέπε το δικό μου *American Power and the New Mandarins*, κεφ. 1, και τις παραπομπές του ίδιου κεφαλαίου· η σημαντική μελέτη των Broué & Témine έχει έκτοτε μεταφραστεί στα αγγλικά. Επίσης, έκτοτε έχουν εμφανιστεί αρκετές άλλες σημαντικές μελέτες, ιδίως: Frank Mintz, *L'Autogestion dans l'Espagne révolutionnaire*, (Παρίσι: Editions Bélibaste, 1971)· Cesar M. Lorenzo, *Les Anarchistes espagnols et le pouvoir, 1868-1969* (Παρίσι: Editions du Seuil, 1969)· Gaston Leval, *Espagne libertaire, 1936-1939: L'Oeuvre constructive de la Révolution espagnole* (Παρίσι: Editions du Cercle, 1971). Βλέπε επίσης Vernon Richards, *Lessons of the Spanish Revolution*, έκδοση του 1972, αναπτυγμένη.
5. Παρατίθεται από τον Robert C. Tucker, *The Marxian Revolutionary Idea*, στη δική του πραγμάτευση για το μαρξισμό και τον αναρχισμό.
6. Μπακούνιν, σε μια επιστολή προς τους Χέρτσεν και Όγκαρεφ, 1866. Παρατίθεται από τον Daniel Guerin, *Jeunesse du socialisme libertaire*, σ. 119.

7. Fernand Pelloutier, παρατίθεται στο Joll, *Anarchists*. Η πηγή είναι το «L'Ananrchisme et les syndicats ouvriers», *Les Temps Nouveaux*, 1895. Το πλήρες κείμενο παρουσιάζεται στο Daniel Guerin, επιμ., *Ni Dieu, ni Maître*, μια εξαιρετική ιστορική ανθολογία του αναρχισμού. [AK Press, 1998]
8. Martin Baber, *Paths in Utopia*, σ. 127.
9. «Κανένα κράτος, όσο δημοκρατικό κι αν είναι», έγραψε ο Μπακούνιν, «ούτε η πιο κόκκινη δημοκρατία – δεν μπορεί να δώσει ποτέ στο λαό ό,τι πραγματικά θέλει, δηλαδή ελεύθερη αυτοοργάνωση και διοίκηση των δικών του υποθέσεων από κάτω προς τα πάνω, χωρίς βίαιη παρέμβαση από τα πάνω, γιατί κάθε κράτος, ακόμη και το ψευδολαϊκό κράτος που επινόησε ο κύριος Μαρξ, στην ουσία είναι απλώς μια μηχανή διοίκησης των μαζών από τα πάνω, μέσω μιας μειονότητας εξαπατημένων διανοούμενων, οι οποίοι φαντάζονται ότι γνωρίζουν τι θέλει ο λαός και το επιθυμούν περισσότερο από όσο ο ίδιος ο λαός [...]». «Ο λαός όμως δεν αισθάνεται καθόλου καλύτερα αν το ραβδί με το οποίο τον χτυπούν έχει την ταμπέλα "λαϊκό ραβδί"» (*Statism and Anarchy* [1873], στο Dolgoff, *Bakunin and Anarchism*, σ. 338) – όπου «λαϊκό ραβδί» είναι η λαϊκή δημοκρατία. Ο Μαρξ, βεβαίως, έβλεπε το θέμα με διαφορετικό τρόπο. Για μια πραγμάτευση της επίδρασης που άσκησε η παρισινή Κομμούνα σ' αυτήν τη διαμάχη βλέπε τα σχόλια του Ντανιέλ Γκερέν στο *Ni Dieu, ni Maître*· το ίδιο παρουσιάζεται, ελαφρώς εκτενέστερα, στο *Pour un Marxism libertaire* του ιδίου. Βλέπε επίσης τη σημ. 24.
10. Για την «ιδεολογική παρέκκλιση» του Λένιν προς τα αριστερά κατά τη διάρκεια του 1917 βλέπε Robert Vincent Daniels, «The State and Revolution: a Case Study in the Genesis and Transformation of Communist Ideology», *American Slavic and East European Review*, τόμ. 12, αρ. 1 (1953).
11. Paul Mattick, *Marx and Keynes*, σ. 295.
12. Michael Bakunin, «La Commune de Paris et la notion de l'état», αναδημοσιευμένο στο Guerin, *Ni Dieu, ni Maître*. Η τελευταία παρατήρηση του Μπακούνιν για τους νόμους της φύσης του ατόμου ως συνθήκη ελευθερίας μπορεί να συγκριθεί με την προσέγγιση περί δημιουργικής σκέψης που αναπτύχθηκε στις ορθολογιστικές και ρομαντικές παραδόσεις, την οποία εξετάζουμε στο κεφάλαιο «Αναρχισμός, διανοούμενοι και το κράτος» του παρόντος βιβλίου. Βλέπε τα κείμενά μου *Cartesian Linguistics* και *Language and Mind*.

13. Shlomo Avineri, *The Social and Political Thought of Karl Marx*, σ. 142, όπου αναφέρεται σε σχολιασμούς του έργου *Η Αγία Οικογένεια*. Ο Αβινέρι δηλώνει ότι μέσα στο σοσιαλιστικό κίνημα μόνο τα ισραηλινά κιμπούτς «είχαν αντιληφθεί ότι οι τρόποι και οι μορφές της παρούσας κοινωνικής οργάνωσης θα καθορίσουν τη δομή της μελλοντικής κοινωνίας». Όμως, όπως σημειώθηκε νωρίτερα, αυτή ήταν μια χαρακτηριστική θέση του αναρχοσυνδικαλισμού.
14. Rocker, *Anarchosyndicalism*, σ. 28.
15. Βλέπε τα έργα του Γκερέν που παρατίθενται προηγουμένως.
16. Karl Marx, *Critique of the Gotha Programme*.
17. Karl Marx, *Grundrisse der Kritik der Politischen Okonomie*· παρατίθεται από τον Mattick, *Marx and Keynes*, σ. 306. Σε σχέση μ' αυτό, βλέπε επίσης το δοκίμιο του Mattick «Workers; Control», στο *The New Left*, Priscilla Long. ed.· και Avineri, *Social and Political Thought of Marx*.
18. Karl Marx, *Capital*· παρατίθεται από τον Ρόμπερτ Τάκερ, ο οποίος, ορθώς, τονίζει ότι ο Μαρξ βλέπει τον επαναστάτη περισσότερο ως «απογοητευμένο παραγωγό» παρά ως «μη ικανοποιημένο καταναλωτή» (*The Marxian Revolutionary Idea*). Αυτή η πιο ριζοσπαστική κριτική των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής αποτελεί άμεση παραφυάδα της ελευθεριακής σκέψης του Διαφωτισμού.
19. Marx, *Capital*, παρατίθεται από τον Avineri, *Social and Political Thought of Marx*, σ. 83.
20. Pelloutier, «L'anarchisme».
21. «Qu'est-ce que la propriété?» Η φράση «η ιδιοκτησία είναι κλοπή» δυσαρέστησε τον Μαρξ, που είδε στη χρήση της ένα λογικό πρόβλημα: η κλοπή προϋποθέτει τη νόμιμη ύπαρξη της ιδιοκτησίας. Βλέπε Avineri, *Social and Political Thought of Marx*.
22. Παρατίθεται στο *Paths in Utopia* του Baber, σ. 19.
23. Παρατίθεται στο J. Hampden Jackson, *Marx, Proudhon and European Socialism*, σ. 60.
24. Karl Marx, *Civil War in France*, σ. 24. Ο Αβινέρι παρατηρεί ότι αυτό και άλλα σχόλια του Μαρξ για την Κομμούνα αναφέρονται επικριτικά σε προθέσεις και σε σχέδια. Όπως αποσαφήνισε αλλού ο Μαρξ, η εκτίμησή του ήταν πιο κριτική από ό,τι σ' αυτό το κείμενο.
25. Για ορισμένα ιστορικά στοιχεία βλέπε Walter Kendall, *The Revolutionary Movement in Britain*.
26. *Collectivisations: L'Oeuvre constructive de la Révolution espagnole*, σ. 8.

27. Για περαιτέρω πραγμάτευση βλέπε Mattick, *Marx and Keynes*, και Michael Kidron, *Western Capitalism Since the War*. Βλέπε επίσης την πραγμάτευση και τις παραπομπές στο δικό μου *At War with Asia*, κεφ. 1, σ. 23-6. [Επανεκδόθηκε από το AK Press, 2004.]
28. Βλέπε Hugh Scanlon, *The Way Forward for Workers' Control*. Ο Σκάνλον είναι πρόεδρος του AEF, ενός από τα μεγαλύτερα βρετανικά συνδικάτα. Το ινστιτούτο ιδρύθηκε ως αποτέλεσμα της έκτης Συνδιάσκεψης για τον Εργατικό Έλεγχο το Μάρτιο του 1968, και υπηρετεί ως κέντρο διάδοσης πληροφοριών και ενθάρρυνσης της έρευνας.
29. Guerin, *Ni Dieu, ni Maître*, εισαγωγή. [AK Press, 1998].
30. *Στο ίδιο.*
31. Arthur Rosemberg, *A History of Bolshevism*, σ. 88.
32. Marx, *Civil War in France*, σ. 62-3.

ΤΡΙΑ

Η Σημασια του Αναρχοσυνδικαλισμου (1976)

Καθηγητά Τσόμσκι, ίσως πρέπει να αρχίσουμε προσπαθώντας να ορίσουμε τι δεν σημαίνει ο αναρχισμός – η λέξη αναρχία προέρχεται στο κάτω κάτω από τα ελληνικά, όπου κυριολεκτικά σημαίνει «ακυβερνησία». Προφανώς οι άνθρωποι που μιλούν για την αναρχία ή τον αναρχισμό ως σύστημα πολιτικής φιλοσοφίας δεν εννοούν ακριβώς ότι, φέρ' ειπείν, την 1η Ιανουαρίου του επόμενου έτους η κυβέρνηση όπως την κατανοούμε θα καταργηθεί αιφνιδίως· δεν θα υπήρχε αστυνομία, ούτε κώδικας οδικής κυκλοφορίας, ούτε νόμοι, ούτε φοροεισπράκτορες, ούτε Ταχυδρομείο, και ούτω καθεξής. Προφανώς σημαίνει κάτι πιο πολύπλοκο απ' αυτά.

Η απάντηση είναι ναι, σε ορισμένες ερωτήσεις, και όχι, σε άλλες. Μπορεί κάλλιστα να σημαίνει όχι αστυνομικούς, αλλά δεν πιστεύω ότι δεν θα υπήρχε κώδικας οδικής κυκλοφορίας. Στην πραγματικότητα, θα έπρεπε να πω κατ' αρχάς ότι ο όρος αναρχισμός χρησιμοποιείται για να καλύψει ένα μεγάλο φάσμα πολιτικών ιδεών, αλλά θα προτιμούσα να τον σκέφτομαι ως ελευθεριακή Αριστερά και, από αυτή την οπτική γωνία, ο αναρχισμός μπορεί να γίνει αντιληπτός ως ένα είδος εθελούσιου σοσιαλισμού, δηλαδή ως ελευθεριακός σοσιαλιστικός ή αναρχοσυνδικαλιστικός ή κομμουνιστικός αναρχισμός, στην παράδοση των Μπακούνιν, Κροπότκιν, και άλλων. Αυτοί είχαν στο μυαλό τους μια άκρως οργανωμένη μορφή κοινωνίας, στη βάση των

οργανικών μονάδων, των οργανικών κοινοτήτων. Ως οργανικές κοινότητες γενικότερα εννοούσαν τον τόπο δουλειάς και τη γειτονιά, και από αυτές τις δύο βασικές μονάδες θα προέκυπτε, μέσω ομοσπονδιακών διευθετήσεων, ένα άκρως ολοκληρωμένο είδος κοινωνικής οργάνωσης, το εύρος του οποίου θα μπορούσε να είναι εθνικό ή διεθνές. Οι αποφάσεις θα μπορούσαν να λαμβάνονται για μεγάλο φάσμα θεμάτων, αλλά από αντιπροσώπους που θα ήταν πάντα μέλη της οργανικής κοινότητας από την οποία προέρχονται, στην οποία επιστρέφουν και όπου, στην πραγματικότητα, ζουν.

Άρα, κυριολεκτικά μιλώντας, δεν σημαίνει μια κοινωνία χωρίς κυβέρνηση, όσο, κυρίως, μια κοινωνία στην οποία η πρωταρχική πηγή εξουσίας είναι από κάτω προς τα πάνω και όχι από πάνω προς τα κάτω. Ενώ η αντιπροσωπευτική δημοκρατία, όπως απαντά στις ΗΠΑ και στη Βρετανία, θα μπορούσε να θεωρηθεί μια μορφή εξουσίας από πάνω προς τα κάτω, ακόμη κι αν τελικά αποφασίζουν οι ψηφοφόροι.

Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία, όπως αυτή, ας πούμε, που υπάρχει στις ΗΠΑ ή στη Μεγάλη Βρετανία, θα επικρινόταν από έναν αναρχικό αυτής της σχολής για δύο λόγους. Πρώτα απ' όλα διότι υπάρχει μονοπώλιο της εξουσίας συγκεντρωμένο στο κράτος, και δεύτερον – και πιο καίριο – διότι η αντιπροσωπευτική δημοκρατία περιορίζεται στην πολιτική σφαίρα και ουσιαστικά δεν εισέρχεται στην οικονομική σφαίρα. Οι αναρχικοί της προαναφερθείσας παράδοσης πάντα υποστήριζαν ότι ο δημοκρατικός έλεγχος της παραγωγικής ζωής του ανθρώπου είναι ο πυρήνας οποιασδήποτε σοβαρής ανθρώπινης απελευθέρωσης ή, όσον αφορά το θέμα μας, οποιασδήποτε σημαντικής δημοκρατικής πρακτικής. Δηλαδή, όσο τα άτομα είναι αναγκασμένα να νοικιάζουν τον εαυτό τους στην αγορά σ' εκείνους που προθυμοποιούνται να τα μισθώσουν, όσο ο ρόλος τους στην παραγωγή είναι απλώς αυτός των βοηθητικών εργαλείων, τότε θα υπάρχουν έντονα στοιχεία καταναγκασμού και καταπίεσης που θα καθιστούν το λόγο περί δημοκρατίας πολύ περιορισμένο, αν μη άνευ νοήματος.

Ιστορικά μιλώντας, υπήρξαν κοινωνίες που προσέγγισαν το αναρχικό ιδεώδες σε σημαντική κλίμακα και διάρκεια;

Υπάρχουν μικρές κοινωνίες, αριθμητικά μικρές, που νομίζω ότι τα έχουν καταφέρει αρκετά καλά, και υπάρχουν επίσης κάποια παραδείγματα ελευθεριακών επαναστάσεων μεγάλης κλίμακας, οι οποίες ήταν ως επί το πλείστον αναρχικές στη δομή τους. Ως προς το πρώτο, τις μικρές κοινωνίες που επιβιώνουν επί πολύ χρόνο, θεωρώ ότι το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ίσως τα ισραηλινά κιμπούτς, τα οποία για μια μεγάλη χρονική περίοδο δημιουργούνταν πραγματικά βάσει των αναρχικών απόψεων: δηλαδή της αυτοδιοίκησης, του άμεσου εργατικού ελέγχου, της ενσωμάτωσης της γεωργίας, της βιομηχανίας, των υπηρεσιών, της προσωπικής συμμετοχής στην αυτοδιοίκηση. Σημείωσαν μάλιστα εξαιρετική επιτυχία, θα έλεγα, σχεδόν βάσει οποιουδήποτε κριτηρίου θα μπορούσαμε να θέσουμε.

Προφανώς όμως βρίσκονταν, και ακόμα βρίσκονται, στο πλαίσιο ενός παρεμβατικού κράτους, το οποίο εγγυάται ορισμένες βασικές σταθερές.

Δεν βρίσκονταν πάντα. Η ιστορία τους είναι πραγματικά ενδιαφέρουσα. Βρέθηκαν στο πλαίσιο ενός παρεμβατικού κράτους από το 1948 και εξής. Προηγουμένως βρίσκονταν στο πλαίσιο ενός αποικιακού θύλακα και στην πραγματικότητα ήταν μια κρυφή, κυρίως συνεργατική κοινωνία, που δεν αποτελούσε μέρος του συστήματος της Βρετανικής Εντολής, αλλά λειτουργούσε εκτός αυτής. Σε κάποιο βαθμό μάλιστα επιβίωσαν της ίδρυσης του κράτους, αν και ενσωματώθηκαν βεβαίως σ' αυτό και, κατά την άποψή μου, έχασαν μεγάλο μέρος από τον ελευθεριακό σοσιαλιστικό χαρακτήρα τους μέσω αυτής της διαδικασίας, και μέσω άλλων διαδικασιών που αποτελούν αποκλειστικά ιστορικά χαρακτηριστικά αυτής της περιοχής, στα οποία δεν θα υπεισέλθω.

Ωστόσο τα κιμπούτς, ως λειτουργικοί ελευθεριακοί κοινωνικοί θεσμοί, πιστεύω ότι αποτελούν ένα ενδιαφέρον μοντέλο, το οποίο έχει μεγάλη σημασία για τις αναπτυγμένες βιομηχανικές κοινωνίες, με τρόπο που μερικά από τα άλλα παραδείγματα του παρελθόντος δεν έχουν. Ένα καλό παράδειγμα αναρχικής επανάστασης μεγάλης κλίμακας – το καλύτερο που γνωρίζω – είναι η Ισπανική επανάσταση του 1936, που έλαβε χώρα στο μεγαλύτερο μέρος της Δημοκρατικής Ισπανίας, μια πολύ εμπνευσμένη αναρχική επανάσταση, η οποία σε μεγάλες περιοχές συνένωσε τη βιομηχανία και τη γεωργία και αναπτύχθηκε με τρόπο που εκ των έξω φαίνεται αυθόρμητος. Αν όμως κοιτάξουμε τις ρίζες της, ανακαλύπτουμε ότι βασιζόταν σε πειράματα, σε σκέψη και σε δουλειά τριών γενεών, οι οποίες διέδωσαν τις αναρχικές ιδέες σε μεγάλα τμήματα του πληθυσμού αυτής της ως επί το πλείστον προβιομηχανικής – αν και όχι εξ ολοκλήρου – κοινωνίας. Και αυτή η επανάσταση ήταν πολύ επιτυχής, τόσο με ανθρώπινα όσο και με οποιαδήποτε οικονομικά κριτήρια. Δηλαδή, η παραγωγή συνεχίστηκε αποτελεσματικά· οι εργάτες στα αγροκτήματα και στα εργοστάσια αποδείχθηκαν πολύ ικανοί στη διαχείριση των υποθέσεών τους χωρίς τον εκ των άνω καταναγκασμό, αντίθετα με όσα ήθελαν να πιστεύουν οι περισσότεροι σοσιαλιστές, κομμουνιστές, φιλελεύθεροι και άλλοι, και πράγματι δεν μπορούμε να πούμε ποια θα ήταν η εξέλιξη των πραγμάτων. Αυτή η αναρχική επανάσταση συντρίφτηκε με τη βία, αλλά στο χρονικό διάστημα κατά το οποίο ήταν ζωντανή νομίζω ότι πέτυχε απόλυτα και αποτέλεσε, κατά τη γνώμη μου, για πολλά χρόνια μια πολύ εμπνευσμένη μαρτυρία της ικανότητας των φτωχών εργαζόμενων ανθρώπων να οργανώνουν και να διαχειρίζονται τις υποθέσεις τους, πολύ επιτυχώς, χωρίς καταναγκασμό και έλεγχο. Θα μπορούσε να διερευνήσει κανείς λεπτομερώς τη σημασία που έχει η ισπανική εμπειρία για μια προηγμένη βιομηχανική κοινωνία.

Είναι σαφές πως η πρωτοκαθεδρία του ατόμου – όχι οπωσδήποτε του απομονωμένου ατόμου, αλλά σε συνεργασία με άλλα άτομα – και η επίτευξη της ελευθερίας του αποτελούν τις θεμελιώδεις ιδέες του αναρχισμού. Αυτό, κατά μία έννοια, μοιάζει υπερβολικά με τις ιδρυτικές ιδέες των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής. Τι υπάρχει στην αμερικανική εμπειρία που έχει καταστήσει την ελευθερία, όπως χρησιμοποιείται σ' αυτή την παράδοση, ύποπτη και στιγματισμένη φράση στο μυαλό των αναρχικών και των ελευθεριακών σοσιαλιστών διανοητών όπως εσείς;

Επιτρέψτε μου να πω ότι δεν θεωρώ πραγματικά τον εαυτό μου αναρχικό διανοητή. Ας πούμε πως είμαι ένας μη καταγόμενος από

την ίδια μήτρα συνοδοιπόρος. Οι αναρχικοί διανοητές αναφέρονταν συνεχώς στην αμερικανική εμπειρία και στο ιδανικό της δημοκρατίας του Τζέφερσον με πολύ ευνοϊκό τρόπο. Ξέρετε, η άποψη του Τζέφερσον ότι η καλύτερη κυβέρνηση είναι εκείνη που κυβερνά λιγότερο ή, με την προσθήκη του Θορό, η καλύτερη κυβέρνηση είναι εκείνη που δεν κυβερνά καθόλου, επαναλαμβανόταν συχνότατα από αναρχικούς διανοητές καθ' όλη τη σύγχρονη εποχή.

Ωστόσο το ιδανικό της δημοκρατίας του Τζέφερσον, εκτός από το γεγονός ότι επρόκειτο για μια δουλοκτητική κοινωνία, αναπτύχθηκε σε ένα ουσιαστικά προκαπιταλιστικό σύστημα, δηλαδή σε μια κοινωνία στην οποία δεν υπήρχε μονοπωλιακός έλεγχος, δεν υπήρχαν ισχυρά κέντρα ιδιωτικής εξουσίας. Πράγματι, εντυπωσιάζεται κανείς όταν ανατρέχει στο παρελθόν και διαβάζει κάποια κλασικά ελευθεριακά κείμενα. Αν διαβάσει, φέρ' ειπείν, την κριτική του Βίλχελμ φον Χούμπολτ προς το κράτος, γραμμένη το 1792, ένα σημαντικό κλασικό ελευθεριακό κείμενο, που είναι σίγουρο ότι ενέπνευσε τον Μιλ, ανακαλύπτει ότι ο Χούμπολτ δεν μιλά καθόλου για αντίσταση στη συγκέντρωση ιδιωτικής εξουσίας: μιλά μάλλον για την ανάγκη αντίστασης στην κατάχρηση της καταναγκαστικής κρατικής εξουσίας. Το ίδιο ανακαλύπτουμε στην πρώιμη αμερικανική παράδοση. Ο λόγος ήταν πως το κράτος αποτελούσε το μοναδικό είδος εξουσίας. Εννοώ πως ο Χούμπολτ θεωρεί δεδομένο ότι τα άτομα είναι σε γενικές γραμμές ισοδύναμα ως προς την ισχύ τους και ότι η μόνη πραγματική ανισορροπία δύναμης βρίσκεται στο συγκεντρωτικό αυταρχικό κράτος, άρα πρέπει να διατηρηθεί η ατομική ελευθερία έναντι της παρέμβασής του – του κράτους ή της εκκλησίας. Σ' αυτό νομίζει ότι οφείλει να αντισταθεί κανείς.

Όταν λοιπόν μιλάει, παραδείγματος χάρη, για την ανάγκη ελέγχου της δημιουργικής ζωής από το άτομο, όταν στηλιτεύει την αποξένωση της εργασίας που προκύπτει από τον καταναγκασμό ή και από τις εντολές ή την καθοδήγηση κατά την εργασία, αντί να μιλάει για αυτοδιαχείριση στην εργασία, παραδίδει μια αντικρατικιστική και αντιθεοκρατική ιδεολογία. Οι ίδιες αρχές όμως εφαρμόζονται άριστα στην καπιταλιστική βιομηχανική κοινωνία που εμφανίστηκε αργότερα. Και θα ήθελα να πιστεύω ότι ο Χούμπολτ, αν ήταν συνεπής, θα είχε γίνει ελευθεριακός σοσιαλιστής.

Μήπως αυτά τα προηγούμενα δείχνουν ότι υπάρχει κάτι εγγενώς προβιομηχανικό στην εφαρμογή των ελευθεριακών ιδεών – ότι προϋποθέτουν αναγκαστικά μια μάλλον αγροτική κοινωνία, στην οποία η τεχνολογία και η παραγωγή είναι αρκετά απλά πράγματα και η οικονομική οργάνωση έχει την τάση να είναι μικρής κλίμακας και τοπική;

Επιτρέψτε μου να χωρίσω τα παραπάνω σε δύο ερωτήματα: το ένα, τι πιστεύουν οι αναρχικοί γι' αυτά και το δεύτερο, ποιες είναι οι δικές μου απόψεις για το θέμα. Όσον αφορά τις αντιδράσεις των αναρχικών, είναι δύο ειδών. Υπήρχε μια αναρχική παράδοση – θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει ως εκπρόσωπό της τον Κροπότκιν – που είχε ως επί το πλείστον το χαρακτήρα που περιγράψατε. Υπάρχει όμως και μια άλλη αναρχική παράδοση, που αναπτύχθηκε στο ρεύμα του αναρχοσυνδικαλισμού, η οποία θεωρούσε τις αναρχικές ιδέες ως τον κατάλληλο τρόπο οργάνωσης για μια εξαιρετικά πολυσύνθετη, προηγμένη βιομηχανική κοινωνία. Αυτό το ρεύμα του αναρχισμού συγχωνεύεται, ή τουλάχιστον συσχετίζεται πολύ στενά, με μια εκδοχή του αριστερού μαρξισμού, του είδους που μπορεί να βρει κανείς, παραδείγματος χάρη, στον κομμουνισμό των συμβουλίων που αναπτύχθηκε από την παράδοση της Ρόζας Λούξεμπουργκ και εκπροσωπήθηκε αργότερα από μαρξιστές θεωρητικούς, όπως ο Άντον Πάνεκουκ, ο οποίος ανέπτυξε μια συνολική θεωρία για τα εργατικά συμβούλια στη βιομηχανία και που ήταν ο ίδιος επιστήμονας και αστρονόμος, ανήκε δηλαδή αναπόσπαστα στον βιομηχανικό κόσμο.

Ποια από τις δύο απόψεις είναι η σωστή; Δηλαδή, ανήκουν οι αναρχικές αντιλήψεις στην προβιομηχανική φάση της ανθρώπινης κοινωνίας ή είναι ο αναρχισμός ένας ορθολογικός τρόπος οργάνωσης, κατάλληλος για μια άκρως αναπτυγμένη βιομηχανική κοινωνία; Προσωπικά πιστεύω το δεύτερο, πιστεύω δηλαδή ότι η εκβιομηχάνιση και η πρόοδος της τεχνολογίας αυξάνουν τις δυνατότητες αυτοδιαχείρισης σε ευρεία κλίμακα, κάτι που δεν ήταν δυνατόν σε μια πιο πρώιμη περίοδο. Όπως επίσης ότι, πράγματι, αυτός ακριβώς είναι ο ορθολογικός τρόπος για μια προηγμένη και πολυσύνθετη βιομηχανική κοινωνία, όπου οι εργάτες μπορούν κάλλιστα να αναλάβουν άμεσα τις υποθέσεις τους – που σημαίνει να διευθύνουν και να ελέγχουν την εργοστασιακή δουλειά – αλλά επίσης να πάρουν τις

μεγάλες και σημαντικές αποφάσεις που αφορούν τη δομή της οικονομίας, τους κοινωνικούς θεσμούς, το σχεδιασμό σε περιφερειακό επίπεδο, και πέραν αυτού. Προς το παρόν οι θεσμοί δεν τους επιτρέπουν να ελέγχουν την απαραίτητη πληροφόρηση, ούτε να λαμβάνουν τη συναφή εκπαίδευση ώστε να κατανοούν αυτά τα θέματα. Μεγάλο μέρος αυτών των εργασιών θα μπορούσε να αυτοματοποιηθεί. Πολλή από τη δουλειά που είναι αναγκαία για να διατηρηθεί ένα αξιοπρεπές επίπεδο σε ορισμένους βασικούς τομείς της κοινωνικής ζωής μπορεί να γίνει από τις μηχανές – τουλάχιστον κατά κανόνα –, το οποίο σημαίνει ότι οι άνθρωποι μπορούν να ελευθερωθούν για να αναλάβουν το είδος της δημιουργικής δουλειάς που δεν ήταν δυνατόν να κάνουν, λόγω αντικειμενικών συνθηκών, στα πρώιμα στάδια της βιομηχανικής επανάστασης.

Στη συνέχεια θα ήθελα να ρωτήσω για τα οικονομικά μιας αναρχικής κοινωνίας, προηγουμένως όμως θα μπορούσατε να περιγράψετε λεπτομερέστερα την πολιτική συγκρότηση μιας αναρχικής κοινωνίας, όπως εσείς τη βλέπετε, στις σύγχρονες συνθήκες; Θα υπήρχαν, για παράδειγμα, πολιτικά κόμματα; Ποιες άλλες μορφές διακυβέρνησης θα απέμεναν;

Επιτρέψτε μου να σας περιγράψω χοντρικά αυτό το οποίο θεωρώ ότι πιθανώς θα συγκέντρωνε τη συναίνεση και πιστεύω ότι είναι ουσιαστικά σωστό. Αρχίζοντας από τους δύο τρόπους άμεσης οργάνωσης και ελέγχου, δηλαδή την οργάνωση και τον έλεγχο στο χώρο εργασίας και στην κοινωνία, μπορεί κανείς να φανταστεί ένα δίκτυο εργατικών συμβουλίων και, σε ανώτερο επίπεδο, την αντιπροσώπευση των εργοστασίων, όλων των κλάδων της βιομηχανίας ή των επαγγελμάτων και, πέραν αυτού, γενικές συνελεύσεις εργατικών συμβουλίων που μπορεί να είναι περιφερειακές, εθνικές και διεθνείς. Αφετέρου, μπορούμε να φανταστούμε ένα σύστημα διακυβέρνησης που συγκροτείται από τοπικές συνελεύσεις – οι οποίες και πάλι ενώνονται σε περιφερειακό επίπεδο, ασχολούνται με τα περιφερειακά θέματα, συνδέουν ενασχολήσεις, βιομηχανίες, επαγγέλματα, και ούτω καθεξής, ενώ το ίδιο μπορεί να συμβεί σε εθνικό επίπεδο, και πέραν αυτού, μέσω ομοσπονδίας, και λοιπά.

Τώρα, πώς ακριβώς θα αναπτυσσόταν αυτό το δίκτυο και πώς θα

ανέπτυσσε τις αμοιβαίες σχέσεις, και αν θα χρειάζονταν και οι δύο μορφές ή μόνο η μία είναι ζητήματα για τα οποία έχουν συζητήσει οι αναρχικοί θεωρητικοί και υπάρχουν πολλές προτάσεις, αλλά δεν αισθάνομαι σίγουρος ώστε να πάρω θέση. Είναι ζητήματα που θα χρειαστούν επεξεργασία.

Όμως, για παράδειγμα, δεν θα γίνονταν άμεσες εθνικές εκλογές, ούτε θα υπήρχαν πολιτικά κόμματα οργανωμένα σ' όλη τη χώρα. Διότι, αν υπήρχαν, θα δημιουργούσαν πιθανώς ένα είδος κεντρικής εξουσίας, που θα ήταν επιζήμια για την ιδέα του αναρχισμού.

Όχι, η ιδέα του αναρχισμού είναι ότι αυτή η ομάδα εκπροσώπων της εξουσίας είναι μάλλον ελάχιστη και οι συμμετέχοντες σε οποιοδήποτε από αυτά τα επίπεδα διακυβέρνησης πρέπει να λογοδοτούν άμεσα στην οργανική κοινότητα στην οποία ζουν. Η βέλτιστη κατάσταση θα ήταν η συμμετοχή σε κάποιο από τα επίπεδα διακυβέρνησης να είναι προσωρινή και ακόμη, στην περίοδο που ασκείται, να είναι μόνο μερική· δηλαδή τα μέλη ενός εργατικού συμβουλίου που αναλαμβάνουν για μια περίοδο να πάρουν αποφάσεις τις οποίες οι άλλοι δεν έχουν χρόνο να πάρουν θα πρέπει να συνεχίζουν να κάνουν τη δουλειά τους στον τόπο εργασίας ή στη γειτονιά όπου ανήκουν.

Όσον αφορά τα πολιτικά κόμματα, η αίσθησή μου είναι ότι μια αναρχική κοινωνία δεν θα εμπόδιζε με τη βία τη δημιουργία πολιτικών κομμάτων. Ο αναρχισμός βασιζόταν πάντα στην ιδέα ότι οποιοδήποτε είδος προκρούστειας κλίνης, κάθε σύστημα κανόνων που επιβάλλεται στην κοινωνική ζωή, θα περιορίσει και θα υποβαθμίσει κατά πολύ την ενεργητικότητα και τη ζωτικότητά της και ότι σ' αυτό το υψηλότερο επίπεδο υλικού και πνευματικού πολιτισμού πρέπει να αναπτυχθούν όλα τα είδη εθελοντικών οργανώσεων. Νομίζω όμως ότι είναι σωστό να πούμε πως για όσο διάστημα θεωρούνται απαραίτητα τα πολιτικά κόμματα, η αναρχική οργάνωση της κοινωνίας θα χωλαίνει. Πιστεύω ότι όπου υπάρχει άμεση συμμετοχή στην αυτοδιαχείριση, στις οικονομικές και στις κοινωνικές υποθέσεις, οι ομαδοποιήσεις, οι συγκρούσεις, οι διαφορές συμφερόντων, ιδεών και γνωμών, οι οποίες θα πρέπει να θεωρούνται ευπρόσδεκτες και να καλλιεργούνται, θα εκφράζονται σε καθένα από αυτά τα επίπεδα.

Δεν βλέπω γιατί θα έπρεπε να περιοριστούν σε δύο, τρία επίπεδα, ή στα πολιτικά κόμματα, πραγματικά δεν το βλέπω. Πιστεύω ότι η πολυπλοκότητα του ανθρώπινου συμφέροντος και της ανθρώπινης ζωής δεν συνάδει με αυτό τον τρόπο δράσης. Τα κόμματα κατά βάση αντιπροσωπεύουν ταξικά συμφέροντα, και σε μια τέτοια κοινωνία οι τάξεις θα έχουν εξαλειφθεί ή ξεπεραστεί.

Μια τελευταία ερώτηση για την πολιτική οργάνωση: δεν υπάρχει κίνδυνος μ' αυτό το είδος ιεραρχικής διαστρωμάτωσης συνελεύσεων και ημικυβερνητικής δομής, χωρίς άμεσες εκλογές, το κεντρικό σώμα, ή το σώμα που βρίσκεται κατά μία έννοια στην κορυφή αυτής της πυραμίδας, να είναι πολύ απομακρυσμένο από τον κόσμο στη βάση; Εφόσον μάλιστα θα πρέπει να έχει κάποιες εξουσίες, εφόσον θα ασχολείται με τις διεθνείς υποθέσεις, για παράδειγμα, και ίσως ακόμη θα πρέπει να ελέγχει ένοπλες δυνάμεις και τα παρόμοια, μήπως θα ήταν λιγότερο ευαίσθητο δημοκρατικά από το υπάρχον καθεστώς;

Πολύ σημαντικό χαρακτηριστικό κάθε ελευθεριακής κοινωνίας είναι να αποτρέπει μια εξέλιξη προς την κατεύθυνση που περιγράψατε, η οποία είναι πιθανή, και οι θεσμοί θα έπρεπε να είναι σχεδιασμένοι έτσι ώστε να την εμποδίζουν. Θεωρώ ότι κάτι τέτοιο είναι απολύτως εφικτό. Προσωπικά δεν είμαι καθόλου πεπεισμένος ότι η συμμετοχή στη διακυβέρνηση είναι εργασία πλήρους απασχόλησης. Ίσως να είναι σε μια ανορθολογική κοινωνία, όπου αναφύονται όλων των ειδών τα προβλήματα εξαιτίας της παράλογης φύσης των θεσμών. Σε μια προηγμένη βιομηχανική κοινωνία όμως, που λειτουργεί σωστά, οργανωμένη σε ελευθεριακές κατευθύνσεις, η εργασία της εκτέλεσης των αποφάσεων, την οποία αναλαμβάνουν τα αντιπροσωπευτικά σώματα, είναι μερικής απασχόλησης και θα πρέπει να ανατίθεται εναλλάξ σε όλη την κοινότητα και, επιπλέον, να την αναλαμβάνουν άνθρωποι που συνεχίζουν ταυτόχρονα να συμμετέχουν στην άμεση δραστηριότητά τους.

Ενδεχομένως η ίδια η διακυβέρνηση να είναι μια λειτουργία παρόμοια, ας πούμε, με τη χαλυβουργία. Εάν αυτό αποδειχθεί στην πράξη – πιστεύω ότι είναι ζήτημα εμπειρικού γεγονότος που πρέπει να διαπιστωθεί πρακτικά, δεν μπορεί να σχεδιαστεί θεωρητικά –, τό-

τε μου φαίνεται ως φυσιολογική συνέπεια ότι η διακυβέρνηση θα έπρεπε να οργανωθεί βιομηχανικά, σαν ένας κλάδος της βιομηχανίας, με τα εργατικά του συμβούλια, με την αυτοκυβέρνησή του και με τη συμμετοχή του στις ευρύτερες συνελεύσεις.

Θα μπορούσα να πω ότι στα συμβούλια των εργατών που αναπτύχθηκαν αυθόρμητα εδώ κι εκεί – παραδείγματος χάρη, στην ουγγρική επανάσταση του 1956 – αυτό συνέβη κατ' εξοχήν. Όπως θυμάμαι, υπήρχε το συμβούλιο των κρατικών υπαλλήλων, που ήταν οργανωμένοι σύμφωνα με τις βιομηχανικές κατευθύνσεις, σαν άλλος ένας κλάδος της βιομηχανίας. Αυτό είναι απολύτως εφικτό, και θα πρέπει ή θα μπορούσε να υπάρχει φραγμός στη δημιουργία της αποσπασμένης, καταναγκαστικής γραφειοκρατίας του είδους που, βεβαίως, φοβούνται οι αναρχικοί.

Αν υποθέσουμε ότι θα εξακολουθούσε να υπάρχει η ανάγκη αυτοάμυνας, σε αρκετά υψηλό τεχνολογικό επίπεδο, βάσει της περιγραφής σας δεν βλέπω πώς αυτό το σύστημα των αντιπροσωπευτικών συμβουλίων μερικής απασχόλησης, στα διάφορα επίπεδα από κάτω προς τα πάνω, θα μπορούσε να ελέγχει αποτελεσματικά έναν οργανισμό τόσο ισχυρό και αναγκαστικά τόσο εξελιγμένο τεχνολογικά όσο, για παράδειγμα, το Πεντάγωνο.

Κατ' αρχάς πρέπει να είμαστε πιο σαφείς όσον αφορά την ορολογία. Αναφέρετε το Πεντάγωνο, όπως γίνεται συνήθως, σαν έναν οργανισμό άμυνας. Το 1947, όταν ψηφίστηκε ο νόμος για την εθνική άμυνα, το πρώην υπουργείο Πολέμου – το αμερικανικό υπουργείο που ασχολούνταν με τον πόλεμο και μέχρι εκείνη τη στιγμή ονομαζόταν, εντίμως, υπουργείο Πολέμου – μετονομάστηκε σε υπουργείο Άμυνας. Τότε ήμουν φοιτητής και δεν θεωρούσα ότι ήμουν βαθύς γνώστης των πραγμάτων, αλλά ήξερα, και ο καθένας ήξερε, πως αυτό σήμαινε ότι σε όποιο βαθμό κι αν είχε αναμιχθεί στην άμυνα ο αμερικανικός στρατός κατά το παρελθόν – και εν μέρει το είχε κάνει – η ανάμιξη αυτή πλέον τελείωνε: από τη στιγμή που ονομάστηκε υπουργείο Άμυνας, σήμαινε ότι θα γινόταν υπουργείο επίθεσης και τίποτε άλλο.

Βάσει της αρχής ότι κάτι ποτέ δεν είναι πιστευτό μέχρις ότου διαψευστεί επισήμως.

Ακριβώς. Και βάσει της υπόθεσης ότι ο Όργουελ είχε συλλάβει το χαρακτήρα του σύγχρονου κράτους. Έτσι ακριβώς έχουν τα πράγματα. Εννοώ ότι το Πεντάγωνο δεν είναι κατά καμία έννοια υπουργείο Άμυνας. Δεν υπερασπίστηκε ποτέ τις ΗΠΑ από κανέναν: το μόνο που έκανε ήταν επίθεση, και πιστεύω ότι ο αμερικανικός λαός θα ήταν σε πολύ καλύτερη κατάσταση χωρίς το Πεντάγωνο. Σίγουρα δεν το χρειάζεται για την άμυνά του. Η παρέμβαση του Πενταγώνου στις διεθνείς υποθέσεις δεν αφορούσε ποτέ – βεβαίως, καταλαβαίνετε, η λέξη «ποτέ» είναι πολύ απόλυτη, αλλά πιστεύω ότι δύσκολα θα βρίσκαμε έστω και μία περίπτωση – την υποστήριξη της ελευθερίας ή της απελευθέρωσης, την υπεράσπιση των λαών, και λοιπά, δεν ήταν αυτή η χαρακτηριστική του στάση. Δεν είναι αυτός ο ρόλος ενός ογκώδους στρατιωτικού οργανισμού που ελέγχεται από το υπουργείο Άμυνας. Έχει δύο καθήκοντα – αμφότερα αντικοινωνικά.

Το πρώτο είναι να διατηρεί ένα διεθνές σύστημα στο πλαίσιο του οποίου μπορούν να αναπτυχθούν τα αποκαλούμενα αμερικανικά συμφέροντα, τα οποία πρωτίστως σημαίνουν επιχειρηματικά συμφέροντα. Και, δεύτερον, έχει ένα εσωτερικό οικονομικό καθήκον. Το Πεντάγωνο είναι ο κατ' εξοχήν κεϊνσιανικός μηχανισμός διά του οποίου η κυβέρνηση παρεμβαίνει για να διατηρήσει ό,τι γελοιωδώς αποκαλείται υγεία της οικονομίας δίνοντας ώθηση στην παραγωγή – δηλαδή στην παραγωγή άχρηστων αντικειμένων.

Και οι δύο λειτουργίες υπηρετούν συγκεκριμένα συμφέροντα, κυρίαρχα συμφέροντα, κυρίαρχα ταξικά συμφέροντα στην αμερικανική κοινωνία. Δεν νομίζω ότι υπηρετούν το δημόσιο συμφέρον κατά καμία έννοια. Πιστεύω ότι σε μια ελευθεριακή κοινωνία αυτό το σύστημα παραγωγής άχρηστων αντικειμένων και καταστροφής θα έπρεπε να διαλυθεί. Συνεπώς, δεν θα έπρεπε κανείς να μιλά παραπειστικά γι' αυτά τα πράγματα. Αν μπορούσαμε να φανταστούμε, για παράδειγμα, μια κοινωνική επανάσταση στις ΗΠΑ – μια μάλλον μακρινή προοπτική, θα έλεγα –, αλλά εάν γίνει, είναι δύσκολο να φανταστούμε κάποιον πιστευτό εχθρό από το εξωτερικό που θα μπορούσε να απειλήσει αυτή την κοινωνική επανάσταση – δεν θα δεχόταν επίθεση από το Μεξικό ή την Κούβα, για παράδειγμα. Νομίζω ότι μια

αμερικανική επανάσταση δεν θα χρειαζόταν να αμυνθεί έναντι επίθεσης. Από την άλλη, αν γινόταν μια ελευθεριακή κοινωνική επανάσταση, ας πούμε, στη Δυτική Ευρώπη, τότε το πρόβλημα της άμυνας θα ήταν κατά τη γνώμη μου κρίσιμο.

Θα έλεγα ότι σίγουρα δεν είναι εγγενές στην αναρχική ιδέα πως δεν πρέπει να υπάρχει αυτοάμυνα, γιατί τα αναρχικά πειράματα που έγιναν στην πορεία της Ιστορίας στην πραγματικότητα καταστράφηκαν εκ των έξω.

Πιστεύω ότι σ' αυτές τις ερωτήσεις δεν μπορεί να δοθεί μια γενική απάντηση, πρέπει να απαντηθούν συγκεκριμένα, σε σχέση με τις συγκεκριμένες ιστορικές και αντικειμενικές συνθήκες.

Γι' αυτό ακριβώς δυσκολεύτηκα να παρακολουθήσω την περιγραφή σας για τον κατάλληλο δημοκρατικό έλεγχο ενός οργανισμού αυτού του είδους, διότι δυσκολεύομαι να φανταστώ στρατηγούς να αυτοελέγχονται με τον τρόπο που θα θεωρούσατε σωστό.

Αυτός είναι ο λόγος που θέλω να επισημάνω την πολυπλοκότητα του θέματος. Εξαρτάται από τη χώρα και από την κοινωνία για την οποία μιλούμε. Στις ΗΠΑ άλλη είναι η φύση του προβλήματος. Εάν γίνει μια ελευθεριακή κοινωνική επανάσταση στην Ευρώπη, πιστεύω ότι τα προβλήματα που θέσατε θα ήταν πολύ σοβαρά, γιατί θα προέκυπταν σοβαρά ζητήματα άμυνας. Δηλαδή, αν ο ελευθεριακός σοσιαλισμός επιτύγχανε σε κάποιο επίπεδο στη Δυτική Ευρώπη, θα υπήρχε άμεση στρατιωτική απειλή τόσο από τη Σοβιετική Ένωση όσο και από τις ΗΠΑ. Και θα ανέκυπτε το ζήτημα πώς θα αντιμετωπιζόταν αυτή η απειλή. Το ίδιο πρόβλημα αντιμετώπισε η Ισπανική επανάσταση. Έγινε άμεση στρατιωτική επέμβαση των φασιστών, των κομμουνιστών και των φιλελεύθερων δημοκρατιών υπογείως, και το ερώτημα πώς μπορεί κανείς να υπερασπιστεί τον εαυτό του έναντι επίθεσης σ' αυτό το επίπεδο είναι πολύ σοβαρό.

Παρ' όλα αυτά, νομίζω ότι πρέπει να αναρωτηθούμε αν οι μόνιμοι συγκεντρωτικοί στρατοί, που διαθέτουν αποτρεπτικά μέσα υψηλής τεχνολογίας, είναι ο πιο αποτελεσματικός τρόπος επίτευξης αυ-

τού του σκοπού. Η απάντηση δεν είναι καθόλου μα καθόλου προφανής. Για παράδειγμα, δεν νομίζω ότι ο δυτικοευρωπαϊκός συγκεντρωτικός στρατός θα μπορούσε μόνος του να αποτρέψει μια ρωσική ή μια αμερικανική επίθεση που θα στόχευε στο να παρεμποδίσει την επικράτηση του ελευθεριακού σοσιαλισμού – τουλάχιστον το είδος της επίθεσης που, ειλικρινά, θα περίμενα: ίσως όχι στρατιωτική, οπωσδήποτε όμως οικονομική.

Από την άλλη όμως, ούτε πολλοί χωρικοί με τσουγκράνες και φτυάρια...

Δεν μιλούμε για χωρικούς· μιλούμε για μια κοινωνία άκρως εξελιγμένη, αστικοποιημένη και βιομηχανική. Μου φαίνεται ότι η καλύτερη μέθοδος άμυνας θα ήταν η πολιτική έκκληση προς την εργατική τάξη των χωρών που θα συμμετείχαν στην επίθεση. Και πάλι όμως, δεν θέλω να μιλώ παραπειστικά· μπορεί να χρειάζονται τεθωρακισμένα, μπορεί να χρειάζονται στρατοί. Στην περίπτωση ωστόσο που θα χρειάζονταν, νομίζω πως μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι αυτό θα συνέβαλλε στην πιθανή αποτυχία ή τουλάχιστον στην παρακμή της επαναστατικής δύναμης – ακριβώς για τους λόγους τους οποίους αναφέρατε. Δηλαδή, μου είναι σχεδόν αδύνατον να φανταστώ τι είδους λειτουργία θα είχε ένας αποτελεσματικός συγκεντρωτικός στρατός, που παρατάσσει τεθωρακισμένα, αεροπλάνα, στρατηγικά όπλα, και λοιπά. Αν χρειάζονται τέτοια μέσα για να διατηρηθούν οι επαναστατικές δομές, τότε πιστεύω ότι μάλλον δεν μπορούν να διατηρηθούν.

Αν η βασική άμυνα συνίσταται στην πολιτική έκκληση ή στην έλξη που ασκεί η δεδομένη πολιτική και οικονομική οργάνωση, θα μπορούσαμε ίσως να εξετάσουμε το θέμα λίγο λεπτομερέστερα. Γράψατε σε ένα από τα δοκίμιά σας ότι «σε μια κοινωνία με ανθρωπιά όλοι θα είχαν την ευκαιρία να βρουν ενδιαφέρουσα δουλειά και σε κάθε άτομο θα επιτρεπόταν η πιο πλήρης ανάπτυξη των ταλέντων του». Στη συνέχεια ρωτάτε: «Θα χρειαζόταν κάτι περισσότερο, ιδίως η ανούσια ανταμοιβή με τη μορφή του πλούτου και της δύναμης; Μόνο εάν θεωρήσουμε ότι η άσκηση των ταλέντων κάποιου σε μια ενδιαφέρουσα και κοινωνικά χρήσιμη δουλειά δεν

αποτελεί αυτή καθεαυτή ανταμοιβή». Νομίζω ότι η συλλογιστική αυτού του είδους είναι βεβαίως κάτι που έλκει πολλούς ανθρώπους. Ωστόσο χρειάζεται να εξηγηθεί γιατί το είδος της δουλειάς που οι άνθρωποι θα θεωρούσαν ενδιαφέρον, ελκυστικό και καταξιωτικό θα συνέπιπτε απολύτως με το είδος της δουλειάς που πραγματικά χρειάζεται να γίνει προκειμένου να διατηρηθεί το βιοτικό επίπεδο το οποίο απαιτούν και στο οποίο είναι συνηθισμένοι ο άνθρωποι.

Ενδεχομένως να υπάρχουν κάποιες εργασίες που πρέπει να γίνουν προκειμένου να διατηρηθεί το βιοτικό επίπεδο. Το ερώτημα πόσο επαχθείς πρέπει να είναι παραμένει ανοιχτό. Ας έχουμε κατά νου ότι η επιστήμη, η τεχνολογία και η πνευματική δραστηριότητα δεν έχουν αφιερωθεί στην εξέταση αυτού του προβλήματος ή στο ξεπέρασμα του επαχθούς και αυτοκαταστροφικού χαρακτήρα της αναγκαστικής δουλειάς μιας κοινωνίας. Ο λόγος είναι ότι πάντα θεωρούνταν πως υπάρχει ένα μεγάλο κομμάτι μισθωτών σκλάβων που θα την κάνουν, μόνο και μόνο για να μην πεινάσουν. Ωστόσο δεν γνωρίζουμε ποια θα ήταν η απάντηση αν η ανθρώπινη πνευματική δραστηριότητα στρεφόταν στο ερώτημα πώς να κάνουμε την αναγκαία δουλειά της κοινωνίας μια δουλειά με νόημα. Υποθέτω ότι μεγάλο μέρος της μπορεί να γίνει απολύτως υποφερτό. Είναι λάθος να πιστεύουμε ότι ακόμη και η κοπιαστική φυσική εργασία είναι απεχθής κατ' ανάγκη. Πολλοί άνθρωποι – και εγώ μεταξύ αυτών – την κάνουν για χαλάρωση. Πρόσφατα, για παράδειγμα, μου μπήκε στο κεφάλι να φυτέψω τριάντα τέσσερα δέντρα σε ένα λιβάδι πίσω από το σπίτι, στο πλαίσιο της πολιτειακής προστασίας του περιβάλλοντος, πράγμα που σημαίνει ότι έπρεπε να σκάψω τριάντα τέσσερις τρύπες μέσα στην άμμο. Για εμένα, όπως καταλαβαίνετε, λόγω των συνηθισμένων ασχολιών μου, πρόκειται για πολύ σκληρή δουλειά, αλλά πρέπει να παραδεχτώ ότι την απόλαυσα. Δεν θα την είχα απολαύσει αν δούλευα με κανόνες, αν είχα από πάνω μου έναν επιστάτη και αν με είχαν διατάξει να την κάνω σε μια ορισμένη στιγμή, και λοιπά. Από την άλλη, όταν αυτήν τη δουλειά την αναλαμβάνει κανείς από ενδιαφέρον, μπορεί να γίνει πολύ καλά. Μάλιστα χωρίς τεχνικά μέσα, χωρίς να του λένε πώς να τη σχεδιάσει, και ούτω καθεξής.

Ωστόσο υπάρχει ο κίνδυνος αυτή η άποψη να αποτελεί μια μάλλον ρομαντική πλάνη για τα πράγματα, που την έχει μόνο μια μικρή ελίτ ανθρώπων, όπως οι καθηγητές, και ίσως οι δημοσιογράφοι, που τυχαίνει να πληρώνονται για να κάνουν μια δουλειά που τους αρέσει.

Γι' αυτό άρχισα με ένα μεγάλο «Αν». Είπα ότι πρώτα απ' όλα πρέπει να θέσουμε το ερώτημα σε ποιο βαθμό η αναγκαία εργασία της κοινωνίας – δηλαδή η εργασία που απαιτείται για να διατηρηθεί το βιοτικό επίπεδο που θέλουμε – είναι αναγκαστικά δυσβάστακτη και ανεπιθύμητη. Νομίζω ότι μπορούμε να πούμε πως θα είναι πολύ λιγότερο δυσβάστακτη από ό,τι σήμερα· ας υποθέσουμε όμως ότι απομένει ακόμη ένα μέρος της που είναι απεχθές. Στην περίπτωση αυτή, η απάντηση είναι πολύ απλή: μοιράζεται εξίσου ανάμεσα σε εκείνους που έχουν τις δυνάμεις να το κάνουν.

Και ο καθένας ξοδεύει κάποιους μήνες του έτους εργαζόμενος στη γραμμή παραγωγής αυτοκινήτων, κάποιους μήνες μαζεύοντας σκουπίδια, και...

Αν αποδειχτεί ότι αυτές είναι πράγματι δουλειές από τις οποίες οι άνθρωποι δεν παίρνουν καμία καταξίωση. Παρεμπιπτόντως, δεν το πολυπιστεύω. Καθώς παρατηρώ τους ανθρώπους να εργάζονται, τους τεχνίτες, ας πούμε, τους μηχανικούς αυτοκινήτων, για παράδειγμα, νομίζω ότι συχνά αισθάνονται περήφανοι για τη δουλειά τους. Νομίζω ότι αυτό το είδος υπερηφάνειας για τη δουλειά που έχει εκτελεστεί με επάρκεια είναι κάτι καλό, διότι χρειάζεται σκέψη και ευφυΐα για να γίνει, ιδίως όταν συμμετέχει κανείς στη διοίκηση μιας επιχείρησης, στις αποφάσεις για το πώς θα οργανωθεί μια δουλειά, πώς θα εκτελεστεί, ποιοι είναι οι σκοποί της, πώς θα εξελιχθεί, και ούτω καθεξής – όλα αυτά αποτελούν μια ικανοποιητική και άξια επιβράβευσης δραστηριότητα που απαιτεί δεξιότητες, το είδος εκείνο των δεξιοτήτων που οι άνθρωποι χαίρονται να ασκούν. Ωστόσο, ας σκεφτούμε υποθετικά. Ας πούμε ότι απομένουν εργασίες που δεν θέλει να τις κάνει κανείς, όποιες κι αν είναι αυτές. Τότε, λέω ότι οι εργασίες πρέπει να μοιραστούν εξίσου και, όταν τις τελειώνουν, οι άνθρωποι θα είναι ελεύθεροι να ασκήσουν τα ταλέντα τους με τον τρόπο που θεωρούν κατάλληλο.

Σας ερωτώ, καθηγητά, αν αυτές οι εναπομένουσες εργασίες ήταν πάρα πολλές, όπως θα υποστήριζαν κάποιοι, αν ισοδυναμούσαν με δουλειά που χρειάζεται για να παραχθεί το 90% όλων αυτών που καταναλώνουμε – τότε η οργάνωση του καταμερισμού της, στη βάση ότι ο καθένας θα έκανε λίγο απ' όλες αυτές τις δυσάρεστες εργασίες, θα γινόταν πολύ αναποτελεσματική. Γιατί, σε τελευταία ανάλυση, πρέπει να είσαι εκπαιδευμένος και να έχεις προετοιμαστεί για να κάνεις ακόμη και τις δυσάρεστες εργασίες, οπότε η αποτελεσματικότητα της συνολικής οικονομίας θα έπασχε και, συνεπώς, το βιοτικό επίπεδο που στηρίζει θα έπεφτε.

Κατ' αρχάς, αυτά είναι πράγματι πολύ υποθετικά, γιατί δεν πιστεύω ότι τα μεγέθη θα είναι τέτοια. Μου φαίνεται ότι αν η ανθρώπινη ευφυΐα αφιερωθεί στο ερώτημα πώς μπορεί να σχεδιαστεί η τεχνολογία έτσι ώστε να ταιριάζει στις ανάγκες του παραγωγού, αντί να γίνεται το αντίστροφο – σήμερα θέτουμε το ερώτημα πώς ο άνθρωπος, με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του, μπορεί να ταιριάσει σε ένα τεχνολογικό σύστημα σχεδιασμένο για άλλους σκοπούς, δηλαδή την παραγωγή κέρδους –, έχω την αίσθηση ότι θα βρίσκαμε πως η ανεπιθύμητη εργασία είναι πολύ λιγότερη απ' όση υποθέτουμε. Όση όμως και αν είναι, σημειώστε ότι έχουμε δύο εναλλακτικές. Η μία είναι να τη μοιράσουμε εξίσου, η άλλη να σχεδιάσουμε τους κοινωνικούς θεσμούς έτσι ώστε κάποια ομάδα ανθρώπων να αναγκαστεί να την κάνει ή αλλιώς θα πεινάσει. Αυτές είναι οι δύο εναλλακτικές.

Μπορεί να μην αναγκαστούν, αλλά να συμφωνήσουν να την κάνουν εθελοντικά, γιατί θα πληρώνονται τόσα που θα πιστεύουν ότι αξίζει τον κόπο.

Μπορεί, αλλά, ξέρετε, θεωρώ δεδομένο ότι όλοι θα παίρνουν ουσιαστικά την ίδια αμοιβή. Μην ξεχνάτε ότι δεν μιλούμε για μια κοινωνία όπου οι άνθρωποι που κάνουν την απεχθή δουλειά πληρώνονται περισσότερο από εκείνους που κάνουν τη δουλειά της επιλογής τους – το ακριβώς αντίθετο. Με τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί η κοινωνία μας, με τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί κάθε ταξική κοινωνία, οι άνθρωποι που κάνουν την ανεπιθύμητη εργασία είναι εκείνοι που πληρώνονται λιγότερο. Αυτή η δουλειά γίνεται και εμείς

κατά κάποιο τρόπο τη βγάζουμε από το μυαλό μας, γιατί θεωρείται δεδομένο ότι θα υπάρχει μια ογκώδης τάξη ανθρώπων που ελέγχουν μόνο ένα συντελεστή της παραγωγής, δηλαδή την εργατική τους δύναμη, την οποία θα πρέπει να πουλήσουν, και θα πρέπει να κάνουν αυτήν τη δουλειά, επειδή δεν έχουν τίποτε άλλο να κάνουν, θα πληρώνονται μάλιστα πολύ λίγο γι' αυτή. Δέχομαι όμως τη διόρθωση. Ας φανταστούμε τρία είδη κοινωνίας: μία, τη σημερινή, στην οποία η ανεπιθύμητη εργασία γίνεται από μισθωτούς σκλάβους. Ας φανταστούμε ένα δεύτερο σύστημα, στο οποίο η ανεπιθύμητη εργασία, αφού γίνουν οι καλύτερες δυνατές προσπάθειες για να αποκτήσει νόημα, μοιράζεται· και ας φανταστούμε ένα τρίτο σύστημα, όπου η ανεπιθύμητη εργασία πληρώνεται περισσότερο, έτσι ώστε τα άτομα να την επιλέγουν. Μου φαίνεται, λοιπόν, ότι και τα δύο τελευταία συστήματα είναι συνεπή – αόριστα μιλώντας – με τις αναρχικές αρχές. Προσωπικά θα υποστήριζα το δεύτερο αντί για το τρίτο, αλλά και τα δύο απέχουν πολύ από οποιαδήποτε σημερινή κοινωνική οργάνωση ή οποιαδήποτε τάση στη σύγχρονη κοινωνική οργάνωση.

Επιτρέψτε μου να σας το θέσω με έναν άλλο τρόπο. Μου φαίνεται ότι υπάρχει μια θεμελιώδης επιλογή, όσο κι αν την αποκρύπτει κανείς, ανάμεσα στο αν οργανώνουμε τη δουλειά για την ικανοποίηση που δίνει στους ανθρώπους που την κάνουν ή αν την οργανώνουμε στη βάση της αξίας αυτού που παράγεται για τους ανθρώπους οι οποίοι πρόκειται να χρησιμοποιήσουν ή να καταναλώσουν το παραγόμενο προϊόν. Μου φαίνεται επίσης ότι μια κοινωνία η οποία οργανώνεται έτσι ώστε να παράσχει σε όλους τις μέγιστες ευκαιρίες για την εκπλήρωση των χόμπι τους, όπως ουσιαστικά υποστηρίζουν οι οπαδοί της εργασίας προς χάριν της εργασίας, βρίσκει τη λογική της κατάληξη σε ένα μοναστήρι, όπου το είδος της εργασίας που επιτελείται, δηλαδή η προσευχή, είναι μια εργασία για τον αυτοεμπλουτισμό του εργαζόμενου, όπου δεν παράγεται τίποτε που να χρησιμοποιείται από οποιονδήποτε και όπου ζει κανείς με χαμηλό βιοτικό επίπεδο ή πεινάει.

Λοιπόν, σε όλα τα παραπάνω υπάρχουν εικασίες περί αληθείας και διαφωνώ μαζί σας ως προς αυτές. Η αίσθησή μου είναι πως μέρος αυτού που δίνει νόημα στη δουλειά είναι ότι είναι χρήσιμη, ότι τα προϊόντα της θα χρησιμοποιηθούν. Η δουλειά ενός τεχνίτη είναι δουλειά με νόημα γι' αυτόν, εν μέρει γιατί βάζει σ' αυτήν ευφυΐα και επιδεξιότητα, αλλά εν μέρει γιατί είναι χρήσιμη. Θα μπορούσα να πω μάλιστα ότι το ίδιο ισχύει και για τους επιστήμονες. Τι εννοώ: ότι το είδος της δουλειάς που κάνεις μπορεί να σε οδηγήσει σε κάτι άλλο – και γνωρίζετε τι σημαίνει αυτό στην επιστήμη –, ότι μπορεί να συμβάλει σε κάτι άλλο, είναι πολύ σημαντικό, πέρα από την κομψότητα και την ομορφιά του επιτεύγματός σου. Πιστεύω μάλιστα ότι αυτό καλύπτει κάθε τομέα της ανθρώπινης προσπάθειας. Επιπλέον, πιστεύω πως αν εξετάζαμε μεγάλο μέρος της ανθρώπινης ιστορίας, θα βρίσκαμε ότι οι άνθρωποι αντλούν σε κάποιο βαθμό ικανοποίηση – συχνά μεγάλη ικανοποίηση – από την παραγωγική και δημιουργική δουλειά που έκαναν. Επίσης πιστεύω ότι με την εκβιομηχάνιση αυξήθηκαν σε τεράστιο βαθμό οι πιθανότητες ικανοποιητικής εργασίας. Γιατί; Επειδή ακριβώς μεγάλο μέρος της επίπονης και ανιαρής εργασίας γίνεται από τις μηχανές, πράγμα που σημαίνει ότι διευρύνεται ουσιαστικά το πεδίο για δημιουργική ανθρώπινη εργασία.

Μιλάτε για τη δουλειά την οποία επιλέγει κανείς ελεύθερα σαν να είναι χόμπι. Δεν το πιστεύω. Νομίζω ότι η δουλειά που αναλαμβάνει κανείς ελεύθερα μπορεί να είναι χρήσιμη, μια δουλειά με νόημα, που εκτελείται σωστά. Επίσης θέτετε το δίλημμα που θέτουν πολλοί άνθρωποι, το δίλημμα ανάμεσα στην επιθυμία για ικανοποίηση στη δουλειά και στην επιθυμία να δημιουργούμε πράγματα αξίας για την κοινωνία. Ωστόσο δεν είναι τόσο προφανές ότι υπάρχει κάποιο δίλημμα, κάποια αντίφαση. Έτσι, δεν είναι καθόλου σαφές – στην πραγματικότητα νομίζω ότι είναι λάθος – ότι το να συμβάλλουμε στην αύξηση της ικανοποίησης και της ευχαρίστησης που αντλεί κανείς από τη δουλειά είναι αντιστρόφως ανάλογο με το να συμβάλλουμε στην αξία της παραγωγής.

Όχι αντιστρόφως ανάλογο, αλλά θα μπορούσε να είναι άσχετο. Πάρτε για παράδειγμα κάτι πολύ απλό, όπως η πώληση παγωτών στην παραλία μια ημέρα αργίας. Είναι μια υπηρεσία προς την κοινωνία· αναμφίβολα οι άνθρωποι θέλουν παγωτό, γιατί ζεσταίνονται. Από την άλλη, είναι δύσκολο

να δούμε με ποια έννοια υπάρχει είτε η χαρά του τεχνίτη είτε η σοβαρή αίσθηση κοινωνικής αρετής ή ευγένειας στην εκτέλεση αυτής της εργασίας. Γιατί λοιπόν να την κάνει κανείς αν δεν αμείβεται γι' αυτήν;

Πρέπει να πω ότι έχω δει πολλούς χαρούμενους παγωτατζήδες...

Ασφαλώς, γιατί βγάζουν ένα σωρό χρήματα.

...που τυχαίνει να τους αρέσει η ιδέα ότι δίνουν παγωτά στα παιδιά, κάτι που μου φαίνεται ένας θαυμάσιος τρόπος για να περνά κανείς την ώρα του, σε σύγκριση με χιλιάδες άλλα επαγγέλματα που μπορώ να φανταστώ.

Θυμηθείτε ότι κάθε άνθρωπος έχει κάποιο επάγγελμα, και μου φαίνεται ότι τα περισσότερα επαγγέλματα που υπάρχουν – ιδίως εκείνα που αποκαλούμε υπηρεσίες, δηλαδή αυτά που έχουν σχέση με ανθρώπους – δίνουν μια εσωτερική ικανοποίηση και ανταμοιβές που συνδέονται μ' αυτά, δηλαδή την επαφή με ανθρώπους. Αυτό ισχύει στη διδασκαλία, όπως και στην πώληση παγωτών. Συμφωνώ ότι η πώληση παγωτών δεν χρειάζεται την αφοσίωση ή την ευφυΐα που απαιτεί η διδασκαλία, και ίσως γι' αυτό θα είναι λιγότερο επιθυμητό επάγγελμα. Συνεπώς η πώληση παγωτών θα πρέπει να είναι μια δουλειά που θα μοιράζεται σε όλους.

Ωστόσο, αυτό που υποστηρίζω είναι πως η χαρακτηριστική μας υπόθεση, ότι η ευχαρίστηση στη δουλειά, η υπερηφάνεια που αντλεί κανείς από τη δουλειά, είναι είτε άσχετη ή αρνητικά σχετιζόμενη με την αξία της παραγωγής, προσιδιάζει σε ένα συγκεκριμένο στάδιο της κοινωνικής ιστορίας, στον καπιταλισμό, στον οποίο οι άνθρωποι γίνονται εργαλεία παραγωγής. Και αυτό όμως δεν ισχύει αναγκαστικά, κατά κανένα τρόπο. Για παράδειγμα, αν δείτε πολλές συνεντεύξεις που έχουν πάρει ψυχολόγοι της βιομηχανίας από εργαζόμενους στη γραμμή συναρμολόγησης, θα διαπιστώσετε ότι ένα από τα επαναλαμβανόμενα παράπονά τους είναι ότι δεν μπορεί να γίνει καλά η δουλειά τους, ότι η γραμμή συναρμολόγησης προχωρά πολύ γρήγορα και δεν μπορούν να κάνουν τη δουλειά τους σωστά. Έτυχε να δω πρόσφατα μια μελέτη μακροβιότητας σε κάποιο περιοδικό γεροντολογίας, η οποία προσπαθούσε να ανιχνεύσει τους παράγοντες που

μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε για να προβλέψουμε τη μακροβιότητα – ξέρετε, το κάπνισμα και το αλκοόλ, γενετικούς παράγοντες – εξετάζονταν τα πάντα. Αποδείχτηκε ότι ο πιο υψηλός προγνωστικός παράγοντας, ο πιο επιτυχής προγνωστικός παράγοντας, ήταν η ικανοποίηση στη δουλειά.

Οι άνθρωποι που έχουν καλές δουλειές ζουν περισσότερο.

Οι άνθρωποι που είναι *ικανοποιημένοι* με τη δουλειά τους. Και πιστεύω ότι αυτό έχει μεγάλη σημασία, γιατί στη δουλειά ξοδεύεις τη ζωή σου, εκεί αναπτύσσεις τις δημιουργικές σου δραστηριότητες. Τι συμβάλλει στο να αντλεί κανείς ικανοποίηση από την εργασία; Πολλά πράγματα, και η γνώση ότι κάνεις κάτι χρήσιμο για την κοινωνία είναι μια σημαντική πτυχή. Πολλοί άνθρωποι που αισθάνονται ικανοποιημένοι με τη δουλειά τους είναι άνθρωποι που πιστεύουν πως κάνουν κάτι σημαντικό. Μπορεί να είναι δάσκαλοι ή γιατροί· μπορεί να είναι επιστήμονες ή τεχνίτες, μπορεί να είναι αγρότες. Δηλαδή το αίσθημα ότι αυτό που κάνεις είναι σημαντικό, ότι αξίζει να το κάνεις, ότι βοηθά εκείνους με τους οποίους έχεις κοινωνικούς δεσμούς, είναι σημαντικός παράγοντας ικανοποίησης.

Πάνω απ' όλα όμως, υπάρχει η υπερηφάνεια και η καταξίωση που προέρχεται από μια δουλειά καλά καμωμένη – από το γεγονός και μόνο ότι θέτεις τις ικανότητές σου σε χρήση. Δεν βλέπω σε τι θα έβλαπτε αυτό, στην πραγματικότητα νομίζω ότι θα ενίσχυε, την αξία του παραγόμενου προϊόντος.

Ας φανταστούμε όμως ότι σε κάποιο σημείο βλάπτει. Ε λοιπόν, τότε, η κοινωνία, η κοινότητα, πρέπει να αποφασίσει να κάνει συμβιβασμούς. Σε τελευταία ανάλυση, κάθε άτομο είναι και παραγωγός και καταναλωτής, και αυτό σημαίνει ότι κάθε άτομο πρέπει να λάβει μέρος σε κοινωνικά καθορισμένους συμβιβασμούς – εάν πράγματι υπάρχουν τέτοιοι συμβιβασμοί. Και πάλι νομίζω ότι ο χαρακτήρας του συμβιβασμού μεγαλοποιείται εξαιτίας του παραμορφωτικού πρίσματος του πραγματικά καταναγκαστικού και καταστροφικού για το άτομο συστήματος στο οποίο ζούμε.

Μάλιστα. Λέτε πως η κοινότητα πρέπει να πάρει αποφάσεις για συμβιβασμούς, και βεβαίως η κομμουνιστική θεωρία προνοεί γι' αυτό με την όλη συλλογιστική της περί εθνικού σχεδιασμού, αποφάσεων για επενδύσεις, προσανατολισμού των επενδύσεων, και ούτω καθεξής. Σε μια αναρχική κοινωνία δίνεται η εντύπωση ότι δεν θα υπήρχε προθυμία να προνοήσετε για το κυβερνητικό εποικοδόμημα που θα ήταν αναγκαίο ώστε να καταρτίζονται τα σχέδια, να λαμβάνονται οι επενδυτικές αποφάσεις, να αποφασίζεται αν θα δοθεί προτεραιότητα σ' αυτά που θέλουν να καταναλώσουν οι άνθρωποι ή στη δουλειά που θέλουν να κάνουν.

Δεν συμφωνώ. Μου φαίνεται ότι οι αναρχικές ή, εν προκειμένω, οι αριστερές-μαρξιστικές δομές, που βασίζονται στα συστήματα των εργατικών συμβουλίων και των ομοσπονδιών, παρέχουν το σύνολο των επιπέδων λήψης αποφάσεων στα οποία μπορεί να αποφασιστεί ένα εθνικό σχέδιο. Παρομοίως, οι κοινωνίες του κρατικού σοσιαλισμού εξασφαλίζουν ένα επίπεδο λήψης αποφάσεων – ας πούμε, εθνικό – στο οποίο μπορούν να καταρτιστούν εθνικά σχέδια. Δεν υπάρχει διαφορά ως προς αυτή την πτυχή. Η διαφορά έχει να κάνει με τη συμμετοχή σ' αυτές τις αποφάσεις και τον έλεγχο των αποφάσεων. Κατά την άποψη των αναρχικών και των αριστερών μαρξιστών – όπως των υποστηρικτών των εργατικών συμβουλίων ή των οπαδών του κομμουνισμού των συμβουλίων, που ήταν αριστεροί μαρξιστές – αυτές οι αποφάσεις λαμβάνονται από την ενημερωμένη εργατική τάξη μέσω των συνελεύσεών της και των άμεσων αντιπροσώπων της, που ζουν και εργάζονται ανάμεσα στους εργάτες. Στα συστήματα του κρατικού σοσιαλισμού το εθνικό σχέδιο αποφασίζεται από την εθνική γραφειοκρατία, η οποία συσσωρεύει όλη τη σχετική πληροφόρηση, παίρνει αποφάσεις, τις παρουσιάζει στο κοινό και περιστασιακά, κάθε λίγα χρόνια, έρχεται ενώπιόν του και λέει: «Μπορείτε να επιλέξετε εμένα, ή εκείνον, αλλά είμαστε όλοι μέρος αυτής της απόμακρης γραφειοκρατίας». Αυτοί είναι οι αντίθετοι πόλοι, αυτά είναι τα πολικά αντίθετα μέσα στη σοσιαλιστική παράδοση.

Συνεπώς, στην πραγματικότητα, υπάρχει ένας πολύ σημαντικός ρόλος για το κράτος και, πιθανώς, ακόμη και για τους δημόσιους υπαλλήλους, για τη γραφειοκρατία, αλλά η διαφορά έγκειται στον έλεγχό τους.

Ξέρετε, δεν νομίζω ότι χρειάζεται ξεχωριστή γραφειοκρατία για να φέρει σε πέρας τις κυβερνητικές αποφάσεις.

Χρειάζονται όμως πολλά και διάφορα σχήματα ειδημόνων.

Βεβαίως. Ας εξετάσουμε όμως το θέμα αυτό σε σχέση με τον οικονομικό σχεδιασμό, αφού, ασφαλώς, σε μια πολύπλοκη βιομηχανική κοινωνία θα πρέπει να υπάρχει μια ομάδα τεχνικών, καθήκον των οποίων θα είναι να καταρτίζουν σχέδια και να παρουσιάζουν τις συνέπειες των αποφάσεων, να εξηγούν στους ανθρώπους που πρέπει να πάρουν αποφάσεις ότι αν αποφασίσουν αυτό, θα υπάρξει αυτή η συνέπεια, διότι αυτό δείχνει το προγραμματικό μοντέλο, και ούτω καθεξής. Η ουσία είναι ότι αυτά τα συστήματα σχεδιασμού αποτελούν τα ίδια κλάδους της οικονομίας, και θα έχουν τα εργατικά τους συμβούλια και θα ανήκουν στο όλο σύστημα των συμβουλίων· η διαφορά είναι ότι αυτά τα συστήματα σχεδιασμού δεν παίρνουν αποφάσεις. Παράγουν σχέδια με τον ίδιο ακριβώς τρόπο με τον οποίο οι κατασκευαστές αυτοκινήτων παράγουν αυτοκίνητα. Τα σχέδια δίνονται στη συνέχεια στα συμβούλια των εργατών και στις συνελεύσεις των συμβουλίων, με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο διατίθενται τα αυτοκίνητα για να οδηγηθούν. Βεβαίως απαιτείται μια πληροφορημένη και εκπαιδευμένη εργατική τάξη. Αυτό όμως μπορούμε να το πετύχουμε πλήρως στις προηγμένες βιομηχανικές κοινωνίες.

Πόσο εξαρτάται η επιτυχία του ελευθεριακού σοσιαλισμού ή του αναρχισμού από μια θεμελιώδη αλλαγή στη φύση του ανθρώπου, στα κίνητρά του, στον αλτρουϊσμό του, καθώς επίσης στη γνώση και στην ανάπτυξη της ευφυΐας του;

Δεν νομίζω ότι εξαρτάται απ' αυτήν, αλλά στην πραγματικότητα ο συνολικός σκοπός του ελευθεριακού σοσιαλισμού συμβάλλει σ' αυτή την αλλαγή. Θα συμβάλει στην πνευματική μεταμόρφωση – το είδος του μεγάλου μετασχηματισμού του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνονται οι άνθρωποι τον εαυτό τους και την ικανότητά τους να ενεργούν, να αποφασίζουν, να δημιουργούν, να παράγουν, να ερευνούν –,

στην πνευματική μεταμόρφωση για την οποία πάντα μιλούσαν με έμφαση οι σοσιαλιστές διανοητές των αριστερών-μαρξιστικών παραδόσεων, από τη Λούξεμπουργκ μέχρι τους αναρχοσυνδικαλιστές. Από την άλλη, ο σκοπός του ελευθεριακού σοσιαλισμού είναι να δημιουργήσει θεσμούς που θα συμβάλουν σ' αυτήν τη μεταμόρφωση του χαρακτήρα της εργασίας, του χαρακτήρα της δημιουργικής δραστηριότητας, των κοινωνικών δεσμών μεταξύ των ανθρώπων, και μέσω αυτής της αλληλεπίδρασης που συντελείται κατά τη δημιουργία θεσμών δίνεται η δυνατότητα να ανθήσουν νέες πλευρές της ανθρώπινης φύσης. Στη συνέχεια οικοδομούνται κι άλλοι ελευθεριακοί θεσμοί, στους οποίους θα συμβάλουν αυτοί οι απελευθερωμένοι άνθρωποι: ιδού η εξέλιξη του σοσιαλισμού όπως τον κατανοώ εγώ.

Τελικά, καθηγητά Τσόμσκι, ποιες είναι κατά τη γνώμη σας οι πιθανότητες να αναδειχτούν τέτοιου είδους κοινωνίες στις μεγάλες βιομηχανικές χώρες της Δύσης στο επόμενο τέταρτο του αιώνα;

Δεν νομίζω ότι είμαι αρκετά έμπειρος ή ενημερωμένος για να κάνω προβλέψεις και πιστεύω ότι οι προβλέψεις για τέτοια θέματα, που κατανοούνται ανεπαρκώς, πιθανώς θα εκφράζουν πολύ περισσότερο προσωπικές προσδοκίες παρά αντικειμενικές κρίσεις. Μπορούμε όμως τουλάχιστον να πούμε το εξής: στον βιομηχανικό καπιταλισμό υπάρχουν φανερές τάσεις προς τη συγκέντρωση της εξουσίας σε κλειστές οικονομικές αυτοκρατορίες και σε ένα όλο και πιο ολοκληρωτικό κράτος. Υπάρχουν τάσεις που εξελίσσονται μακροχρόνια, και δεν βλέπω τίποτα που να τις σταματά πραγματικά. Θεωρώ ότι αυτές οι τάσεις θα συνεχιστούν· αποτελούν έκφανση της στασιμότητας και της παρακμής των καπιταλιστικών θεσμών.

Μου φαίνεται, λοιπόν, ότι η πορεία προς τον κρατικό ολοκληρωτισμό και προς τη συγκέντρωση οικονομικής ισχύος – πράγματα που βεβαίως συνδέονται – θα οδηγεί συνεχώς στην απέχθεια, σε προσπάθειες προσωπικής απελευθέρωσης και σε οργανωτικές προσπάθειες κοινωνικής απελευθέρωσης. Αυτές θα πάρουν κάθε λογής μορφές. Σε όλη την Ευρώπη, με τη μία ή την άλλη μορφή, υπάρχει η έκκληση για την αποκαλούμενη εργατική συμμετοχή ή συναπόφαση, ακόμη και για εργατικό έλεγχο κάποιες φορές. Σήμερα οι περισσότερες από αυτές τις προσπάθειες είναι ελάχιστες. Πιστεύω ότι είναι παραπλανητικές, στην πραγματικότητα μπορεί ακόμη και να υπονομεύουν τις προσπάθειες απελευθέρωσης της εργατικής τάξης. Εν μέρει όμως ανταποκρίνονται σε μια ισχυρή έμπνευση και κατανόηση ότι ο καταναγκασμός και η καταπίεση, είτε εκ μέρους της ιδιωτικής οικονομικής εξουσίας είτε εκ μέρους της κρατικής γραφειοκρατίας, δεν είναι καθόλου αναγκαίο στοιχείο της ανθρώπινης ζωής. Όσο συνεχίζεται η συγκέντρωση της δύναμης και της εξουσίας, τόσο περισσότερο θα βλέπουμε να αυξάνονται η αποστροφή γι' αυτές και οι προσπάθειες οργάνωσης για την ανατροπή τους. Ελπίζω ότι αργά ή γρήγορα θα πετύχουν.

Η συνέντευξη αυτή δόθηκε στον Πίτερ Τζέι, στις 25 Ιουλίου 1976, για να μεταδοθεί από την εκπομπή του BBC *London Weekend TV*, και περιλαμβάνεται στο βιβλίο του Νόαμ Τσόμσκι *Radical Priorities*, διευρυμένη έκδοση, επιμ. Σ.Π. Οτέρο (Όκλαντ: AK Press, 2003), σ. 211-24.

ΤΕΣΣΕΡΑ

Προλογος στην *Antologija anarhizma* (1986)

Ο αναρχοσυνδικαλιστής διανοητής Ρούντολφ Ρόκερ περιέγραψε τον μοντέρνο αναρχισμό ως «τη συμβολή δύο μεγάλων ρευμάτων, τα οποία κατά τη διάρκεια της Γαλλικής επανάστασης και ύστερα βρήκαν χαρακτηριστική έκφραση στην πνευματική ζωή της Ευρώπης: του σοσιαλισμού και του φιλελευθερισμού». Αντίστοιχα, τα πιο εποικοδομητικά στοιχεία του σύγχρονου αναρχισμού, τόσο στη θεωρία όσο και στην πράξη, αναπτύχθηκαν μέσα από την κριτική του φιλελεύθερου καπιταλισμού και των τάσεων που αυτοπροσδιορίζονται ως σοσιαλιστικές.

Τα φιλελεύθερα ιδανικά του Διαφωτισμού μπορούσαν να συνειδητοποιηθούν με πολύ μερικούς και περιορισμένους τρόπους, στο πλαίσιο της αναδυόμενης καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων: «Η δημοκρατία, με το απόφθεγμά της περί ισότητας όλων των πολιτών ενώπιον του νόμου, και ο φιλελευθερισμός, με τη διακήρυξή του για το δικαίωμα του ανθρώπου πάνω στον εαυτό του, τσακίστηκαν μέσα στις πραγματικότητες της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας», παρατήρησε ορθώς ο Ρόκερ. Εκείνοι που είναι υποχρεωμένοι να νοικιάζουν τους εαυτούς τους στους ιδιοκτήτες του κεφαλαίου για να επιβιώσουν στερούνται ένα από τα πιο θεμελιώδη δικαιώματα: το δικαίωμα σε μια παραγωγική, δημιουργική και ικανοποιητική εργασία, την οποία να ελέγχουν οι ίδιοι, αλληλέγγυοι με τους άλλους. Υπό τους

ιδεολογικούς περιορισμούς της καπιταλιστικής δημοκρατίας μάλιστα, η πρώτιστη αναγκαιότητα είναι να ικανοποιούνται οι ανάγκες εκείνων που μπορούν να παίρνουν τις επενδυτικές αποφάσεις· αν δεν ικανοποιηθούν οι απαιτήσεις τους, δεν θα υπάρξει παραγωγή, ούτε εργασία, ούτε κοινωνικές υπηρεσίες, ούτε μέσα επιβίωσης. Όλοι υποτάσσουν αναγκαστικά τα συμφέροντά τους στην προέχουσα ανάγκη να υπηρετήσουν τα συμφέροντα των ιδιοκτητών και των διαχειριστών της κοινωνίας, οι οποίοι, επιπροσθέτως, εφόσον ελέγχουν τους πόρους, μπορούν εύκολα να διαμορφώσουν το ιδεολογικό σύστημα (τα ΜΜΕ, τα σχολεία, τα πανεπιστήμια, και λοιπά) προς το συμφέρον τους, για να καθορίσουν τους βασικούς όρους με τους οποίους θα λειτουργεί η πολιτική διαδικασία, οι παράμετροί της, η βασική ατζέντα της, και να παρέχουν πόρους στην κρατική βία, όταν παραστεί ανάγκη, για να καταστέλλεται η όποια αμφισβήτηση της περιχαρακωμένης εξουσίας. Η ουσία διατυπώθηκε λακωνικά, τις πρώτες ημέρες των φιλελεύθερων δημοκρατικών επαναστάσεων, από τον Τζον Τζέι, πρόεδρο του Ηπειρωτικού Κογκρέσου και πρώτο αρχιδικαστή του Ανώτατου Δικαστηρίου των ΗΠΑ: «Οι άνθρωποι που είναι κάτοχοι της χώρας οφείλουν να την κυβερνούν». Και βεβαίως αυτό έκαναν, όποια πολιτική φατρία κι αν βρισκόταν στην εξουσία. Τα πράγματα δεν μπορούν να είναι διαφορετικά όταν η οικονομική δύναμη συγκεντρώνεται σε μια μικρή ομάδα ανθρώπων και οι βασικές αποφάσεις για τη φύση και το χαρακτήρα της ζωής, δηλαδή οι επενδυτικές αποφάσεις, κατά κανόνα δεν υπόκεινται στον δημοκρατικό έλεγχο.

Παρομοίως, η αρχή της ισότητας ενώπιον του νόμου μπορεί να εφαρμοστεί μόνο μερικώς στην κεφαλαιοκρατική δημοκρατία. Το κράτος δικαίου υπάρχει σε ποικίλους βαθμούς, αλλά στην πράξη η ελευθερία στην καπιταλιστική κοινωνία γίνεται πολύ συχνά ένα είδος εμπορεύματος, όπως καθετί άλλο: μπορείς να έχεις τόση ελευθερία όση μπορείς να αγοράσεις. Σε μια πλούσια κοινωνία μεγάλο μέρος του πληθυσμού μπορεί να αγοράσει αρκετές ελευθερίες, αλλά οι επίσημες εγγυήσεις δεν έχουν μεγάλη σημασία για εκείνους που δεν έχουν τους πόρους για να επωφεληθούν απ' αυτές.

Γενικά, τα ιδανικά του Διαφωτισμού μπορούν να πραγματοποιηθούν μόνο με τρόπους που ισοδυναμούν με μια ασθενική αντανάκλαση της ανθρωπιστικής τους σημασίας. Η φράση «κεφαλαιοκρατική

δημοκρατία» είναι αντιφατική, αν με τον όρο «δημοκρατία» εννοούμε ένα σύστημα στο οποίο οι απλοί άνθρωποι έχουν ουσιαστικά μέσα συμμετοχής στις αποφάσεις που επηρεάζουν τη ζωή τους και δεσμεύουν τις κοινότητές τους.

Όσον αφορά το σοσιαλισμό, οι αναρχικοί επιμένουν, και πάλι με τα λόγια του Ρόκερ, ότι «ή θα είναι ελεύθερος ή δεν θα υπάρχει καθόλου. Σ' αυτή την παραδοχή έγκειται η αυθεντική και βαθιά αιτιολόγηση για την ύπαρξη του αναρχισμού». Υιοθετώντας αυτήν τη σωστή θέση, οι αναρχικοί ήρθαν σε αντίθεση με τα ρεύματα του σύγχρονου κόσμου που αποκαλούνται «σοσιαλιστικά». Τα δύο μεγάλα προπαγανδιστικά συστήματα του κόσμου είναι φορείς του ενιαίου δόγματος ότι η κοινωνία που δημιουργήθηκε από τον Λένιν και τον Τρότσκι και διαπλάστηκε περαιτέρω από τον Στάλιν και τους διαδόχους του, καθώς και από άλλους που αντλούν από αυτή την εμπειρία, είναι «σοσιαλιστική». Ο λόγος γι' αυτή την ασυνήθη προπαγανδιστική σύμπλευση των υπερδυνάμεων και των εξαρτημένων διανοούμενων σε άλλες χώρες είναι καταφανής. Για την ηγεσία των αποκαλούμενων «σοσιαλιστικών χωρών» το πρόσχημα χρησιμεύει στη νομιμοποίηση της εξουσίας της, επιτρέποντάς της να εκμεταλλεύεται την ακτινοβολία των σοσιαλιστικών ιδανικών και το σεβασμό που ορθώς τους αποδίδεται, για να κρύβει τις συχνά κτηνώδεις πρακτικές της που καταστρέφουν κάθε ίχνος αυθεντικού σοσιαλισμού. Για το δεύτερο μεγαλύτερο προπαγανδιστικό σύστημα του κόσμου η ταύτιση του σοσιαλισμού με τη Σοβιετική Ένωση και άλλες χώρες που υιοθετούν το λενινιστικό μοντέλο χρησιμεύει ως ισχυρό ιδεολογικό όπλο για την επιβολή της συμμόρφωσης και της υπακοής στους κρατικο-καπιταλιστικούς θεσμούς, τη μόνη νοητή εναλλακτική λύση στα «σοσιαλιστικά» μπουντρούμια.

Όντως, αμέσως μόλις πήραν την κρατική εξουσία, οι μπολσεβίκοι άρχισαν να καταστρέφουν το πλούσιο δυναμικό οργάνων του λαϊκού αγώνα και της απελευθέρωσης που είχε δημιουργηθεί στην επαναστατική Ρωσία, τα σοβιέτ και τα εργοστασιακά συμβούλια ιδίως, εγκαθιδρύοντας την ηγεμονία του κόμματος, στην πράξη της Κεντρικής Επιτροπής του και των Μέγιστων Ηγετών του – όπως ακριβώς είχε προβλέψει ο Τρότσκι χρόνια νωρίτερα, όπως προειδοποιούσαν η Ρόζα Λούξεμπουργκ και άλλοι αριστεροί μαρξιστές της εποχής, και όπως πάντα γνώριζαν οι αναρχικοί. Ο Λένιν καλούσε σε «τυφλή

υποταγή σε μία ενιαία βούληση» και ζητούσε να αναλάβει η ηγεσία «στο όνομα του σοσιαλισμού» «δικτατορικές εξουσίες» επί των εργατών, οι οποίοι πρέπει «να υπακούουν τυφλά στην ενιαία βούληση των ηγετών», μετασχηματίζοντας την κοινωνία σε στρατό εργασίας, εξαλείφοντας όποιο ίχνος εργατικού ελέγχου και «φραξιονισμού» μπορούσε να επιτρέψει την ελεύθερη έκφραση, την ανεξάρτητη σκέψη και τη δυναμική οργάνωση. Τίποτε από αυτά δεν θα εξέπληττε τον Μπακούνιν, ο οποίος, πολύ καιρό πριν, είχε προειδοποιήσει ότι η «κόκκινη γραφειοκρατία» θα αποδειχτεί το «πιο ελεεινό και τρομερό ψέμα που δημιούργησε ο αιώνας μας».

Οι απόψεις του Μπακούνιν αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο μιας διορατικής κριτικής της διανόησης της σύγχρονης εποχής, μιας «νέας τάξης, μιας νέας ιεραρχίας πραγματικών και κίβδηλων επιστημόνων και ακαδημαϊκών», που θα επιδιώξουν να δημιουργήσουν το «βασίλειο της επιστημονικής διανόησης, το πιο αριστοκρατικό, δεσποτικό, αλαζονικό και ελιτίστικο απ' όλα τα καθεστώτα». Θα επιδιώξουν να αναλάβουν την ηγεμονία της κρατικής εξουσίας, προειδοποιούσε, εκμεταλλευόμενοι τους λαϊκούς αγώνες για τους δικούς τους σκοπούς και, στο όνομα της «επιστήμης» και της υποτιθέμενης ανώτερης γνώσης τους, θα οδηγήσουν τις «αμόρφωτες μάζες» σε μια μορφή «σοσιαλισμού» που θα «χρησιμεύει στην απόκρυψη της κυριαρχίας μιας χούφτας προνομιούχων ελίτ πάνω στις μάζες». Όπου μάλιστα αποτύχει ο λαϊκός αγώνας, θα γίνουν οι διευθύνοντες των όλο και πιο συγκεντρωτικών συστημάτων του κρατικού καπιταλισμού – οι διευθύνοντες της οικονομίας των εταιριών, της κρατικής εξουσίας και των ιδεολογικών θεσμών –, ενώ «οι άνθρωποι δεν θα αισθάνονται καθόλου καλύτερα αν το ραβδί με το οποίο τους χτυπούν ονομαστεί "λαϊκό ραβδί"».

Οι αναρχικοί, οι αριστεροί μαρξιστές που περιθωριοποιήθηκαν ως αποτέλεσμα του θριάμβου του κρατικού σοσιαλισμού, προσπάθησαν να εξηγήσουν και να εναντιωθούν σ' αυτές τις τάσεις, αλλά χωρίς αξιοσημείωτη επιτυχία μέχρι σήμερα. Οι παρατηρήσεις του Μπακούνιν προδιέγραψαν σημαντικά χαρακτηριστικά της σύγχρονης εποχής. Δεν είναι δύσκολο να κατανοήσουμε γιατί ασκούν τεράστια έλξη στη σύγχρονη διανόηση το λενινιστικό δόγμα και τα δόγματα του κρατικού καπιταλισμού, που είναι στην ουσία παρόμοια: της παραχωρούν το δικαίωμα να μοιραστεί την άσκηση της εξου-

σίας, να επωφεληθεί από την ετεροβαρή κατανομή των προνομίων και κάποιες φορές να συγκεντρώσει τη εξουσία στα χέρια της. Οι επαναστατικοί αγώνες δημιούργησαν επανειλημμένως λαϊκά σχήματα που μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως όργανα δημοκρατικής συμμετοχής και ελέγχου της κοινωνικής και της οικονομικής ζωής, αλλά δεν μπόρεσαν να αντέξουν στην επίθεση των αυταρχικών στοιχείων εκ των έσω και των ισχυρών εχθρών εκ των έξω. Είναι εντυπωσιακό ότι τα αποκαλούμενα «σοσιαλιστικά» και καπιταλιστικά κράτη συχνά ενεργούν με σιωπηρή συνεργασία για να συντρίψουν τέτοιες τάσεις, με πιο σημαντικό παράδειγμα την εργατο-αγροτική επανάσταση στην Ισπανία το 1936-'37, που συντρίφτηκε από τη συνδυασμένη επίθεση του καθοδηγούμενου από την ΕΣΣΔ Κομμουνιστικού Κόμματος, των φιλελεύθερων δημοκρατιών και των φασιστικών δυνάμεων, που μάχονταν μεταξύ τους αλλά ενώθηκαν για να κατανικήσουν την αίρεση ενός σοσιαλισμού που θα ήταν ελεύθερος.

Ένα μεγάλο επίτευγμα του 18ου αιώνα ήταν οι ιδέες και εν μέρει οι βασικές μορφές πολιτικής δημοκρατίας, στις οποίες περιλαμβάνονταν τα δικαιώματα του ατόμου έναντι της αυταρχικής εξουσίας. Ακόμη όμως παραμένει ανεκπλήρωτος ο στόχος της επέκτασης της δημοκρατίας πέρα από τον περιορισμένο στίβο όπου λειτουργεί, σε όλη την κοινωνική και την οικονομική ζωή, με αληθινό έλεγχο των παραγωγών επί της παραγωγής και των επενδύσεων και με την εξάλειψη των δομών ιεραρχίας και κυριαρχίας στο κρατικό σύστημα, στην ιδιωτική οικονομία και στο μεγαλύτερο μέρος της κοινωνικής ζωής. Σήμερα, στο μεγαλύτερο μέρος του κόσμου, απομένει να επιτευχθούν οι επαναστάσεις του 18ου αιώνα, ενώ απομένει επιπλέον το καθήκον να κατανικηθεί η εξαθλίωση, η πείνα, η δουλεία σε εγχώριους ή ξένους δυνάστες και να αποκτηθούν ελάχιστα μέσα για μια αξιοπρεπή διαβίωση. Εποικοδομητικές προσπάθειες να ξεπεραστεί η αθλιότητα και η καταπίεση θα εμποδιστούν, βεβαίως, από εκείνους που ωφελούνται από τη συνέχισή τους, από τη μεγάλη εξελισσόμενη τραγωδία της σύγχρονης εποχής. Τα στοιχειώδη που παρέχει ο αληθινός σοσιαλισμός παραμένουν το όραμα και ο στόχος των μελλοντικών αγώνων. Για να τους αναλάβει κανείς, ή έστω για να κατανοήσει πώς πρέπει να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα, πρέπει να είναι ικανός να ελευθερωθεί από ένα δίκτυο απάτης και διαστρέβλωσης, στο πλαίσιο του οποίου η χρήση του όρου «σοσιαλισμός» για να οριστεί ένα σύστημα που απορρίπτει σθεναρά τις βασικές αρχές του σοσιαλισμού αποτελεί μόνο ένα κρίσιμο στοιχείο.

Η ιστορία των αναρχικών ιδεών, και ακόμη περισσότερο των εμπνευσμένων αγώνων των ανθρώπων που επιδίωξαν να απελευθερωθούν από την καταπίεση και την κυριαρχία, πρέπει να διαφυλαχθεί και να διατηρηθεί όχι ως μέσο ακινητοποίησης της σκέψης και των ιδεών σε κάποιο νέο καλούπι, αλλά ως βάση κατανόησης της κοινωνικής πραγματικότητας και της συνεπούς δράσης για την αλλαγή της. Δεν υπάρχει λόγος να υποθέσουμε ότι έφτασε το τέλος της Ιστορίας, ότι οι σημερινές δομές εξουσίας και κυριαρχίας είναι παντοτινές. Επίσης, θα ήταν μεγάλο λάθος να υποτιμήσουμε την ισχύ των κοινωνικών δυνάμεων που θα δώσουν μάχη για να κρατήσουν την εξουσία και τα προνόμιά τους.

Η επιστήμη της εποχής μας απέχει πολύ ακόμη από το να το τεκμηριώσει, αλλά μπορούμε να ελπίζουμε, παρ' όλα αυτά, ότι το «ένστικτο της ελευθερίας» για το οποίο μιλούσε ο Μπακούνιν είναι, πράγματι, καίριο συστατικό της ανθρώπινης φύσης και ότι δεν θα μείνει για πολύ καιρό καταποντισμένο και ελεγχόμενο από το αυταρχικό δόγμα και την απελπισία που προκαλεί, από την εξουσία και τον όλεθρο που διαιωνίζει.

Το δοκίμιο αυτό εμφανίστηκε αρχικά ως πρόλογος στο βιβλίο του Ρούντολφ Ρίτσμαν (επιμ.) *Antologija anarhizma: Knjiznica revolutionarne teorije* (Λιουμπλιάνα, 1986).

ΠΕΝΤΕ

Η Ανασχεση της Απειλης που Δημιουργει η Δημοκρατια (1990)

Στη διαφωτιστική μελέτη του για τη σκοτική πνευματική παράδοση ο Τζορτζ Ντέιβι* προσδιορίζει το κεντρικό μοτίβο της ως μια αναγνώριση του θεμελιώδους ρόλου των «*αυθόρμητων πεποιθήσεων* ή αρχών του κοινού νου, όπως η πίστη στον ανεξάρτητο εξωτερικό κόσμο, η πίστη στην αιτιότητα, η πίστη στα ιδανικά μέτρα και η πίστη στον ενσυνείδητο εαυτό ως κάτι ξεχωριστό». Αυτές οι αρχές θεωρούνται ορισμένες φορές ρυθμιστικού χαρακτήρα· αν και ουδέποτε αιτιολογήθηκαν πλήρως, παρέχουν τα θεμέλια της σκέψης και των ιδεών. Κάποιοι πρέσβευαν ότι περιέχουν «ένα μη επιδεχόμενο απλούστευσης στοιχείο μυστηρίου», επισημαίνει ο Ντέιβι, ενώ άλλοι ήλπιζαν ότι θα τις θεμελιώσουν ορθολογικά. Γι' αυτό το θέμα οι κριτές ακόμα δεν έχουν αποφανθεί[1].

Μπορούμε να ανιχνεύσουμε αυτές τις ιδέες σε διανοητές του 17ου αιώνα, οι οποίοι αντέδρασαν στην κρίση σκεπτικισμού της εποχής αναγνωρίζοντας ότι δεν υπάρχουν απολύτως βέβαια θεμέλια

* George Davie (1912-2007): υπήρξε ένα από τα πλέον διακεκριμένα μέλη του Τμήματος Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου. Το πιο γνωστό έργο του (απ' όπου και το απόσπασμα) είναι το *The Democratic Intellect: Scotland and the Universities in the Nineteenth Century* (1961). Επανεκδόθηκε το 2001 με άλλη εισαγωγή και υπό το τίτλο *The Scotch Metaphysics: A Century of Enlightment in Scotland*. (*Σ.τ.Μ.*)

της γνώσης, αλλά εντούτοις έχουμε τρόπους να κατανοήσουμε αξιόπιστα τον κόσμο, να βελτιώσουμε αυτή την κατανόηση και να την εφαρμόσουμε πρακτικά – αυτή είναι ουσιαστικά η θεώρηση του εργαζόμενου επιστήμονα των ημερών μας. Παρομοίως, στην κανονική ζωή ένα λογικό άτομο βασίζεται στις αυθόρμητες πεποιθήσεις τού κοινού νου, ενώ αναγνωρίζει ότι μπορεί να είναι επίσης περιορισμένες ή παραπλανητικές και ελπίζει να τις βελτιώσει ή να τις αλλάξει καθώς εξελίσσεται η γνώση και η κατανόησή του.

Ο Ντέιβι αποδίδει στον Ντέιβιντ Χιουμ αυτή την ιδιαίτερη μορφή της σκοτικής φιλοσοφίας, και γενικότερα τη διδαχή της φιλοσοφίας έτσι ώστε να θέτει να κατάλληλα ερωτήματα. Ένα από τα προβλήματα που έθεσε ο Χιουμ είναι ιδιαίτερα συναφές με τα ζητήματα με τα οποία ελπίζουμε να καταπιαστούμε αυτές τις δύο ημέρες συζήτησης. Καθώς στοχαζόταν τις Πρώτες Αρχές Διακυβέρνησης, ο Χιουμ δεν έβρισκε «τίποτε πιο εκπληκτικό» από

> το να διαπιστώνουμε την ευκολία με την οποία οι πολλοί κυβερνώνται από τους λίγους· και να παρατηρούμε την ολόθυμη υποταγή με την οποία οι άνθρωποι παραιτούνται από τις αντιλήψεις και τα πάθη τους προς όφελος των αντιλήψεων και των παθών των αρχόντων τους. Όταν ερευνούμε με τι μέσα προκαλείται αυτό το θαύμα, βρίσκουμε πως εφόσον η δύναμη βρίσκεται πάντα στην πλευρά των κυβερνωμένων, οι κυβερνήτες δεν έχουν τίποτε άλλο να τους υποστηρίζει εκτός από την πίστη. Συνεπώς, η κυβέρνηση στηρίζεται μόνο στην πίστη· αυτό το αξίωμα επεκτείνεται στις πιο δεσποτικές και στις πιο μιλιταριστικές κυβερνήσεις, όπως επίσης και στις πιο ελεύθερες και πιο λαοπρόβλητες.

Ένα αμφισβητήσιμο στοιχείο αυτής της ανάλυσης είναι η ιδέα ότι η δύναμη βρίσκεται στην πλευρά των κυβερνωμένων. Η πραγματικότητα είναι πιο ζοφερή. Μεγάλο μέρος της ανθρώπινης ιστορίας δείχνει πως ισχύει η αντίθετη θέση, η οποία διατυπώθηκε έναν αιώνα νωρίτερα από υπέρμαχους της εξουσίας του Κοινοβουλίου εναντίον του βασιλέα, αλλά πιο κρίσιμα εναντίον του λαού: «η εξουσία του Ξίφους είναι, και πάντα ήταν, το Θεμέλιο όλων των Τίτλων για την Κυβέρνηση»[2]. Εντούτοις, το παράδοξο του Χιουμ είναι αληθινό.

Ακόμη και μια δεσποτική εξουσία θεμελιώνεται συνήθως σε κάποιο βαθμό συναίνεσης και η αποποίηση δικαιωμάτων είναι το χαρακτηριστικό γνώρισμα των πιο ελεύθερων κοινωνιών – γεγονός το οποίο καλούμαστε να αναλύσουμε.

Η πιο σκληρή πλευρά της αλήθειας φαίνεται καθαρά από τις επιτυχίες, και τις τραγωδίες, των λαϊκών κινημάτων της περασμένης δεκαετίας. Στα κράτη-δορυφόρους των Σοβιετικών οι κυβερνήτες ασκούσαν τη διακυβέρνηση με την πυγμή και όχι στηριζόμενοι στην πίστη των κυβερνωμένων. Όταν αποσύρθηκε η πυγμή, οι εύθραυστες τυραννίες κατέρρευσαν αμέσως, με ελάχιστη αιματοχυσία ως επί το πλείστον. Αυτές οι αξιοσημείωτες επιτυχίες αποτελούν μεγάλη απόκλιση από τον κανόνα. Σε όλη τη σύγχρονη Ιστορία οι λαϊκές δυνάμεις που κινητοποιήθηκαν με άξονα τα ριζοσπαστικά δημοκρατικά ιδεώδη επιδίωξαν να καταπολεμήσουν την αυταρχική εξουσία. Ορισμένες φορές μπόρεσαν να επεκτείνουν τη σφαίρα της ελευθερίας και της δικαιοσύνης πριν κατατροπωθούν. Συχνά, απλώς συντρίβονται. Είναι δύσκολο να έρθει στο νου μας κάποια άλλη περίπτωση κατά την οποία η εγκαθιδρυμένη εξουσία αποσύρεται ενόψει μιας λαϊκής εξέγερσης. Δεν είναι λιγότερο αξιοσημείωτη η συμπεριφορά της ηγεμονικής υπερδύναμης η οποία όχι μόνο δεν εμπόδισε αυτές τις εξελίξεις, όπως συνήθως έκανε στο παρελθόν, αλλά τις ενθάρρυνε επίσης, όπως ενθάρρυνε παράλληλα σημαντικές εσωτερικές αλλαγές.

Ο ιστορικός κανόνας επιβεβαιώνεται στη δραματικά αντίθετη περίπτωση της Κεντρικής Αμερικής, όπου οποιαδήποτε λαϊκή προσπάθεια να ανατραπούν κτηνώδεις τυραννίες της ολιγαρχίας και του στρατού αντιμετωπίστηκε με δολοφονική βία, την οποία στήριζε ή οργάνωνε απευθείας ο ηγεμόνας του ημισφαιρίου. Δέκα χρόνια πριν υπήρχαν ελπιδοφόρα σημάδια για τον τερματισμό των σκοτεινών εποχών του τρόμου και της αθλιότητας, με την εμφάνιση των ομάδων αυτοβοήθειας, των συνδικάτων, των ενώσεων χωρικών, και άλλων λαϊκών οργανώσεων που μπορούσαν να ανοίξουν το δρόμο προς τη δημοκρατία και την κοινωνική μεταρρύθμιση. Αυτή η προοπτική προκάλεσε την άγρια αντίδραση των ΗΠΑ και των καθεστώτων-πελατών τους, τα οποία υποστηρίχθηκαν από τη Βρετανία και άλλους δυτικούς συμμάχους, με σφαγές, βασανιστήρια και γενική βαρβαρότητα σε κλίμακα αντίστοιχη του Πολ Ποτ. Αυτή η βίαιη δυτική αντίδραση στην απειλή επιβολής της δημοκρατίας άφησε τις κοινωνίες «έρμαια του τρόμου και του πανικού», «του συλλογικού εκφοβισμού και του γενικευμένου φόβου» και της «εσωτερικευμένης αποδοχής του τρόμου», αυτά ήταν τα λόγια της Εκκλησίας του Σαλβαδόρ, μετά τις κατάπτυστες εκλογές που έγιναν για να ικανοποιήσουν τις συνειδήσεις και τις προπαγανδιστικές ανάγκες των κυριάρχων. Στις πρώτες προσπάθειες της Νικαράγουας να κατευθύνει οικονομικούς πόρους προς τη φτωχή πλειονότητα του πληθυσμού η Ουάσινγκτον αντέδρασε με οικονομικό και ιδεολογικό πόλεμο και άμεση τρομοκρατία, για να τιμωρήσει αυτά τα ανομήματα υποβιβάζοντας τη ζωή στο μηδέν.

Η δυτική κοινή γνώμη θεωρεί τέτοιες συνέπειες ως επιτυχία, στο βαθμό που αποκρούεται η αμφισβήτηση της εξουσίας και των προνομίων και οι στόχοι επιλέγονται με κατάλληλο τρόπο: η δολοφονία ιερέων δεν είναι έξυπνη ενέργεια, αλλά η δολοφονία ηγετών των συνδικάτων και των ακτιβιστών για τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι έντιμο παιχνίδι – και βεβαίως των χωρικών, των Ινδιάνων, των φοιτητών, και άλλων ταπεινών γενικώς.

Το ακολουθούμενο σχέδιο είναι παντού το ίδιο. Οι αμερικανικές δυνάμεις κατοχής στον Παναμά διατάχθηκαν να συλλάβουν στα γρήγορα τους περισσότερους πολιτικούς ακτιβιστές και ηγέτες συνδικάτων, γιατί είχαν «κακή διαγωγή», όπως είπε η αμερικανική πρεσβεία στους δημοσιογράφους[3]. Οι «καλοί» που επρόκειτο να αποκατασταθούν στην εξουσία ήταν οι τραπεζίτες που ξέπλεναν μετά χαράς τα χρήματα από το ναρκοεμπόριο στις αρχές της δεκαετίας του 1980. Τότε και ο Νοριέγα ήταν «καλός», διακινούσε ναρκωτικά, σκότωνε, βασάνιζε, έκανε νοθεία στις εκλογές – και, το κυριότερο, ακολουθούσε τις αμερικανικές εντολές. Δεν είχε δείξει ακόμα το επικίνδυνο χούι της ανεξαρτησίας, που τον κατέταξε στην κατηγορία του δαίμονα. Εκτός από την τακτική, τίποτα δεν αλλάζει επί χρόνια, ούτε καν η ανικανότητα των μορφωμένων ανθρώπων να καταλάβουν ότι δύο και δύο κάνουν τέσσερα.

Τον ιστορικό κανόνα τον αντιπροσωπεύει η Κεντρική Αμερική και όχι η Ανατολική Ευρώπη. Η παρατήρηση του Χιουμ απαιτεί αυτήν τη διόρθωση. Αναγνωρίζοντας βεβαίως πως εξακολουθεί να είναι αληθές και σημαντικό ότι η κυβέρνηση στηρίζεται στην πίστη, η οποία γεννά την πρόθυμη υποταγή.

Στη σημερινή περίοδο η ιδέα του Χιουμ αναβίωσε και αναπτύχθηκε, αλλά με μια κρίσιμη καινοτομία: η θεωρία λέει πως ο έλεγχος της σκέψης είναι πιο σημαντικός για τις κυβερνήσεις που είναι ελεύθερες και λαοφιλείς απ' ό,τι για τα δεσποτικά και στρατιωτικά κράτη. Η λογική είναι σαφής: ένα δεσποτικό κράτος μπορεί να ελέγξει τον εσωτερικό εχθρό με τη δύναμη, αλλά όταν χάσει αυτό το όπλο, απαιτούνται άλλα τεχνάσματα για να εμποδίσει τις αδαείς μάζες να παρεμβάλλονται στις πολιτικές υποθέσεις, που δεν είναι δική τους δουλειά.

Στην πραγματικότητα το ζήτημα είναι γενικότερο. Το κοινό πρέπει να γίνει παθητικό στην πολιτική σφαίρα, αλλά για να μετατραπεί η υποταγή σε σίγουρο γνώρισμά του, πρέπει να εμπεδωθεί και στις πεποιθήσεις. Οι απλοί άνθρωποι πρέπει να είναι παρατηρητές, όχι συμμέτοχοι, καταναλωτές της ιδεολογίας, όπως και των προϊόντων. Ο Εδουάρδο Γκαλεάνο γράφει ότι «η πλειονότητα πρέπει να παραδοθεί στην κατανάλωση της φαντασίας. Στους φτωχούς πωλούνται αυταπάτες πλούτου, στους καταπιεσμένους αυταπάτες ελευθερίας, στους ηττημένους όνειρα νίκης και στους αδύναμους δύναμης»[4]. Αυτό είναι το ουσιώδες.

Θα επανέλθω σ' αυτά τα κεντρικά μοτίβα της σύγχρονης πολιτικής και πνευματικής κουλτούρας. Επιτρέψτε μου όμως πρώτα να διερευνήσω κάποιες από τις «αυθόρμητες πεποιθήσεις» που καθοδηγούν τη συμπεριφορά και τη σκέψη μας. Μια τέτοια πεποίθηση είναι ότι κρίσιμο στοιχείο της ουσιώδους ανθρώπινης φύσης είναι αυτό που ο Μπακούνιν αποκαλούσε «ένστικτο της ελευθερίας». Το παράδοξο του Χιουμ προκύπτει μόνο αν υιοθετήσουμε αυτή την υπόθεση. Ο Χιουμ βρίσκει εκπληκτικό το ότι δεν κατορθώνουμε να ενεργήσουμε βάσει αυτού του ενστίκτου. Η ίδια ανημπόρια ενέπνευσε τον κλασικό θρήνο του Ρουσό, ότι οι άνθρωποι γεννιούνται μεν ελεύθεροι, αλλά παντού είναι αλυσοδεμένοι, σαγηνευμένοι από τις αυταπάτες της κοινωνίας των πολιτών, που δημιουργείται από τους πλούσιους για να κατοχυρώσει τη λεία τους. Έγιναν προσπάθειες να αιτιολογηθεί το ένστικτο της ελευθερίας με μια ουσιαστική θεωρία της ανθρώπινης φύσης. Δεν τους λείπει το ενδιαφέρον, αλλά δεν κατορθώνουν να φτάσουν σε κάποια τεκμηρίωση. Όπως και οι άλλες δοξασίες του κοινού νου, έτσι κι αυτή η πεποίθηση παραμένει μια ρυθμιστική αρχή την οποία υιοθετούμε ή απορρίπτουμε ανάλογα με το τι πιστεύουμε. Η επιλογή μας μπορεί να έχει μεγάλες επιπτώσεις στον εαυτό μας και στους άλλους.

Εκείνοι που υιοθετούν την αρχή του κοινού νου ότι η ελευθερία είναι φυσικό μας δικαίωμα και ουσιαστική ανάγκη θα συμφωνήσουν με τον Μπέρτραντ Ράσελ ότι ο αναρχισμός είναι το «τελικό ιδανικό στο οποίο πρέπει να προσεγγίσει η κοινωνία». Οι δομές ιεραρχίας και κυριαρχίας ουσιαστικά είναι αδικαιολόγητες. Μπορεί να τις υπερασπιστεί κανείς μόνο στη βάση της ενδεχόμενης ανάγκης, ένα επιχείρημα που σπανίως αντέχει στην ανάλυση. Όπως παρατήρησε ο Ράσελ εδώ και εβδομήντα χρόνια, «οι παλιοί δεσμοί εξουσίας» έχουν ελάχιστη εγγενή αξία. Χρειάζονται λόγοι για να εγκαταλείψουν οι άνθρωποι τα δικαιώματά τους, «και οι λόγοι που παρουσιάζονται είναι κίβδηλοι, πείθουν μόνο εκείνους που έχουν ιδιοτελές συμφέρον να πειστούν». «Υπάρχουν συνθήκες για εξέγερση», συνέχιζε, «των γυναικών εναντίον των ανδρών, των καταπιεσμένων εθνών εναντίον των καταπιεστών τους και, πάνω απ' όλα, των εργαζόμενων εναντίον του κεφαλαίου. Είναι μια κατάσταση γεμάτη κινδύνους, όπως δείχνει όλη η προηγούμενη Ιστορία, και γεμάτη ελπίδα, επίσης»[5].

Ο Ράσελ εντόπισε τη συνήθεια υποταγής εν μέρει στις καταναγκαστικές εκπαιδευτικές μεθόδους. Οι απόψεις του θυμίζουν τους διανοητές του 17ου και του 18ου αιώνα, που πρέσβευαν ότι ο νους δεν γεμίζει με γνώσεις «απέξω, όπως ένα δοχείο», αλλά «ερεθίζεται και αφυπνίζεται». «Η ανάπτυξη της γνώσης [μοιάζει] με την ωρίμαση ενός φρούτου· παρ' όλο που οι εξωτερικές συνθήκες συμβάλλουν σε κάποιο βαθμό, το εσωτερικό σφρίγος και η ποιότητα του δέντρου θα φτάσουν τους χυμούς στην ωριμότητά τους». Παρόμοιες ιδέες αποτελούν τη βάση της σκέψης του Διαφωτισμού σχετικά με την πολιτική και πνευματική ελευθερία και την αποξενωμένη εργασία, η οποία μετατρέπει τον εργάτη σε εργαλείο άλλων σκοπών αντί της εκπλήρωσης των εσωτερικών αναγκών του ανθρώπου – μια θεμελιώδης αρχή της κλασικής φιλελεύθερης σκέψης, η οποία έχει ξεχαστεί εδώ και πολύ καιρό λόγω των επαναστατικών της επιπτώσεων. Αυτές οι ιδέες και οι αξίες διατηρούν τη δύναμη και τη συνάφειά τους, και παντού απέχουν πολύ από την πραγματοποίησή τους. Όσο διαρκεί αυτή η κατάσταση, οι ελευθεριακές επαναστάσεις του 18ου αιώνα παραμένουν πολύ μακριά από την ολοκλήρωσή τους, ένα όραμα για το μέλλον[6].

Ο Χιουμ διατύπωσε το παράδοξό του τόσο για τις δεσποτικές όσο και για τις πιο ελεύθερες κοινωνίες. Η δεύτερη περίπτωση είναι πολύ πιο σημαντική. Καθώς η κοινωνία γίνεται πιο ελεύθερη και ποικιλόμορφη, το έργο της υποταγής γίνεται πιο πολύπλοκο και το ξήλωμα των μηχανισμών πλύσης εγκεφάλου γίνεται πιο δύσκολο. Εκτός όμως από το θεωρητικό ενδιαφέρον, η περίπτωση των ελεύθερων κοινωνιών έχει μεγαλύτερη ανθρώπινη σημασία, γιατί στην περίπτωση αυτή μιλούμε για τους εαυτούς μας και μπορούμε να ενεργήσουμε βάσει αυτών που διδασκόμαστε. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο η κυρίαρχη κουλτούρα θα επιδιώκει πάντα να στρέφει τις ανησυχίες των ανθρώπων προς τα έξω, κατευθύνοντάς τους προς την κακομεταχείριση των άλλων. Φήμη, περιουσία και σεβασμός περιμένουν εκείνους που αποκαλύπτουν τα εγκλήματα των επίσημων εχθρών· για εκείνους όμως που αναλαμβάνουν το πολύ πιο σημαντικό έργο να σηκώσουν έναν καθρέφτη και να δουν τον εαυτό τους μπορεί να αναμένεται μια πολύ διαφορετική μεταχείριση, σε οποιαδήποτε κοινωνία. Ο Τζορτζ Όργουελ έγινε πασίγνωστος για τα έργα του *Η Φάρμα των Ζώων* και *1984*, τα οποία εστιάζουν στον επίσημο εχθρό, ή τουλάχιστον θα μπορούσαν να ερμηνευτούν έτσι. Αν είχε επιμείνει στο πιο ενδιαφέρον και σημαντικό ζήτημα του ελέγχου της σκέψης σε σχετικά ελεύθερες και δημοκρατικές κοινωνίες, δεν θα είχε εκτιμηθεί και, αντί να επευφημείται ευρέως, θα αντιμετώπιζε τη σιωπηρή απόρριψη ή το διασυρμό. Παρ' όλα αυτά, επιτρέψτε μου να στραφώ στα πιο σημαντικά και μη αποδεκτά ζητήματα.

Έχοντας κυβερνήσεις που είναι πιο ελεύθερες και λαοφιλείς, γιατί οι κυβερνώμενοι υποτάσσονται, εφόσον η δύναμη βρίσκεται στη δική τους πλευρά; Πρώτα πρέπει να εξετάσουμε ένα ερώτημα που προηγείται: σε ποιο βαθμό *βρίσκεται* η δύναμη στην πλευρά των κυβερνωμένων; Εδώ πρέπει να προσέξουμε. Οι κοινωνίες θεωρούνται ελεύθερες και δημοκρατικές στο βαθμό που η δύναμη καταναγκασμού του κράτους είναι περιορισμένη. Οι ΗΠΑ είναι μια ασυνήθης περίπτωση από αυτή την άποψη: ίσως περισσότερο από οπουδήποτε αλλού στον κόσμο ο πολίτης είναι ελεύθερος από τον κρατικό καταναγκασμό, ή τουλάχιστον ο πολίτης που είναι σχετικά προνομιούχος και έχει το σωστό χρώμα, δηλαδή ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού.

Είναι όμως αυτονόητο ότι το κράτος αντιπροσωπεύει μόνο ένα

τμήμα του πυρήνα της εξουσίας. Ο έλεγχος των επενδύσεων, της παραγωγής, του εμπορίου, του χρηματοπιστωτικού τομέα, των συνθηκών εργασίας και άλλων κρίσιμων πτυχών της κοινωνικής πολιτικής βρίσκεται σε χέρια ιδιωτών, και το ίδιο ισχύει για τα μέσα έκφρασης γνώμης, τα οποία κυριαρχούνται ως επί το πλείστον από μεγάλες εταιρίες που πωλούν ακροατήρια σε διαφημιστές και, βεβαίως, αντιπροσωπεύουν τα συμφέροντα των ιδιοκτητών και της αγοράς τους.

Επιπλέον, μέσω γνωστών μηχανισμών, η ιδιωτική εξουσία περιορίζει ασφυκτικά τις ενέργειες της κυβέρνησης. Από αυτή την άποψη, οι ΗΠΑ είναι και πάλι ασυνήθης περίπτωση μεταξύ των βιομηχανικών δημοκρατιών. Βρίσκονται κοντά στο όριο όσον αφορά τη διασφάλιση της ελευθερίας από τον κρατικό καταναγκασμό, όπως επίσης όσον αφορά τη φτώχεια της πολιτικής τους ζωής. Στην ουσία υπάρχει μόνο ένα πολιτικό κόμμα, το κόμμα των επιχειρήσεων, με δύο ομάδες. Το μεγαλύτερο μέρος της πολιτικής ιστορίας καλύπτεται από εναλλασσόμενους συνασπισμούς επενδυτών. Συνδικάτα ή άλλες λαϊκές οργανώσεις θα μπορούσαν να προσφέρουν στο κοινό ένα μέσο για να παίξει κάποιο ρόλο, έτσι ώστε να επηρεάσει προγράμματα και πολιτικές επιλογές, αλλά αυτά μόλις και μετά βίας υπάρχουν. Το ιδεολογικό σύστημα περιφράσσεται μέσω της ερμητικής συναίνεσης των προνομιούχων. Ακόμη και οι εκλογές είναι τελετουργικής μορφής. Στις εκλογές για το Κογκρέσο σχεδόν όλοι οι εν ενεργεία επιστρέφουν στην εξουσία, μια αντανάκλαση της κενότητας του πολιτικού συστήματος και των επιλογών που προσφέρει. Στις προεδρικές εκστρατείες δεν αναφέρονται σχεδόν, ούτε καν προσχηματικά. Τα όσα κρίσιμα θέματα διακυβεύονται. Οι πολιτικοί σχολιαστές σκέφτονται περισπούδαστα ζητήματα όπως αν θα θυμηθεί ο Ρέιγκαν το κείμενό του, αν ο Μοντέιλ φαίνεται πολύ βλοσυρός ή αν ο Δουκάκης μπορεί να αποφύγει τη λάσπη που του ρίχνουν οι οργανωτές των δημοσίων σχέσεων των Ρεπουμπλικάνων. Ο μισός πληθυσμός δεν μπαίνει καν στον κόπο να πατήσει τα κουμπιά και εκείνοι που τα πατούν συχνά ψηφίζουν συνειδητά εναντίον των συμφερόντων τους*.

* Σε πολλές πολιτείες των ΗΠΑ δεν ψηφίζουν με ψηφοδέλτιο και κάλπη, αλλά με επιλογή των υποψηφίων μέσω μηχανήματος. (*Σ.τ.Μ.*)

Στα χρόνια του Ρέιγκαν αυτές οι τάσεις επιδεινώθηκαν. Ο πληθυσμός ήταν συντριπτικά αντίθετος με τις πολιτικές του· ακόμη και αυτοί που τον ψήφισαν, σε αναλογία περίπου τρία προς δύο, ήλπιζαν ότι δεν θα θεσπιστεί το νομοθετικό του πρόγραμμα. Στις εκλογές του 1980 το 4% του εκλογικού σώματος ψήφισε τον Ρέιγκαν επειδή τον θεωρούσε «πραγματικό συντηρητικό». Το 1984 το ποσοστό αυτό έπεσε στο 1%. Αυτό στην αμερικανική πολιτική ρητορική αποκαλείται «σαρωτική νίκη του συντηρητισμού». Επιπλέον, αντίθετα με πολλές διακηρύξεις, η δημοτικότητα του Ρέιγκαν δεν ήταν ποτέ ιδιαίτερα υψηλή και το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού φαινόταν να καταλαβαίνει ότι ο Ρέιγκαν ήταν δημιούργημα των ΜΜΕ και είχε μια πολύ ασαφή ιδέα για το τι είδους κυβερνητική πολιτική θα εφαρμοζόταν[7]. Αξίζει να σημειωθεί ότι σήμερα το γεγονός αυτό αναγνωρίζεται σιωπηρά· τη στιγμή που ο «έξοχος στην επικοινωνία» δεν χρειαζόταν πια να διαβάσει το κείμενο που του είχαν γράψει οι πλούσιοι, όπως έκανε στο μεγαλύτερο μέρος της ζωής του, εξαφανίστηκε στην πλήρη λήθη. Έπειτα από οκτώ χρόνια διακηρύξεων για την «επανάσταση» που σφυρηλάτησε ο Ρέιγκαν, ουδείς θα ονειρευόταν έστω να ρωτήσει τον ηγέτη της για τις σκέψεις του σε οποιοδήποτε θέμα, διότι εννοείται, όπως πάντα, ότι δεν είχε καμία. Όταν ο Ρέιγκαν προσκλήθηκε στην Ιαπωνία ως παλαίμαχος πολιτικός, οι οικοδεσπότες του εξεπλάγησαν – και με δεδομένη την παχυλή αμοιβή, μάλλον ενοχλήθηκαν – ανακαλύπτοντας ότι δεν μπορούσε να δώσει μια συνέντευξη Τύπου ούτε να μιλήσει πάνω σε οποιοδήποτε θέμα. Το σάστισμά τους προκάλεσε κάποια θυμηδία στον αμερικανικό Τύπο: οι Ιάπωνες πίστεψαν ό,τι είχαν διαβάσει γι' αυτήν τη σπουδαία προσωπικότητα, μην μπορώντας να κατανοήσουν τη λειτουργία του μυστηριώδους δυτικού μυαλού.

Η απάτη που διαπράχθηκε από τα ΜΜΕ και τους διανοούμενους έχει κάποιο ενδιαφέρον σε σχέση με το παράδοξο του Χιουμ για την υποταγή και την εξουσία. Η κρατική καπιταλιστική δημοκρατία εμπεριέχει μια αντίφαση σχετικά με το πού βρίσκεται η εξουσία: σύμφωνα με τις διακηρυγμένες αρχές, υπάρχει λαϊκή κυριαρχία, αλλά η ουσιαστική εξουσία βρίσκεται κυρίως σε ιδιωτικά χέρια, κάτι που προκαλεί μεγάλης κλίμακας επιδράσεις σε όλη την κοινωνική τάξη πραγμάτων. Ένας τρόπος για να συγκαλυφθεί η αντίφαση είναι να απομακρυνθεί το κοινό από το προσκήνιο, με τη διατήρηση όμως

ορισμένων τύπων. Το φαινόμενο Ρέιγκαν πρόσφερε έναν νέο τρόπο επίτευξης αυτού του θεμελιώδους στόχου της καπιταλιστικής δημοκρατίας. Καθ' όλη τη δεκαετία του 1980 οι ΗΠΑ λειτουργούσαν χωρίς επικεφαλής της εκτελεστικής εξουσίας. Αυτό ήταν ένα μεγάλο βήμα προς την περιθωριοποίηση του κοινού. Είναι σαν να γίνονται εκλογές κάθε λίγα χρόνια για την επιλογή μιας βασίλισσας που εκτελεί ορισμένα τελετουργικά καθήκοντα: εμφανίζεται στις γιορτές, διαβάζει δυνατά τα κυβερνητικά προγράμματα, και λοιπά. Ως η πιο προηγμένη και εξελιγμένη από τις κρατικές καπιταλιστικές δημοκρατίες, οι ΗΠΑ άνοιξαν συχνά το δρόμο στην επινόηση μέσων ελέγχου του εσωτερικού εχθρού, και η πιο πρόσφατη έμπνευσή τους θα βρει αναμφίβολα μιμητές, με τη συνήθη καθυστέρηση.

Ακόμη και όταν προκύπτουν θέματα στο πολιτικό σύστημα, η συγκέντρωση της πραγματικής εξουσίας περιορίζει την απειλή. Αυτό το ζήτημα σπανίως εμφανίζεται στις ΗΠΑ, λόγω της υποταγής του πολιτικού και του ιδεολογικού συστήματος στα επιχειρηματικά συμφέροντα· στις πιο δημοκρατικές κοινωνίες του Νότου όμως, όπου οι συγκρουόμενες ιδέες και προσεγγίσεις φτάνουν στην πολιτική αρένα, η κατάσταση είναι διαφορετική. Και πάλι, όπως είναι γνωστό, οι μη ευπρόσδεκτες από την ιδιωτική εξουσία κυβερνητικές πολιτικές θα οδηγήσουν σε φυγή κεφαλαίων, αποεπένδυση και κοινωνικό μαρασμό μέχρι να αποκατασταθεί η «εμπιστοσύνη των επιχειρήσεων», εφόσον έχει εξαλειφθεί η απειλή προς τους προνομιούχους· αυτά τα γεγονότα ασκούν αποφασιστική επιρροή στο πολιτικό σύστημα (εφόσον χρησιμοποιείται στρατιωτική δύναμη, με τη στήριξη του ηγεμόνα του ημισφαιρίου, εφεδρικά, αν τα πράγματα ξεφύγουν από τον έλεγχο). Για να το πούμε χοντρά, όλοι θα υποφέρουν στην περίπτωση που δεν νιώθουν ικανοποιημένοι οι πλούσιοι και ισχυροί, γιατί αυτοί κρατούν τους βασικούς κοινωνικούς μοχλούς, καθορίζοντας τι θα παραχθεί και θα καταναλωθεί και πόσα ψίχουλα θα δοθούν στους υπηκόους τους. Για τους άστεγους των δρόμων, λοιπόν, ο πρώτιστος αντικειμενικός σκοπός είναι να εξασφαλίσουν ότι οι πλούσιοι ζουν ευτυχισμένοι στις βίλες τους. Αυτός ο κρίσιμος παράγοντας, μαζί με τον έλεγχο των πόρων, περιορίζει σοβαρά τη δύναμη που διαθέτουν οι κυβερνώμενοι και αμβλύνει το παράδοξο του Χιουμ σε μια λειτουργική καπιταλιστική δημοκρατία, όπου οι άνθρωποι είναι απομονωμένοι και περιθωριοποιημένοι.

Ωστόσο το πρόβλημα παραμένει. Ο Χιουμ έχει δίκιο όταν τονίζει ότι ο έλεγχος της σκέψης είναι ένας σημαντικός παράγοντας στην κατάπνιξη των αυθόρμητων πεποιθήσεων του κοινού νου και, συνεπώς, εξασφαλίζει την υποταγή στην εξουσία. Υποτίθεται ότι το κοινό δεν το γνωρίζει· η γνώση θα υπονόμευε τους στόχους. Οι ελίτ όμως γνωρίζουν πολύ καλά από μακρού ότι όταν δεν εξασφαλίζεται υπακοή με το μαστίγιο, η δημοκρατία πρέπει να υπονομευθεί με άλλα μέσα. Είναι ενδιαφέρον να δούμε πώς έχουν εκφραστεί στην πορεία των χρόνων αυτές οι ανησυχίες.

Κατά τη διάρκεια της αγγλικής επανάστασης του 17ου αιώνα οι ελευθεριακές ομάδες «αντιπροσώπευσαν την πρώτη μεγάλη εκδήλωση της δημοκρατικής σκέψης στην Ιστορία», σχολιάζει ένας ιστορικός[8]. Αυτή η έκφραση του ενστίκτου της ελευθερίας έθεσε ταυτόχρονα το ζήτημα του πώς θα αναχαιτιστεί η απειλή [της δημοκρατίας]. Οι ελευθεριακές ιδέες των ριζοσπαστών δημοκρατών θεωρήθηκαν εξωφρενικές από τους ευυπόληπτους ανθρώπους. Οι ιδέες αυτές μιλούσαν για καθολική εκπαίδευση, εγγυημένη φροντίδα υγείας και εκδημοκρατισμό του δικαίου, το οποίο κάποιος περιέγραψε σαν αλεπού, ενώ οι φτωχοί ήταν οι χήνες: «τις ξεπουπουλιάζει και τρέφεται μ' αυτές». Ανέπτυσσαν ένα είδος «θεολογίας της απελευθέρωσης» το οποίο, όπως παρατήρησε δυσοίωνα ένας επικριτής τους, κήρυσσε ένα «ανατρεπτικό δόγμα στους ανθρώπους» και στόχευε να «ξεσηκώσει το αχρείο πλήθος [...] ενάντια σε όλους τους υψηλά ιστάμενους ανθρώπους του βασιλείου, να το οδηγήσει σε ενώσεις και συνεταιρισμούς [...] εναντίον όλων των λόρδων, των ευγενών, των ιερέων, των δικηγόρων, του πλούσιων και ειρηνικών ανθρώπων» (ιστορικός Κλέμεντ Γουόκερ). Ο όχλος δεν ήθελε να άρχεται από τον βασιλιά ή το Κοινοβούλιο, αλλά «από χωρικούς όπως εμείς οι ίδιοι, που γνωρίζουν τις ανάγκες μας». Τα φυλλάδιά τους εξηγούσαν επίσης ότι «δεν θα υπάρξει ποτέ ένας ενάρετος κόσμος όσο οι ιππότες και οι κύριοι φτιάχνουν νόμους που σκορπούν το φόβο και μας καταπιέζουν, και δεν αναγνωρίζουν τα βάσανα του λαού».

Φυσικά, αυτές οι ιδέες τρομοκρατούσαν τους υψηλά ιστάμενους ανθρώπους. Ήταν πρόθυμοι να δώσουν στο λαό δικαιώματα, αλλά σε λογικά πλαίσια και βάσει της αρχής ότι «όταν αναφερόμαστε στο λαό, δεν εννοούμε το σαστισμένο, ετερόκλητο σώμα ανθρώπων». Ιδιαίτερο φόβο προκαλούσαν οι πλανόδιοι προπαγανδιστές και οι

εργάτες που κήρυτταν την ελευθερία και τη δημοκρατία, οι προπαγανδιστές που ξεσήκωναν το αχρείο πλήθος και οι τυπογράφοι που μοίραζαν φυλλάδια τα οποία αμφισβητούσαν την εξουσία και τα μυστήριά της. «Δεν μπορεί να υπάρξει καμία μορφή κυβέρνησης χωρίς να περιβάλλεται από μυστήρια», προειδοποιούσε ένας σχολιαστής, και αυτά τα μυστήρια έπρεπε να «κρύβονται» από τον απλό λαό. Με λόγια που θυμίζουν τον Μέγα Ιεροεξεταστή του Ντοστογιέφσκι, ο ίδιος σχολιαστής τόνιζε πως «η άγνοια και ο θαυμασμός που προέρχεται από την άγνοια είναι οι γονείς της πολιτικής αφοσίωσης και της υπακοής». Οι ριζοσπάστες δημοκράτες έχουν «ρίξει όλα τα μυστήρια και τα μυστικά της κυβέρνησης [...] μπροστά στους χυδαίους (σαν τα μαργαριτάρια μπροστά στους χοίρους)», συνέχιζε, «και έχουν κάνει το λαό τόσο περίεργο και αλαζονικό, που δεν θα βρει ποτέ αρκετή ταπεινοφροσύνη για να υποταχθεί σε μια πολιτική εξουσία». Ένας άλλος σχολιαστής παρατηρούσε ότι είναι επικίνδυνο να «γνωρίζει ο λαός τη δύναμή του». Μετά την ήττα των δημοκρατών ο Τζον Λοκ έγραψε ότι πρέπει να ειπωθεί στους «μεροκαματιάρηδες και στους τεχνίτες, στους υφαντές και στους εργάτες στα βουστάσια» τι να πιστεύουν· «το μέγιστο τμήμα τους δεν μπορεί να γνωρίζει και συνεπώς πρέπει να πιστεύει»[9].

Αυτές οι ιδέες έχουν μεγάλη απήχηση μέχρι τις μέρες μας.

Όπως ο Τζον Μίλτον και άλλοι ελευθεριακοί της περιόδου, ο Λοκ πίστευε σε μια πολύ περιορισμένη έννοια της ελευθερίας έκφρασης, εφαρμόζοντας απαγορεύσεις σ' εκείνους που «λένε οτιδήποτε ανευλαβές ή ανατρεπτικό για την κυβέρνηση, για τους κυβερνήτες ή για τις κρατικές υποθέσεις στις θρησκευτικές τους συναθροίσεις». Στον απλό λαό δεν έπρεπε να δοθεί το δικαίωμα ούτε καν να συζητά τις δημόσιες υποθέσεις· το Θεμελιώδες Σύνταγμα της Καρολίνας του Λοκ* προνοούσε ότι «απαγορεύεται ρητά και κατηγορηματικά κάθε σχόλιο και έκθεση άποψης επί οποιουδήποτε τμήματος αυτών των συνταγμάτων ή επί οποιουδήποτε τμήματος των εθιμικών ή των θεσμοθετημένων νόμων των Καρολίνων». Στο προσχέδιο των λόγων για τον τερματισμό της λογοκρισίας από το Κοινοβούλιο το 1694, ο

* Θεωρείται πως ο Τζον Λοκ έπαιξε σημαντικό ρόλο στη σύνταξη μιας εκδοχής του συντάγματος της αγγλικής αποικίας της Καρολίνας, η οποία όμως δεν επικυρώθηκε. Ωστόσο το σύνταγμα που υιοθετήθηκε τελικά (1.3.1669) περιείχε πολλές αρχές της εκδοχής του Λοκ. (*Σ.τ.Μ.*)

Λοκ δεν υπερασπιζόταν την ελευθερία της έκφρασης, αλλά εξέθετε απλώς λόγους σκοπιμότητας και βλάβης των εμπορικών συμφερόντων[10]. Όταν η απειλή της δημοκρατίας κατατροπώθηκε και ο ελευθεριακός όχλος νικήθηκε, επιτράπηκε η παύση της λογοκρισίας στην Αγγλία, γιατί «αυτοί που διαμορφώνουν τη γνώμη [...] αυτολογοκρίνονται. Δεν επρόκειτο να τυπωθεί τίποτε που να φοβίζει τους κατόχους περιουσίας», παρατηρεί ο Κρίστοφερ Χιλ. Σε μια καπιταλιστική δημοκρατία που λειτουργεί εύρυθμα, όπως οι ΗΠΑ, οτιδήποτε μπορεί να τρομάξει τους κατόχους περιουσίας κρατιέται μακριά από τα δημόσια βλέμματα – ορισμένες φορές μάλιστα με εκπληκτική επιτυχία.

Οι ανησυχίες που εκφράστηκαν από τους ριζοσπάστες δημοκράτες του 17ου αιώνα δεν ήταν καινούργιες. Ακόμη και στον Ηρόδοτο μπορούμε να διαβάσουμε πως οι άνθρωποι που αγωνίζονταν να κατακτήσουν την ελευθερία τους «υποτάχτηκαν για άλλη μια φορά στην αυταρχική κυβέρνηση» μέσω των ενεργειών ικανών και φιλόδοξων ηγετών, που «εφάρμοσαν για πρώτη φορά την τελετουργία της αφοσίωσης» δημιουργώντας το μύθο ότι ο ηγέτης «ήταν ένα ον διαφορετικό από τους απλούς ανθρώπους», το οποίο έπρεπε να είναι τυλιγμένο στο μυστήριο, και αφήνοντας τα μυστικά της διακυβέρνησης, που δεν είναι υπόθεση των κοινών ανθρώπων, σε εκείνους που είχαν το δικαίωμα να τα διαχειρίζονται.

Στη δεκαετία του 1650 οι υποστηρικτές του Κοινοβουλίου και του στρατού ενάντια στο λαό απέδειξαν εύκολα ότι δεν μπορεί κανείς να εμπιστευτεί στον όχλο τη διαχείριση των υποθέσεών του. Αυτό φάνηκε από τα επίμονα μοναρχικά του αισθήματα και την απροθυμία του να εναποθέσει τις υποθέσεις του στα χέρια των μεγαλοαστών και του στρατού, που ήταν «πραγματικά ο λαός», αν και οι απλοί άνθρωποι μέσα στην ανοησία τους δεν συμφώνησαν. Η μάζα των ανθρώπων περιγραφόταν ως «ελαφρόμυαλο πλήθος», «κτήνη με μορφές ανθρώπων». Έπρεπε να τους καταπιέζουν, όπως έπρεπε «να σώζουν τη ζωή ενός σεληνιασμένου ή αλλόφρονα ανθρώπου ακόμη και παρά τη θέλησή του». Αν ο λαός είναι τόσο «εξαχρειωμένος και διεφθαρμένος» ώστε να «απονέμει θέσεις εξουσίας και εμπιστοσύνης σε μοχθηρούς και αχρείους ανθρώπους, πρέπει να στερηθεί τη δύναμη να το κάνει, προς όφελος εκείνων που είναι χρηστοί, παρ' όλο που είναι πολύ λίγοι»[11]. Τούτοι οι ελάχιστοι χρηστοί και λίγοι μπορεί

να είναι οι μεγαλοαστοί, οι βιομήχανοι, το κόμμα της πρωτοπορίας, η κεντρική επιτροπή ή οι διανοούμενοι που έχουν διαπιστευτήρια ως «ειδικοί», διότι αρθρώνουν τη συναίνεση των ισχυρών (για να αναφέρουμε μία από τις βαθυστόχαστες απόψεις του Κίσιντζερ). Διαχειρίζονται επιχειρηματικές αυτοκρατορίες, ιδεολογικούς θεσμούς και πολιτικές δομές ή τα υπηρετούν σε πολλά και διάφορα επίπεδα. Το καθήκον τους είναι να κρατήσουν το ελαφρόμυαλο πλήθος σε μια κατάσταση σιωπηρής υποταγής και έτσι να αποκλείσουν τη φοβερή προοπτική της ελευθερίας και της αυτοδιάθεσης.

Παρόμοιες ιδέες παρουσιάστηκαν όταν οι Ισπανοί εξερευνητές άρχισαν αυτό που ο Τσβέταν Τόντοροφ αποκάλεσε «μεγαλύτερη γενοκτονία στην ανθρώπινη ιστορία», μετά την «ανακάλυψη της Αμερικής» πεντακόσια χρόνια πριν. Δικαιολόγησαν την τρομοκρατία και την καταπίεση με την αιτιολογία ότι οι ιθαγενείς δεν ήταν «ικανοί να αυτοκυβερνηθούν περισσότερο απ' όσο οι τρελοί ή ακόμη και τα άγρια κτήνη και ζώα, που βλέπουν ότι η τροφή τους δεν είναι πια ευχάριστη, και μετά βίας τα καταφέρνουν καλύτερα από τα άγρια κτήνη» ενώ η βλακεία τους «είναι πολύ μεγαλύτερη από των παιδιών και των τρελών σε άλλες χώρες». Συνεπώς η επέμβαση νομιμοποιείται «προκειμένου να ασκήσει τα δικαιώματα της κηδεμονίας», σχολιάζει ο Τόντοροφ συνοψίζοντας την ουσία του σκεπτικού[12].

Όταν οι θηριώδεις Άγγλοι ανέλαβαν καθήκοντα λίγα χρόνια αργότερα, υιοθέτησαν την ίδια στάση βεβαίως, καθώς προσπαθούσαν να δαμάσουν τους λύκους που είχαν μορφή ανθρώπων, όπως περιέγραψε ο Τζορτζ Ουάσινγκτον όσους στέκονταν στο δρόμο της προόδου του πολιτισμού και έπρεπε να εξαλειφθούν για το δικό τους καλό. Οι Άγγλοι αποικιστές είχαν εφαρμόσει ήδη τις ιδέες αυτές στους Κέλτες «αγρίους», παραδείγματος χάρη, όταν ο λόρδος Κάμπερλαντ, γνωστός και ως «χασάπης», καθάρισε τα σκοτικά υψίπεδα πριν συνεχίσει τα ασκεί την τέχνη του στη Βόρεια Αμερική.

Εκατόν πενήντα χρόνια αργότερα οι απόγονοί τους είχαν καθαρίσει τη Βόρεια Αμερική από αυτές τις εγχώριες «πληγές», μειώνοντας τους σεληνιασμένους από περίπου δέκα εκατομμύρια σε διακόσιες χιλιάδες πάνω κάτω, σύμφωνα με πρόσφατες εκτιμήσεις, και έστρεψαν τα μάτια τους αλλού, για να εκπολιτίσουν τα άγρια κτήνη στις Φιλιππίνες. Οι Ινδοί μαχητές στους οποίους ανατέθηκε το καθήκον να σώσουν τις ψυχές των εκατοντάδων χιλιάδων Φιλιππινέζων επέ-

σπευσαν την ανάληψή τους στους ουρανούς. Έσωσαν επίσης τα «πλανημένα πλάσματα» από την εξαχρείωσή τους «σφάζοντας τους ιθαγενείς με γνήσιο αγγλικό στιλ», όπως περιέγραφε ο Τύπος της Νέας Υόρκης αυτό το οδυνηρό καθήκον, προσθέτοντας ότι οφείλουμε να επιδιώξουμε «τη βρώμικη δόξα της θανάτωσης όλων τους μέχρι να μάθουν να σέβονται τα όπλα μας», και στη συνέχεια να προχωρήσουμε στο «πιο δύσκολο έργο, να τους κάνουμε να σεβαστούν τις προθέσεις μας»[13].

Αυτή είναι κατά κύριο λόγο η ιστορική διαδρομή καθώς η θανάσιμη μάστιγα του ευρωπαϊκού πολιτισμού κατέστρεφε το μεγαλύτερο μέρος του κόσμου.

Στο εσωτερικό μέτωπο το διαρκές πρόβλημα διατυπώθηκε σαφώς από τον πολιτικό διανοητή του 17ου αιώνα Μάρσαμοντ Νίνταμ[14]. Αυτός έγραψε ότι οι προτάσεις των ριζοσπαστών δημοκρατών θα είχαν ως αποτέλεσμα «να τοποθετηθούν στην Εξουσία άτομα Αδαή, ούτε Μορφωμένα ούτε Πλούσια». Εάν αφηνόταν ελεύθερο, το «αυτόβουλο πλήθος» θα εξέλεγε «*τους ταπεινότερους των Ανθρώπων*», που θα ασχολούνταν με την «Απομύζηση και τη Φορολόγηση των Βαλαντίων των Πλουσίων» ακολουθώντας την «εύκολη Οδό προς την καθολική ελευθεριότητα, την ηθική βλάβη, την καθαρή Αναρχία και τη Σύγχυση».

Εκτός από τα ρητορικά στολίδια, οι ίδιες απόψεις αποτελούν τα συνήθη χαρακτηριστικά της πολιτικής και πνευματικής συζήτησης της σύγχρονης εποχής· προβάλλονταν δε όλο και περισσότερο, όσο οι λαϊκοί αγώνες σημείωναν επιτυχίες μέσα στους αιώνες, υλοποιώντας τις προτάσεις των ριζοσπαστών δημοκρατών, κάτι που απαιτούσε ακόμη πιο εκλεπτυσμένα μέσα για να αφαιρεθεί το ουσιαστικό περιεχόμενο αυτών των προτάσεων και να θεσπιστούν νέοι μηχανισμοί υποταγής στην εξουσία.

Τέτοια προβλήματα αναφύονται συνήθως σε περιόδους αναταραχής και κοινωνικής επανάστασης. Μετά την αμερικανική επανάσταση οι εξεγερμένοι και ανεξάρτητοι αγρότες έπρεπε να διδαχτούν, με τη βία, ότι τα ιδανικά που εξέφραζαν στα φυλλάδια του 1776 δεν επρόκειτο να ληφθούν σοβαρά υπόψη. Οι απλοί άνθρωποι δεν θα εκπροσωπούνταν από χωρικούς όπως οι ίδιοι, που γνώριζαν τα βάσανα του λαού, αλλά από μεγαλοαστούς, εμπόρους, δικηγόρους, και άλλους, που είχαν ή υπηρετούσαν την ιδιωτική εξουσία. Το κυρίαρχο δόγμα, το οποίο εκφράστηκε από τους εθνοπατέρες των ΗΠΑ, ήταν ότι «οι άνθρωποι που κατέχουν τη χώρα οφείλουν να την κυβερνούν», με τα λόγια του Τζον Τζέι. Η εμφάνιση των μεγάλων εταιριών τον 19ο αιώνα, και των νομικών δομών που επινοήθηκαν για να τους εκχωρήσουν κυριαρχία στην ιδιωτική και στη δημόσια ζωή, εδραίωσαν τη νίκη των φεντεραλιστών αντιπάλων της λαϊκής δημοκρατίας μέσω μιας νέας και ισχυρής δομής.

Πολύ συχνά οι επαναστατικοί αγώνες έφερναν αντιμέτωπους μεταξύ τους τους μνηστήρες της εξουσίας, αν και αντιμάχονταν ενωμένοι τις δημοκρατικές τάσεις μέσα στον απλό λαό. Ο Λένιν και ο Τρότσκι, λίγο μετά την κατάληψη της κρατικής εξουσίας το 1917, διέλυσαν τα όργανα λαϊκού ελέγχου, ακόμη και τα εργοστασιακά συμβούλια και τα σοβιέτ, προκειμένου να αποτρέψουν και να καταστρώσουν τις σοσιαλιστικές τάσεις. Ο Λένιν, που ήταν ορθόδοξος μαρξιστής, δεν θεωρούσε το σοσιαλισμό βιώσιμη επιλογή σ' αυτή την καθυστερημένη και υπανάπτυκτη χώρα· μέχρι τις τελευταίες ημέρες της ζωής του εξακολουθούσε να είναι γι' αυτόν «στοιχειώδης αλήθεια του μαρξισμού ότι η νίκη του σοσιαλισμού απαιτεί τις κοινές προσπάθειες των εργατών αρκετών προηγμένων χωρών», κυρίως της Γερμανίας[15]. Στο κατ' εμέ σπουδαιότερο έργο του ο Όργουελ περιέγραφε μια παρόμοια διαδικασία στην Ισπανία, όπου οι φασίστες, οι κομμουνιστές και οι φιλελεύθερες δημοκρατίες ενώθηκαν για να αντιτεθούν στην ελευθεριακή επανάσταση που σάρωσε το μεγαλύτερο μέρος της χώρας, και άρχισαν να συγκρούονται για τη λεία μόνο όταν είχαν πλέον κατασταλεί οι ριζοσπαστικές λαϊκές δυνάμεις. Υπάρχουν και πολλές άλλες περιπτώσεις όπου επιδρούν καίρια η μεγάλη ισχύς και η βία.

Αυτό ισχύει ιδίως στον Τρίτο Κόσμο. Μια μόνιμη ανησυχία των δυτικών ελίτ είναι ότι οι λαϊκές οργανώσεις θα μπορούσαν να δημιουργήσουν τις βάσεις για μια ουσιαστική δημοκρατία και για την κοινωνική μεταρρύθμιση, απειλώντας τα προνόμια των προνομιούχων. Συνεπώς, όσοι επιδιώκουν να «ξεσηκώσουν το αχρείο πλήθος» και να το «οδηγήσουν στη δημιουργία ενώσεων και συνεταιρισμών» εναντίον των «υψηλά ιστάμενων ανθρώπων» πρέπει να παταχθούν ή να αφανιστούν. Έτσι, δεν προκαλεί έκπληξη η δολοφονία του αρχιεπισκόπου Ρομέρο μετά την έκκλησή του στον πρόεδρο Κάρτερ να σταματήσει τη βοήθεια προς τη στρατιωτική χούντα, η οποία θα τη

χρησιμοποιούσε για να «επιτείνει την καταπίεση που έχει εξαπολύσει εναντίον λαϊκών οργανώσεων που αγωνίζονται να υπερασπίσουν τα πιο θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα»· ή ότι τα ΜΜΕ της Δύσης, καθώς και η διανόηση, παραβλέπουν την κτηνωδία και συγκαλύπτουν τη συνενοχή των ενόπλων δυνάμεων και της πολιτικής κυβέρνησης που εγκαθίδρυσαν οι ΗΠΑ ως κάλυψη προκειμένου να φέρουν σε πέρας την αποστολή που περιέγραψε ο αρχιεπίσκοπος.

Ακόμη χειρότερα, σύμφωνα με την ορολογία των ηγετών της αμερικανικής κυβέρνησης, «η σαπίλα μπορεί να εξαπλωθεί»· μπορεί να εμφανιστεί το φαινόμενο της επιτυχούς ανεξάρτητης ανάπτυξης, σε μια μορφή που να θεραπεύει τα δεινά του λαού. Ντοκουμέντα εσωτερικού κυβερνητικού σχεδιασμού, ακόμη και δημόσια αρχεία, αποκαλύπτουν ότι η κύρια ανησυχία των Αμερικανών σχεδιαστών ήταν ο φόβος μήπως ο «ιός» της δημοκρατίας και της κοινωνικής μεταρρύθμισης εξαπλωθεί «μολύνοντας» και άλλες περιοχές. Στα παραδείγματα συγκαταλέγονται η πρώτη μεγάλη αντεπαναστατική επιχείρηση στην Ελλάδα στα τέλη της δεκαετίας του 1940, η υπονόμευση του εργατικού κινήματος στην Ευρώπη την ίδια εποχή, η επέμβαση των ΗΠΑ στο Νότιο Βιετνάμ, η ανατροπή των δημοκρατικών κυβερνήσεων στη Γουατεμάλα και στη Χιλή, η επίθεση εναντίον της Νικαράγουας και των λαϊκών κινημάτων σε άλλες χώρες της Κεντρικής Αμερικής, και πολλά άλλα.

Παρόμοιοι φόβοι εκφράστηκαν από Ευρωπαίους πολιτικούς όταν ξέσπασε η αμερικανική επανάσταση. Ο Μέτερνιχ προειδοποιούσε ότι η επανάσταση αυτή θα μπορούσε να «δώσει νέα δύναμη στους αποστόλους της εξέγερσης»· θα μπορούσε να βοηθήσει στην εξάπλωση της «μόλυνσης και στην εισβολή φαύλων θεωριών», όπως τα «ολέθρια δόγματα του ρεπουμπλικανισμού και της λαϊκής αυτοκυβέρνησης», εξηγούσε ένας από τους διπλωμάτες του τσάρου. Έναν αιώνα αργότερα η διανομή των ρόλων είχε αντιστραφεί. Ο υπουργός Εξωτερικών του Γούντροου Ουίλσον, Ρόμπερτ Λάνσινγκ, προειδοποιούσε ότι εάν εξαπλωνόταν η μπολσεβίκικη ασθένεια, θα έκανε τις «αδαείς και ανίκανες μάζες της ανθρωπότητας κυρίαρχους της γης»· οι μπολσεβίκοι, έλεγε επίσης, απευθύνονται «στους αδαείς και στους διανοητικά καθυστερημένους, οι οποίοι εξαιτίας της αριθμητικής τους υπεροχής προτρέπονται να γίνουν κυρίαρχοι [...], ένας πολύ απτός κίνδυνος ενόψει της κοινωνικής αναταραχής σε όλο τον κόσμο». Όπως πάντα, η δημοκρατία αποτελεί την τρομακτική απειλή. Όταν για ένα σύντομο χρονικό διάστημα εμφανίστηκαν συμβούλια στρατιωτών και εργατών στη Γερμανία, ο Γούντροου Ουίλσον φοβήθηκε ότι θα ενέπνεαν επικίνδυνες σκέψεις στους «νέγρους Αμερικανούς [στρατιώτες] που επιστρέφουν από το εξωτερικό». Ήδη οι μαύρες πλύστρες ζητούσαν μεγαλύτερο από τον τρέχοντα μισθό, λέγοντας ότι το «χρήμα είναι δικό μας όσο και δικό σας», όπως είχε ακούσει ο Ουίλσον. Φοβόταν επίσης ότι οι επιχειρηματίες ίσως θα έπρεπε να επιτρέψουν την εργατική συμμετοχή στα διευθυντικά τους συμβούλια, ως μία καταστροφή μεταξύ άλλων που θα συνέβαιναν αν δεν εξαφανιζόταν ο μπολσεβίκικος ιός.

Μ' αυτές τις ολέθριες συνέπειες κατά νου, η δυτική εισβολή στη Σοβιετική Ένωση δικαιολογήθηκε με επιχειρήματα περί άμυνας, άμυνας έναντι της «πρόκλησης που θέτει η Επανάσταση [...] για την ίδια την επιβίωση της καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων», όπως το διατύπωσε επιδοκιμαστικά ένας πολύ σεβαστός ιστορικός της διπλωματίας εκείνη την εποχή. Επίσης, ήταν αναγκαίο να υπερασπιστούν την πολιτισμένη τάξη έναντι του λαϊκού εχθρού στο εσωτερικό. Ο υπουργός Εξωτερικών Λάνσινγκ εξήγησε ότι έπρεπε να χρησιμοποιηθεί βία για να εμποδιστούν οι «ηγέτες του μπολσεβικισμού και της αναρχίας» να δημιουργήσουν «οργανώσεις ή να κάνουν κηρύγματα κατά της κυβέρνησης στις ΗΠΑ». Η καταστολή που εξαπέλυσε η κυβέρνηση Ουίλσον πέτυχε να υπονομεύσει τη δημοκρατική πολιτική, τα συνδικάτα, την ελευθεροτυπία και την ανεξάρτητη σκέψη, προς όφελος των μεγάλων εταιριών και των κρατικών Αρχών που αντιπροσώπευαν τα συμφέροντα των εταιριών, και όλα έγιναν, με τη γενική αποδοχή των ΜΜΕ και των ελίτ, ως αυτοάμυνα έναντι του αδαούς όχλου. Η ίδια ιστορία επαναλήφθηκε μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, υπό το πρόσχημα και πάλι της σοβιετικής απειλής, στην πραγματικότητα όμως για την επαναφορά της υποταγής στους κυρίαρχους[16].

Όταν στη δεκαετία του 1960 αναβίωσε η πολιτική ζωή και η ανεξάρτητη σκέψη, ανέκυψε και πάλι το πρόβλημα και η αντίδραση ήταν η ίδια. Η Τριμερής Επιτροπή, η οποία συνενώνει τις φιλελεύθερες ελίτ της Ευρώπης, της Ιαπωνίας και των ΗΠΑ, προειδοποίησε ότι επίκειται «κρίση της δημοκρατίας», γιατί η «υπερβολική δημοκρατία» απειλούσε την ακώλυτη ηγεμονία των προνομιούχων ελίτ

– ιδού τι αποκαλείται «δημοκρατία» στην πολιτική θεολογία. Το πρόβλημα ήταν το σύνηθες: ο όχλος προσπαθούσε να διευθετήσει τις υποθέσεις του αναλαμβάνοντας τον έλεγχο στις κοινότητές του και εισερχόμενος στην πολιτική αρένα για να προωθήσει τα αιτήματά του. Οι νέοι, οι εθνοτικές μειονότητες, οι γυναίκες, οι κοινωνικοί ακτιβιστές και άλλοι προσπαθούσαν να οργανωθούν παίρνοντας κουράγιο από τους αγώνες των αστοιχείωτων μαζών άλλων χωρών για ελευθερία και ανεξαρτησία. Η Επιτροπή συμπέρανε ότι χρειαζόταν «μετριασμός της δημοκρατίας», μια επιστροφή στις παλιές καλές ημέρες, όταν ο «Τρούμαν μπορούσε να κυβερνά τη χώρα με τη συνεργασία σχετικά μικρού αριθμού δικηγόρων και τραπεζιτών της Γουόλ Στριτ», όπως σχολίασε Αμερικανός ρεπόρτερ, με κάτι παραπάνω από ένα ίχνος νοσταλγίας.

Σε κάποιο άλλο σημείο του πολιτικού φάσματος η συντηρητική περιφρόνηση για τη δημοκρατία αρθρώνεται συνοπτικά από τον σερ Λιούις Νάμιερ, ο οποίος γράφει ότι «δεν υπάρχει ελεύθερη βούληση στη σκέψη και στις πράξεις των μαζών, όχι περισσότερη από όση στην περιστροφή των πλανητών, στην αποδημία των πουλιών και στον πνιγμό των ορδών των λέμινγκ στη θάλασσα». Μόνο καταστροφή ακολουθεί όταν επιτραπεί στις μάζες να συμμετέχουν στη λήψη αποφάσεων με οποιονδήποτε ουσιαστικό τρόπο. Ο σημαίνων νεοσυντηρητικός διανοούμενος Ίρβινγκ Κρίστολ προσθέτει ότι τα «ασήμαντα έθνη, όπως οι ασήμαντοι άνθρωποι, μπορούν ταχύτατα να βιώσουν την ψευδαίσθηση της σπουδαιότητας». Αυτές οι ψευδαισθήσεις πρέπει να βγουν αμέσως από το μικρό μυαλό τους με τη βία· και συνεχίζει: «Στην πραγματικότητα η εποχή της “διπλωματίας των κανονιοφόρων” δεν παρήλθε ποτέ [...]. Οι κανονιοφόροι είναι αναγκαίες για τη διεθνή τάξη πραγμάτων, όπως η αστυνομία για την εσωτερική»[17].

Αυτές οι ιδέες μάς φέρνουν στην κυβέρνηση Ρέιγκαν, η οποία ίδρυσε μια υπηρεσία κρατικής προπαγάνδας, τη μεγαλύτερη που υπήρξε ποτέ στην αμερικανική ιστορία, προς μέγιστη ευχαρίστηση των υπέρμαχων ενός ισχυρού και παρεμβατικού κράτους, οι οποίοι αποκαλούνται «συντηρητικοί», σε μία από τις τρέχουσες οργουελιανές διαστροφές του πολιτικού λόγου. Η Διεύθυνση Δημόσιας Διπλωματίας, όπως ονομάστηκε, αφιερώθηκε κυρίως στη συγκέντρωση υποστήριξης για τα τρομοκρατικά κράτη των ΗΠΑ στην Κεντρική

Αμερική και για να «δαιμονοποιήσει τους Σαντινίστας», όπως το έθεσε ένας αξιωματούχος της κυβέρνησης. Όταν αποκαλύφθηκε το πρόγραμμα, ένας άλλος υψηλόβαθμος αξιωματούχος το περιέγραψε ως ένα είδος επιχείρησης που διεξαγόταν σε «εχθρικό έδαφος» – μια εύστοχη έκφραση που δηλώνει τις συνήθεις διαθέσεις των ελίτ έναντι του λαού: ως εχθρού που πρέπει να υποταχθεί.

Στην προκειμένη περίπτωση ο εχθρός δεν υποτάχθηκε πλήρως. Τα λαϊκά κινήματα ρίζωσαν πιο βαθιά, και από τη δεκαετία του 1960 εξαπλώθηκαν σε νέα τμήματα του πληθυσμού, αντίθετα με τους προπαγανδιστικούς ισχυρισμούς, αναγκάζοντας το κράτος να καταφύγει στην παρανομία και στη μυστική τρομοκρατία, αντί των πιο αποτελεσματικών μορφών της ανοιχτής βίας που μπορούσε να υιοθετεί ο Τζον Φ. Κένεντι πριν ξεσηκωθούν οι απλοί άνθρωποι.

Ενώ οι ελίτ στάθμιζαν την αυξανόμενη απειλή της δημοκρατίας στο εσωτερικό κατά τη μετά Βιετνάμ περίοδο, έπρεπε επίσης να καταπιαστούν με την εξάπλωση της σαπίλας και των καρκινωμάτων στο εξωτερικό. Οι εσωτερικοί μηχανισμοί ελέγχου της σκέψης και οι πραγματικοί λόγοι για την εφαρμογή μέτρων υπονόμευσης και κρατικής τρομοκρατίας στο εξωτερικό ήρθαν στο προσκήνιο με μεγάλη σαφήνεια σε ένα από τα πιο θεαματικά επιτεύγματα της προπαγανδιστικής επιχείρησης επί κυβέρνησης Ρέιγκαν – επιχείρηση, παρεμπιπτόντως, εντελώς παράνομη, εφόσον το Κογκρέσο δεν είχε λάβει σχετικές αποφάσεις. Σχεδόν αντανακλαστικά το σύστημα προπαγάνδας χάλκευσε την κατηγορία ότι ο τρέχων εχθρός, στην προκειμένη περίπτωση η Νικαράγουα, σχεδίαζε να κατακτήσει το ημισφαίριο. Ωστόσο, έπρεπε να παρουσιάσει απτές αποδείξεις: οι κακοί κομμουνιστές είχαν κηρύξει ανοιχτά μια «Επανάσταση χωρίς Σύνορα». Αυτή η κατηγορία – που δεν προκάλεσε το χλευασμό ανάμεσα στις πειθαρχημένες μορφωμένες τάξεις – βασιζόταν σε μια ομιλία του ηγέτη των Σαντινίστας Τομάς Μπόρχε, στην οποία εξηγούσε ότι η Νικαράγουα δεν μπορούσε «να εξαγάγει την επανάστασή μας», αλλά μόνο να «εξαγάγει το παράδειγμά μας», ενώ οι «οι λαοί αυτών των χωρών [...] πρέπει να κάνουν οι ίδιοι την επανάστασή τους»· μ' αυτή την έννοια, είπε, η επανάσταση της Νικαράγουας «ξεπερνά τα εθνικά σύνορα». Το κόλπο αποκαλύφθηκε αμέσως, παρ' όλο που δεν αναφέρθηκε στον Τύπο παρά ελάχιστα. Ήταν όμως πολύ χρήσιμο για να εγκαταλειφθεί και έτσι υιοθετήθηκε πρόθυμα από το Κογκρέ-

σο, τα ΜΜΕ και τους πολιτικούς σχολιαστές. Η φράση [Επανάσταση χωρίς Σύνορα] χρησιμοποιείται ως τίτλος σε ένα σημαντικό προπαγανδιστικό ντοκουμέντο του Στέιτ Ντιπάρτμεντ και οι συντάκτες των λόγων του Ρέιγκαν την εκμεταλλεύτηκαν έξυπνα προκειμένου το Κογκρέσο να σπεύσει να παράσχει βοήθεια εκατό εκατομμυρίων δολαρίων προς τους Κόντρας, αντιδρώντας στην απόφαση του Διεθνούς Δικαστηρίου που καλούσε τις ΗΠΑ να τερματίσουν την «παράνομη χρήση βίας» και το παράνομο εμπάργκο εναντίον της Νικαράγουας.

Το κρίσιμο ζήτημα είναι ότι πίσω από το κόλπο αυτό υπάρχει μια λογική η οποία εξηγεί την ευρεία αποδοχή τέτοιων απατηλών τεχνασμάτων μεταξύ των μορφωμένων τάξεων. Οι πρώτες επιτυχίες των Σαντινίστας στην εφαρμογή των κοινωνικών μεταρρυθμίσεων και στην παραγωγή προς ικανοποίηση των εσωτερικών αναγκών έκαναν τα καμπανάκια του συναγερμού να ηχήσουν σε Ουάσινγκτον και Νέα Υόρκη. Αυτές οι επιτυχίες ξεσήκωσαν τους ίδιους φόβους που είχαν συνταράξει τον Μέτερνιχ και τον τσάρο, όλους τους «υψηλά ισταμένους» ανθρώπους από τον 17ο αιώνα και εξής, όλους εκείνους που πιστεύουν πως κυριαρχούν δικαιωματικά: η σήψη θα μπορούσε να εξαπλωθεί, ο ιός θα μπορούσε να μολύνει και άλλους, και τα θεμέλια των προνομίων θα έτριζαν.

Παρ' όλες τις προσπάθειες να τον αναχαιτίσουν, ο όχλος συνεχίζει να αγωνίζεται για τα δικαιώματά του και συν τω χρόνω τα ελευθεριακά ιδανικά έχουν εν μέρει πραγματοποιηθεί ή έχουν γίνει κάτι συνηθισμένο. Πολλές από τις εξωφρενικές ιδέες των ριζοσπαστών δημοκρατών του 17ου αιώνα, π.χ., φαίνονται σήμερα αρκετά άτολμες, παρ' όλο που άλλες παλιότερες ιδέες εξακολουθούν να είναι απρόσιτες για το τρέχον ηθικό και πνευματικό μας επίπεδο.

Ο αγώνας για ελευθερία του λόγου είναι μια ενδιαφέρουσα περίπτωση, και πολύ κρίσιμη, εφόσον βρίσκεται στον πυρήνα ενός συνόλου ελευθεριών και δικαιωμάτων[18]. Το κεντρικό ερώτημα είναι πότε, εάν καν, μπορεί το κράτος να επιβάλλει ποινικές απαγορεύσεις ως προς το περιεχόμενο των επικοινωνιών. Ένα κρίσιμο στοιχείο είναι η ανατρεπτική λιβελογραφία [ανατρεπτικά κείμενα], η ιδέα ότι το κράτος μπορεί να δεχτεί εγκληματική επίθεση με το λόγο, «το χαρακτηριστικό γνώρισμα των κλειστών κοινωνιών ανά τον κόσμο», παρατηρεί ο νομικός ιστορικός Χάρι Κάλβεν. Μια κοινωνία που δεν ανέχεται

τον ανατρεπτικό λόγο δεν είναι ελεύθερη, όποια κι αν είναι τα άλλα χαρακτηριστικά της. Στην Αγγλία του τέλους του 17ου αιώνα οι άνθρωποι ευνουχίζονταν, ξεκοιλιάζονταν, κομματιάζονταν και αποκεφαλίζονταν εάν έγραφαν ή μιλούσαν ανατρεπτικά. Στη διάρκεια του 18ου αιώνα υπήρχε γενική συναίνεση ότι η κατεστημένη εξουσία μπορούσε να διατηρηθεί μόνο με την αποσιώπηση της ανατρεπτικής συζήτησης και ότι έπρεπε να απαγορευτεί με τη βία «κάθε απειλή, πραγματική ή φανταστική, για την καλή φήμη της κυβέρνησης» (Λέοναρντ Λέβι). «Οι ιδιώτες δεν είναι κριτές των ανωτέρων τους, [γιατί] αυτό θα τορπίλιζε τις κυβερνήσεις», έγραψε ένας χρονικογράφος. Η αλήθεια δεν αποτελούσε μέσο άμυνας: οι αληθινές κατηγορίες είναι ακόμη πιο εγκληματικές από τις ψευδείς, γιατί ρίχνουν σε ανυποληψία την εξουσία. Παρεμπιπτόντως, η μεταχείριση των διαφωνούντων ακολουθεί παρόμοιο πρότυπο και στην πιο ελευθεριακή εποχή μας. Το πρόβλημα δεν είναι οι ψευδείς και γελοίες κατηγορίες· είναι οι ασυνείδητοι άνθρωποι, που αποκαλύπτουν ανεπιθύμητες αλήθειες από τις οποίες πρέπει να προστατευτεί η κοινωνία.

Το δόγμα της ανατρεπτικής λιβελογραφίας υποστηριζόταν και στις αμερικανικές αποικίες. Είναι διαβόητη η αδιαλλαξία έναντι της διαφωνίας κατά τη διάρκεια της επαναστατικής περιόδου. Ο κορυφαίος Αμερικανός ελευθεριακός Τόμας Τζέφερσον συμφώνησε πως πρέπει να τιμωρείται ο «προδότης της σκέψης, έστω κι αν δεν προδίδει στην πράξη» και ενέκρινε τον περιορισμό των πολιτικά υπόπτων. Αυτός και άλλοι εθνοπατέρες συμφώνησαν ότι «προδοτικές ή ασεβείς λέξεις» εναντίον της εξουσίας του εθνικού κράτους ή οποιασδήποτε από τις συνιστώσες Πολιτείες του αποτελούσαν εγκληματική πράξη. «Κατά τη διάρκεια της επανάστασης», παρατηρεί ο ιστορικός Λέοναρντ Λέβι, «ο Τζέφερσον, όπως ο Ουάσινγκτον, οι Άνταμς και ο Πέιν, πίστευε ότι δεν μπορούσαν να γίνουν ανεκτές σοβαρές διαφορές πολιτικής γνώμης πάνω στο θέμα της ανεξαρτησίας, ούτε μπορούσε να γίνει δεκτή άλλη λύση πέραν της πλήρους υποταγής στον πατριωτικό σκοπό. Υπήρχε απεριόριστη ελευθερία για να εκθειάζεται ο πατριωτικός σκοπός, αλλά όχι για να επικρίνεται». Με την έναρξη της επανάστασης, το Ηπειρωτικό Κογκρέσο παρότρυνε τις Πολιτείες να θεσπίσουν νόμους που να αποτρέπουν την «εξαπάτηση των ανθρώπων και την ώθησή τους σε λανθασμένες γνώμες», και μόνο όταν οι οπαδοί του Τζέφερσον υπέστησαν τα κα-

ταπιεστικά μέτρα, στα τέλη της δεκαετίας του 1790, ανέπτυξαν ένα σώμα πιο ελευθεριακής σκέψης για αυτοπροστασία – άλλαξαν όμως άρδην άποψη όταν κέρδισαν την εξουσία[19].

Μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο η δυνατότητα για ελευθερία του λόγου στις ΗΠΑ ήταν πενιχρή και ο νόμος για την ανατρεπτική λιβελογραφία δεν καταργήθηκε πριν από το 1964, με σχετική απόφαση του Ανώτατου Δικαστηρίου. Το 1969 το Δικαστήριο τελικά προστάτευσε το λόγο, πλην της «υποκίνησης σε επαπειλούμενη άνομη δράση». Δύο αιώνες μετά την επανάσταση το Δικαστήριο υιοθέτησε επιτέλους τη θέση που υπερασπιζόταν το 1776 ο Τζέρεμι Μπένθαμ, ο οποίος υποστήριζε ότι μια ελεύθερη κυβέρνηση πρέπει να επιτρέπει στους «δυσαρεστημένους» να «εκφράζουν τα συναισθήματά τους, να συντονίζουν τα σχέδιά τους και να ασκούν κάθε μορφής αντιπολίτευση, εκτός από την πραγματική εξέγερση, και μόνο τότε δικαιολογείται νομικά η εκτελεστική εξουσία να τους παρενοχλήσει»[20]. Η απόφαση του Ανώτατου Δικαστηρίου το 1969 εξέφρασε ένα ελευθεριακό κριτήριο που, πιστεύω, είναι μοναδικό στον κόσμο. Στον Καναδά, για παράδειγμα, ακόμα φυλακίζονται άνθρωποι για διασπορά «ψευδών ειδήσεων», κάτι που είχε κηρυχθεί εγκληματική πράξη το 1275, για να προστατευτεί ο βασιλιάς.

Στην Ευρώπη η κατάσταση είναι ακόμη πιο πρωτόγονη. Στην Αγγλία υπάρχει περιορισμένη προστασία της ελευθερίας του λόγου και ανέχονται ακόμα τέτοια αίσχη, όπως ο νόμος περί βλασφημίας. Η αντίδραση στην υπόθεση του Σαλμάν Ρούσντι, πιο θεαματική εκ μέρους εκείνων που αυτοπαρουσιάζονται γενικά ως «συντηρητικοί», αξίζει ιδιαίτερης αναφοράς[21]. Αναμφίβολα, πολλοί θα συμφωνούσαν με τον Κόνορ Κρουζ Ο'Μπράιαν, ο οποίος, όταν ήταν υπουργός Επικοινωνιών στην Ιρλανδία, τροποποίησε το νόμο περί του Συμβουλίου Ραδιοτηλεοπτικών Προγραμμάτων, ώστε να επιτρέψει στο Συμβούλιο να αρνείται τη μετάδοση κάθε θέματος το οποίο, κατά την κρίση του υπουργού, «θα μπορούσε να υπονομεύσει την εξουσία του κράτους»[22].

Πρέπει επίσης να έχουμε κατά νου ότι το δικαίωμα της ελευθερίας του λόγου στις ΗΠΑ δεν κατοχυρώθηκε με την Πρώτη Τροπολογία του Συντάγματος, αλλά μόνο ύστερα από μεγάλες και μακροχρόνιες προσπάθειες του εργατικού κινήματος, των κινημάτων για τα πολιτικά δικαιώματα και κατά του πολέμου της δεκαετίας του

1960, και άλλων λαϊκών δυνάμεων. Ο Τζέιμς Μάντισον υποδείκνυε ότι μια «περγαμηνή» δεν αρκεί για να αποτραπεί η τυραννία. Τα δικαιώματα δεν κατοχυρώνονται με λόγια, κερδίζονται και διατηρούνται με αγώνες.

Αξίζει επίσης να θυμόμαστε ότι όσον αφορά την ελευθερία του λόγου, οι νίκες κερδίζονται συχνά ως υπεράσπιση των πιο αχρείων και φρικιαστικών απόψεων. Η απόφαση του Ανώτατου Δικαστηρίου το 1969 ελήφθη για να προστατευθεί η Κου Κλουξ Κλαν από την ποινική δίωξη ύστερα από μια σύναξη κουκουλοφόρων με όπλα και έναν φλεγόμενο σταυρό, η οποία καλούσε να «θάψουν τους νέγρους» και να «στείλουν τους Εβραίους πίσω στο Ισραήλ». Για την ελευθερία του λόγου υπάρχουν βασικά δύο θέσεις: ή την υπερασπίζεσαι σθεναρά για απόψεις που μισείς ή την απορρίπτεις και προτιμάς τα σταλινικά/φασιστικά κριτήρια. Είναι κρίμα που υπάρχει ακόμη ανάγκη να τονίζουμε αυτές τις απλές αλήθειες[23].

Οι φόβοι που εκφράστηκαν από τους «υψηλά ιστάμενους» ανθρώπους τον 17ο αιώνα έχουν γίνει μεγάλο θέμα θεωρητικής εξέτασης, εταιρικής πρακτικής και αντικείμενο των ακαδημαϊκών κοινωνικών επιστημών. Εκφράστηκαν σαφώς από τον σημαίνοντα ηθικολόγο και σύμβουλο επί διεθνών θεμάτων Ράινχολντ Νίμπουρ, τον οποίο τιμούσαν ο Τζορτζ Κέναν, οι διανοούμενοι του Κένεντι και πολλοί άλλοι. Ο Νίμπουρ έγραψε ότι ο «ορθολογισμός ανήκει στους ψυχρούς παρατηρητές», ενώ ο απλός άνθρωπος δεν ακολουθεί τη λογική, αλλά την πίστη. Οι ψυχροί παρατηρητές, εξηγούσε, πρέπει να αναγνωρίζουν τη «βλακεία του μέσου ανθρώπου» και πρέπει να εξασφαλίζουν τις «αναγκαίες ψευδαισθήσεις» και τις «συγκινησιακά ισχυρές υπεραπλουστεύσεις» που θα κρατήσουν τους απλοϊκούς αγαθιάρηδες μέσα στα ενδεδειγμένα πλαίσια. Όπως και στα 1650, έτσι και σήμερα είναι σημαντικό να προστατεύσουμε το «σεληνιασμένο ή διανοητικά διαταραγμένο άτομο», τον αδαή όχλο, από τις δικές του «αχρείες και διεφθαρμένες» κρίσεις, όπως ακριβώς δεν αφήνουμε ένα παιδί να διασχίσει μόνο του το δρόμο.

Σύμφωνα με τις κρατούσες απόψεις, η δημοκρατία δεν περιορίζεται όταν ελάχιστες εταιρίες ελέγχουν το σύστημα πληροφόρησης: στην πραγματικότητα αυτή είναι η ουσία της δημοκρατίας. Ο κορυφαίος στον κλάδο των δημοσίων σχέσεων Έντουαρντ Μπερνέις εξηγούσε στα *Annals of the American Academy of Political and Social*

Science (*Χρονικά της Αμερικανικής Ακαδημίας Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών*) ότι «η ουσία της δημοκρατικής διαδικασίας» είναι «η ελευθερία να πείθουμε και να υποδεικνύουμε», κάτι που αποκαλεί «κατασκευή συναίνεσης». Εάν η ελευθερία της πειθούς τυχαίνει να συγκεντρώνεται σε ελάχιστα χέρια, πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι αυτή είναι η φύση της ελεύθερης κοινωνίας. Από τη αρχή του 20ού αιώνα ο κλάδος των δημοσίων σχέσεων αφιέρωσε τεράστιους πόρους για να «εκπαιδεύσει τον αμερικανικό λαό στα οικονομικά δεδομένα της ζωής», προκειμένου να εξασφαλίσει ευνοϊκό κλίμα για τις επιχειρήσεις. Το καθήκον του είναι να ελέγχει «το μυαλό του κοινού», που συνιστά τον «μόνο σοβαρό κίνδυνο για μια εταιρία», όπως παρατήρησε ένας διευθυντής της AT&T ογδόντα χρόνια πριν. Σήμερα η *Wall Street Journal* περιγράφει με ενθουσιασμό τις «συντονισμένες προσπάθειες» της εταιρικής Αμερικής να «αλλάξει τις διαθέσεις και τις αξίες των εργαζομένων» σε τεράστια κλίμακα, με τους «κύκλους ποιότητας της Νέας Εποχής» και άλλα σύγχρονα τεχνάσματα κατήχησης και αποβλάκωσης, που είναι σχεδιασμένα ώστε να μετατρέψουν την «απάθεια του εργάτη σε αφοσίωση στην εταιρία»[24]. Οι εκπρόσωποι του αιδεσιμότατου Μουν και των ευαγγελικών χριστιανών χρησιμοποιούν παρόμοια τεχνάσματα για να εμποδίσουν την αυτοοργάνωση των χωρικών και για να υπονομεύσουν την Εκκλησία που υπηρετεί τους φτωχούς στη Λατινική Αμερική – δυστυχώς με τη βοήθεια του Βατικανού. Χρηματοδοτούνται αφειδώς γι' αυτές τις δραστηριότητες από τις υπηρεσίες πληροφοριών των ΗΠΑ και των πελατών τους και από τις στενά συνδεδεμένες διεθνείς οργανώσεις της ακροδεξιάς.

Ο Μπερνέις εξέφρασε το ουσιώδες σε ένα εγχειρίδιο δημοσίων σχέσεων του 1928: «Η συνειδητή και ευφυής χειραγώγηση των οργανωμένων συνηθειών και των πεποιθήσεων των μαζών είναι σημαντικό στοιχείο στη δημοκρατική κοινωνία [...]. Οι μειονότητες που χειρίζονται τις πληροφορίες πρέπει να κάνουν, συνεχώς και συστηματικά, χρήση της προπαγάνδας». Με δεδομένη την τεράστια και αποφασιστική της δύναμη, η συνειδητή ομάδα επιχειρηματιών της ανώτερης τάξης των ΗΠΑ κατόρθωσε να χρησιμοποιήσει αποτελεσματικά αυτά τα μαθήματα. Έτσι, η υπεράσπιση της προπαγάνδας από τον Μπερνέις εγκωμιάζεται από τον Τόμας ΜακΚάν, επικεφαλής των δημοσίων σχέσεων της εταιρίας United Fruit, στην οποία ο

Μπερνέις παρείχε σημαντική υπηρεσία προετοιμάζοντας το έδαφος για την ανατροπή της δημοκρατίας της Γουατεμάλας το 1954, πράγμα που αποτέλεσε μεγάλο θρίαμβο της επιχειρηματικής προπαγάνδας, με την πρόθυμη συμμόρφωση των ΜΜΕ[25].

Οι μειονότητες που χειρίζονται τις πληροφορίες κατανόησαν σε βάθος ότι αυτή ήταν η δική τους δουλειά. Ο πρύτανης των Αμερικανών δημοσιογράφων, Γουόλτερ Λίπμαν, περιέγραψε την «κατασκευή συναίνεσης» ως «επανάσταση» στην «πρακτική της δημοκρατίας», εφόσον αυτή η συναίνεση έχει γίνει «ενσυνείδητη τέχνη και σύνηθες εργαλείο της δημοφιλούς κυβέρνησης». Πρόκειται για φυσιολογική εξέλιξη όταν τα «κοινά συμφέροντα διαφεύγουν εντελώς από την κοινή γνώμη και μπορεί να τα διαχειριστεί μόνο μια ειδικευμένη τάξη, τα προσωπικά συμφέροντα της οποίας υπερβαίνουν την τοπικότητα», οι «υψηλά ιστάμενοι άνθρωποι» δηλαδή, που είναι ικανοί να διοικούν την κοινωνία και την οικονομία.

Αυτά τα κοινωνιολογικά και ψυχολογικά δόγματα, που έχουν καθιερωθεί μέσω του τεχνάσματος της δήλωσης εγκυρότητας, συνεπάγονται ότι υπάρχουν δύο είδη πολιτικών ρόλων, τα οποία πρέπει να διαχωριστούν με σαφήνεια, όπως εξηγεί ο Λίπμαν. Πρώτον, υπάρχει ο ρόλος που ανατίθεται στην ειδικευμένη τάξη, στους «μυημένους», στους «υπεύθυνους ανθρώπους», οι οποίοι έχουν πρόσβαση σε πληροφορίες και γνώσεις. Σε ιδανικές καταστάσεις, πρέπει να διαθέτουν ειδική εκπαίδευση για τη δημόσια υπηρεσία και να κατέχουν τα κριτήρια επίλυσης των κοινωνικών προβλημάτων· «Στο βαθμό που αυτά τα κριτήρια μπορούν να είναι ακριβή και αντικειμενικά, οι πολιτικές αποφάσεις», που αποτελούν τη δική τους σφαίρα δράσης, «έχουν πραγματικά σχέση με τα συμφέροντα των ανθρώπων». Οι «δημόσιοι άνδρες» προορίζονται, επίσης, «να δείξουν το δρόμο» και αναλαμβάνουν την ευθύνη για τη «διαμόρφωση μιας υγιούς κοινής γνώμης». Σιωπηρά θεωρείται δεδομένο ότι αυτή η ειδικευμένη τάξη υπηρετεί το δημόσιο συμφέρον – ό,τι αποκαλείται «εθνικό συμφέρον» στους ιστούς της μυθολογίας και της αινιγματικότητας που εξυφαίνονται από τις ακαδημαϊκές κοινωνικές επιστήμες.

Ο δεύτερος ρόλος είναι το «καθήκον του κοινού», που θα πρέπει να είναι πολύ περιορισμένο. Ο Λίπμαν παρατηρεί ότι δεν είναι αρμοδιότητα του κοινού να «αποφαίνεται για την εγγενή αξία» ενός θέματος ή να κάνει αναλύσεις και να δίνει λύσεις, αλλά απλώς, περι-

στασιακά, να θέτει τη «δύναμή του στη διάθεση» της μιας ή της άλλης ομάδας «υπεύθυνων ανθρώπων» από την ειδικευμένη τάξη. Το κοινό «δεν αιτιολογεί, δεν ερευνά, δεν επινοεί, δεν πείθει, δεν διαπραγματεύεται, ούτε διευθετεί». Μάλλον «δρα μόνο, ευθυγραμμιζόμενο ως κομματικός υποστηρικτής κάποιου που είναι σε θέση να ενεργεί εκτελεστικά», εφόσον αυτός διαθέτει, εν προκειμένω, την ικανότητα νηφάλιας και αντικειμενικής σκέψης. «Το κοινό πρέπει να μπει στη θέση του», έτσι ώστε να «μπορούμε να ζούμε απαλλαγμένοι από το ποδοπάτημα και τον ορυμαγδό του ζαλισμένου κοπαδιού». Το κοπάδι έχει κι αυτό το ρόλο του: «να παρακολουθεί με ενδιαφέρον τη δράση», όχι να συμμετέχει· η συμμετοχή είναι καθήκον του «υπεύθυνου ανθρώπου»[26].

Αυτές οι ιδέες, που θεωρούνται η προοδευτική «πολιτική φιλοσοφία για τη φιλελεύθερη δημοκρατία», έχουν τρομερή ομοιότητα με τη λενινιστική ιδέα του κόμματος της πρωτοπορίας, που οδηγεί τις ηλίθιες μάζες σε μια καλύτερη ζωή, την οποία δεν μπορούν να συλλάβουν ή να οικοδομήσουν μόνες τους. Στην πραγματικότητα, η μετάβαση από τη μια θέση στην άλλη, από τον λενινιστικό ενθουσιασμό στην «εξύμνηση της Αμερικής», έχει αποδειχτεί πολύ εύκολη με τα χρόνια. Δεν εκπλησσόμαστε, διότι τα δόγματα αυτά είναι παρόμοια στη ρίζα τους· η διαφορά τους έγκειται κυρίως στην εκτίμηση των προοπτικών για την εξουσία: μέσω της εκμετάλλευσης του μαζικού λαϊκού αγώνα ή μέσω της εξυπηρέτησης των συμφερόντων των σημερινών αφεντικών.

Πίσω από τις προτάσεις του Λίπμαν και των άλλων είναι αρκετά εμφανής μια υπόθεση που δεν διατυπώνεται ευθέως: στην ειδικευμένη τάξη προσφέρεται η ευκαιρία να διευθύνει τις δημόσιες υποθέσεις λόγω της δουλικότητάς της απέναντι σ' εκείνους που κατέχουν πραγματικά την εξουσία – στις κοινωνίες μας, στα κυρίαρχα επιχειρηματικά συμφέροντα –, γεγονός κρίσιμο, που αγνοείται, όπως είναι αναμενόμενο, στις αυτοεξυμνήσεις των εκλεγμένων.

Η σκέψη του Λίπμαν ως προς τα εν λόγω θέματα χρονολογείται από την αμέσως μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο περίοδο, όταν οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι εντυπωσιάστηκαν πολύ από την επιτυχία που σημείωσαν υπηρετώντας ως «πιστοί και εξυπηρετικοί ερμηνευτές σε ένα από τα μεγαλύτερα, καθώς φαίνεται, εγχειρήματα που είχε αναλάβει ποτέ Αμερικανός πρόεδρος» (περιοδικό *New Republic*).

Το εγχείρημα ήταν το πώς ερμήνευσε ο Γούντροου Ουίλσον την εντολή που έλαβε για «ειρήνη χωρίς νίκη»· ως ευκαιρία να επιδιώξει νίκη χωρίς ειρήνη, με τη βοήθεια των φιλελεύθερων διανοουμένων, οι οποίοι αργότερα επαίρονταν διότι είχαν «επιβάλει τη θέλησή τους στην απρόθυμη και αδιάφορη πλειοψηφία», με τη βοήθεια προπαγανδιστικών κατασκευασμάτων για τις κτηνωδίες των Ούννων, και άλλων τέτοιων τεχνασμάτων. Υπηρέτησαν, συχνά χωρίς καν να το αντιλαμβάνονται, ως όργανα του βρετανικού υπουργείου Πληροφοριών, το οποίο καθόρισε μυστικά ως αποστολή του το να «κατευθύνει τη σκέψη του μεγαλύτερου μέρους του κόσμου»[27].

Δεκαπέντε χρόνια αργότερα ο σημαίνων πολιτικός επιστήμονας Χάρολντ Λάσγουελ εξηγούσε στην *Εγκυκλοπαίδεια Κοινωνικών Επιστημών* ότι δεν πρέπει να υποκύπτουμε στους «δημοκρατικούς δογματισμούς που υπαγορεύουν ότι οι καλύτεροι κριτές των συμφερόντων τους είναι οι ίδιοι οι άνθρωποι». Δεν είναι· οι καλύτεροι κριτές είναι οι ελίτ, άρα σ' αυτές πρέπει να παρέχεται η δυνατότητα να επιβάλλουν τη βούλησή τους, για το κοινό καλό. Όταν οι κοινωνικές ρυθμίσεις εμποδίζουν τις ελίτ να αποκτήσουν την απαιτούμενη δύναμη ώστε να επιβάλουν υπακοή, είναι αναγκαίο να στραφούν προς μια «εξ ολοκλήρου νέα τεχνική ελέγχου, κυρίως μέσω της προπαγάνδας», εξαιτίας της «άγνοιας και των προκαταλήψεων [...] των μαζών». Και άλλοι ανέπτυξαν παρόμοιες ιδέες και τις εφάρμοσαν στην πράξη στους ιδεολογικούς θεσμούς: στα σχολεία, στα πανεπιστήμια, στα λαϊκά ΜΜΕ, στις εφημερίδες των ελίτ, και λοιπά.

Τέτοια δόγματα είναι απολύτως φυσικά σε οποιαδήποτε κοινωνία στην οποία η εξουσία συγκεντρώνεται σε λίγα χέρια, αλλά υπάρχουν επίσημοι μηχανισμοί μέσω των οποίων οι απλοί άνθρωποι μπορούν, θεωρητικά, να παίξουν κάποιο ρόλο στις δικές τους υποθέσεις – μια απειλή που σαφώς πρέπει να πατάσσεται.

Οι τεχνικές κατασκευής συναίνεσης αποκτούν πιο εκλεπτυσμένη μορφή στις ΗΠΑ, όπου υπάρχει μια πιο προηγμένη, καθοδηγούμενη από τις επιχειρήσεις κοινωνία από ό,τι στις συμμαχικές τους χώρες, η οποία κοινωνία είναι ποικιλοτρόπως πιο ελεύθερη από ό,τι άλλες, πράγμα που σημαίνει ότι οι αδαείς και ηλίθιες μάζες είναι πιθανώς πιο επικίνδυνες. Οι ίδιες όμως ανησυχίες εκφράζονται και στην Ευρώπη, όπως και στο παρελθόν. Το Αύγουστο του 1943 ο Νοτιοαφρικανός πρωθυπουργός Γιαν Κρίστιαν Σμουτς προειδοποίησε τον φίλο

του Ουίνστον Τσόρτσιλ ότι «αν αφεθεί αχαλιναγώγητη η πολιτική ανάμεσα σ' αυτούς του λαούς, μπορεί να έχουμε ένα κύμα αναταραχής και ο κομμουνισμός να κατακλύσει αυτά τα τμήματα της Ευρώπης». Η άποψη του Τσόρτσιλ ήταν πως η «διακυβέρνηση του κόσμου» πρέπει να ασκείται από τους «πλούσιους που κατοικούν ειρηνικά στα σπίτια τους», οι οποίοι, αφού δεν είχαν «λόγο να ζητούν τίποτα περισσότερο», θα διατηρούσαν την ειρήνη αποκλείοντας τους «πεινασμένους» και τους «φιλόδοξους». Οι ίδιες αρχές εφαρμόζονται και στο εσωτερικό. Ο Σμουτς αναφερόταν ειδικά στη Νότια Ευρώπη, αν και οι ανησυχίες ήταν πολύ ευρύτερες. Οι συντηρητικές ελίτ είχαν δυσφημηθεί λόγω της συνεργασίας τους με το φασισμό και οι δημοκρατικές ιδέες κυριαρχούσαν στην ατμόσφαιρα, οπότε ήταν αναγκαίο να εφαρμοστεί ένα παγκόσμιο πρόγραμμα συντριβής τής αντιφασιστικής αντίστασης και της λαϊκής της βάσης, προκειμένου να αποκατασταθεί η παραδοσιακή τάξη πραγμάτων και να διασφαλιστεί ότι η πολιτική δεν θα αφηνόταν αχαλιναγώγητη μεταξύ αυτών των λαών· αυτή η εκστρατεία, η οποία διεξήχθη από την Κορέα μέχρι τη Δυτική Ευρώπη, θα έπρεπε να είναι το θέμα του πρώτου κεφαλαίου οποιασδήποτε σοβαρής εργασίας για τη μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο Ιστορία[28].

Τα ίδια προβλήματα ανακύπτουν και σήμερα. Στην Ευρώπη εκφράζονται πολύ πιο έντονα, γιατί, σε αντίθεση με τις ΗΠΑ, το μοντέλο του καπιταλισμού που αναπτύχθηκε σ' αυτήν δεν έχει αφανίσει ακόμα τα εργατικά συνδικάτα, ούτε έχει περιορίσει την πολιτική στις φατρίες του κόμματος των επιχειρήσεων, οπότε υπάρχουν ακόμα κάποια εμπόδια στην απόλυτη κυριαρχία των «υψηλά ιστάμενων» ανθρώπων. Αυτές οι επίμονες ανησυχίες βοηθούν να εξηγηθεί η αμφιθυμία των ευρωπαϊκών ελίτ έναντι της ύφεσης, η οποία συνεπιφέρει την απώλεια μιας μεθόδου κοινωνικού ελέγχου μέσω της καλλιέργειας του φόβου για τον μεγάλο εχθρό.

Το βασικό πρόβλημα, όπως ευρέως αναγνωρίζεται, είναι ότι καθώς το κράτος χάνει την ικανότητά του να ελέγχει τον πληθυσμό με τη βία, οι προνομιούχοι πρέπει να βρουν άλλες μεθόδους για να περιθωριοποιήσουν το κοινό και να το απομακρύνουν από την πολιτική. Οι ασήμαντες χώρες πρέπει να υπόκεινται στις ίδιες μεθόδους στις οποίες υπόκεινται οι ασήμαντοι άνθρωποι. Το δίλημμα εξηγήθηκε από τον Ρόμπερτ Πάστορ, τον ειδήμονα για τη Λατινική Αμερική στην κυβέρνηση Κάρτερ, ο οποίος ανήκε μάλιστα στο φιλελεύθερο και φιλειρηνικό άκρο του πολιτικού φάσματος. Υπερασπιζόμενος τη μακροχρόνια αμερικανική πολιτική, γράφει ότι οι «ΗΠΑ δεν ήθελαν να ελέγχουν τη Νικαράγουα ή άλλες χώρες της περιοχής, αλλά δεν ήθελαν επίσης να ξεφύγουν από τον έλεγχο οι εξελίξεις. Ήθελαν να ενεργούν ανεξάρτητα οι Νικαραγουανοί, *εκτός* εάν αυτό επηρέαζε δυσμενώς τα συμφέροντα των ΗΠΑ»[29]. Εν ολίγοις, η Νικαράγουα και άλλες χώρες θα έπρεπε να είναι ελεύθερες – ελεύθερες να κάνουν ό,τι εμείς θέλουμε – και να επιλέγουν την πορεία τους ανεξάρτητα, εφόσον η επιλογή τους συμμορφώνεται με τα δικά μας συμφέροντα. Εάν δεν χρησιμοποιούν φρόνιμα την ελευθερία που τους εκχωρούμε, τότε εμείς, φυσικά, έχουμε το δικαίωμα να αντιδράσουμε για λόγους αυτοάμυνας. Οι ιδέες που εξέφρασε έχουν άμεση σχέση με την κρατούσα φιλελεύθερη αντίληψη περί δημοκρατίας στο εσωτερικό της χώρας ως μορφής ελέγχου του πληθυσμού. Στο άλλο άκρο του φάσματος βρίσκουμε τους «συντηρητικούς», με την προτίμησή τους στην άμεση καταφυγή στις μεθόδους Κρίστολ: κανονιοφόρους και αστυνομία.

Ένα λειτουργικό σύστημα πλύσης εγκεφάλου έχει πολλές και διάφορες αποστολές, μερικές από τις οποίες είναι λεπτές. Ένας από τους στόχους του είναι οι ηλίθιες και αδαείς μάζες. Πρέπει να κρατηθούν στην άγνοιά τους, να αποπροσανατολιστούν με συγκινησιακά φορτισμένες υπεραπλουστεύσεις, να περιθωριοποιηθούν και να απομονωθούν. Η ιδανική κατάσταση είναι να κάθεται ο καθένας μόνος του μπροστά στην τηλεόραση, παρακολουθώντας αθλητικούς αγώνες, σαπουνόπερες ή κωμωδίες, μακριά από οργανωτικές δομές που επιτρέπουν στα άτομα που δεν έχουν πόρους να ανακαλύψουν τι σκέφτονται και τι πιστεύουν ανταλλάσσοντας γνώμες με άλλους, να διατυπώσουν τα δικά τους ενδιαφέροντα και προγράμματα και να δράσουν προκειμένου να τα πραγματοποιήσουν. Βεβαίως τους επιτρέπεται, ίσως να ενθαρρύνονται κιόλας, να επικυρώνουν τις ήδη ειλημμένες από τους ανωτέρους τους αποφάσεις στις περιοδικές εκλογές. Το «αχρείο πλήθος» είναι ο κατάλληλος στόχος για τα ΜΜΕ και το δημόσιο εκπαιδευτικό σύστημα, όπου διαπαιδαγωγείται στην υπακοή και αποκτά τις αναγκαίες δεξιότητες, μεταξύ των οποίων και η δεξιότητα να επαναλαμβάνει πατριωτικά συνθήματα σε επίκαιρες περιστάσεις.

Το πρόβλημα της πλύσης εγκεφάλου τίθεται ελαφρώς διαφορετικά για εκείνους που αναμένεται να συμμετέχουν σε σοβαρές πολιτικές αποφάσεις και στον έλεγχο: στους διευθυντές των επιχειρήσεων, στους κρατικούς διαχειριστές και στους υπεύθυνους της κουλτούρας, γενικότερα δηλαδή στους τομείς όπου εκφράζεται γνώμη. Αυτοί πρέπει να αφομοιώσουν τις αξίες του συστήματος και να συμμεριστούν τις αναγκαίες ψευδαισθήσεις που του δίνουν τη δυνατότητα να λειτουργεί προς το συμφέρον της συγκεντρωμένης εξουσίας και των προνομίων. Ωστόσο, πρέπει να έχουν μια κάποια γνώση της πραγματικότητας, αλλιώς δεν θα είναι ικανοί να εκτελέσουν αποτελεσματικά τα καθήκοντά τους. Τα συστήματα των ΜΜΕ και της εκπαίδευσης της ελίτ πρέπει να βρουν τρόπους να αντιμετωπίσουν αυτά τα διλήμματα· δεν πρόκειται για εύκολη αποστολή. Πράγματι, έχει πολύ ενδιαφέρον να εξετάσουμε λεπτομερώς πώς το κάνουν, αλλά η διερεύνηση αυτού του ζητήματος ξεπερνά το εύρος του παρόντος κειμένου.

Θα ήθελα να τελειώσω τονίζοντας και πάλι το βασικό ζήτημα. Το ένστικτο της ελευθερίας μπορεί να έχει αμβλυνθεί, αλλά ακόμα δεν έχει εξαλειφθεί. Το κουράγιο και η αφοσίωση των ανθρώπων που αγωνίζονται για την ελευθερία, η προθυμία τους να αντιμετωπίσουν την ακραία κρατική τρομοκρατία και τη βία συχνά προκαλούν κατάπληξη. Στην πορεία πολλών χρόνων παρατηρείται μια βραδεία ανάπτυξη της συνείδησης και έχουν επιτευχθεί στόχοι που θεωρούνταν ουτοπικοί ή που μετά βίας τους σκέφτονταν τις προηγούμενες εποχές. Ένας αμετανόητος οπτιμιστής μπορεί να επισημάνει αυτή την εξέλιξη και να εκφράσει την ελπίδα ότι με τη νέα δεκαετία, και σύντομα με τον νέο αιώνα, η ανθρωπότητα θα μπορέσει να ξεπεράσει κάποιες από τις ολέθριες κοινωνικές ασθένειές της· άλλοι ίσως αντλήσουν διαφορετικό δίδαγμα από την πρόσφατη Ιστορία. Είναι δύσκολο να βρούμε απόλυτα λογικές αιτίες που επιβεβαιώνουν τη μία ή την άλλη άποψη. Όπως συμβαίνει με πολλές αυθόρμητες πεποιθήσεις που κατευθύνουν τη ζωή μας, δεν μπορούμε να κάνουμε τίποτα καλύτερο παρά να βάλουμε ένα στοίχημα παρόμοιο μ' αυτό του Πασκάλ*: αρνούμενοι το ένστικτο της ελευθερίας, θα αποδεί-

* Το «στοίχημα» του Μπλεζ Πασκάλ: στο έργο του *Απολογία της Χριστιανικής Θρησκείας* ο σπουδαίος Γάλλος μαθηματικός, φυσικός και φιλόσοφος (1623-1652) υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος, χωρίς τη θεία χάρη, είναι ένα ακατανόητο κράμα μεγα-

ξουμε απλώς ότι οι άνθρωποι είναι μια φονική μετάλλαξη, ένα εξελικτικό αδιέξοδο· καλλιεργώντας το, εάν είναι αληθινό, μπορεί να βρούμε τρόπους να αντιμετωπίσουμε τις φοβερές ανθρώπινες τραγωδίες και τα προβλήματα που μας αφήνουν περιδεείς μπροστά στο μέγεθός τους.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Αρχικά Σχόλια: Κοινός Νους και Ελευθερία

Διχάζομαι μεταξύ δύο συγκρουόμενων παρορμήσεων. Η αίσθηση του καθήκοντος με ωθεί να μιλήσω για το θέμα με το οποίο μου ζητήθηκε να ασχοληθώ. Από την άλλη όμως, συμμερίζομαι σε μεγάλο βαθμό τα συναισθήματα που εκφράστηκαν στην ολομέλεια από πολλούς που θεώρησαν ότι υπάρχει κάτι μη ικανοποιητικό στη γενική και αφηρημένη συζήτηση των θεμάτων που έχουν μεγάλη σημασία για τους ανθρώπους – όπως η αυτοδιάθεση και η εξουσία –, εκτός εάν η συζήτηση μεταφερθεί άμεσα στα συγκεκριμένα και ουσιαστικά προβλήματα της καθημερινής ζωής: τι πρέπει να κάνουμε για τις ειδικές περιπτώσεις αδικίας και καταπίεσης;

Αν ακολουθήσουμε τη δεύτερη πορεία, πρέπει να το κάνουμε με σοβαρότητα. Όσες γενικές σκέψεις κι αν αναπτύσσαμε για την αυτοδιάθεση, την ελευθερία και τη δικαιοσύνη, δεν θα προσεγγίζαμε καν το έργο του σχεδιασμού μιας συγκεκριμένης πορείας δράσης μέσα στις συγκεκριμένες συνθήκες και καταστάσεις, ιστορικές ή προσωπικές. Μπορούμε να αντλήσουμε κάποιο μάθημα από την ιστορία των επιστημών. Η πρακτική μηχανική έπρεπε να περιμένει τον 19ο αιώνα για να μπορέσει να αντλήσει πολλά στοιχεία από τη θεμελιώδη επιστήμη και δεν χρειάζεται να τονίσουμε ότι στους τομείς με τους οποίους ασχολούμαστε σήμερα βρισκόμαστε πολύ μακριά ακόμη και από τα πιο πρωτόγονα στάδια της επιστημονικής κατανόησης.

λείου και αθλιότητας. Η αδιαφορία των σκεπτικιστών (ως προς την ύπαρξη του Θεού), έγραφε, πρέπει να ξεπεραστεί μέσως ενός «στοιχήματος»: αν ο Θεός δεν υπάρχει, ο σκεπτικιστής δεν χάνει τίποτα πιστεύοντας σ' αυτόν· αν όμως υπάρχει, ο σκεπτικιστής πιστεύοντας σ' αυτόν κερδίζει την αιώνια ζωή. (*Σ.τ.Μ.*)

Για να μιλήσουμε σοβαρά για τις πραγματικές ιστορικές καταστάσεις, πρέπει να κατανοήσουμε τις ιδιαιτερότητές τους και να εφαρμόσουμε εκτιμήσεις που δεν έχουν καθόλου στέρεα βάση. Πάρτε το ζήτημα της εθνικής αυτοδιάθεσης, που έχει προκύψει αρκετές φορές. Αν θέλουμε να πούμε κάτι λογικό για συγκεκριμένες περιπτώσεις – φέρ' ειπείν για τη Βόρεια Ιρλανδία, τους Ίμπο* και τους Κούρδους, την ισραηλινο-παλαιστινιακή σύγκρουση –, τότε πρέπει να κατανοήσουμε αυτές τις καταστάσεις. Οι γενικές αρχές μπορεί να βοήθησαν, αλλά μόνο περιορισμένα, και τα ανθρώπινα προβλήματα είναι πολύ σημαντικά για να δικαιολογούνται ή έστω να είναι ανεκτές οι προχειρολογίες.

Το ίδιο ισχύει και για άλλα ζητήματα που προέκυψαν στην ολομέλεια, όπως είναι η εκπαιδευτική πολιτική, η πολιτική δημοκρατία υπό τον κρατικό καπιταλισμό, ή ο εκδημοκρατισμός των ΜΜΕ.

Έτσι, φαίνεται πως έχω δύο επιλογές: να μείνω στα γενικά θέματα της ελευθερίας και του κοινού νου (όπως υπαγορεύει το αίσθημα του καθήκοντος)· ή να πραγματευτώ συγκεκριμένα ζητήματα εξουσίας, δικαιοσύνης και ανθρώπινων δικαιωμάτων. Αν επέλεγα το δεύτερο, θα έπρεπε να σταθώ σε ζητήματα που έχω σκεφτεί και μελετήσει. Έτσι, στην περίπτωση της εθνικής αυτοδιάθεσης, θα αισθανόμουν επαρκής να πραγματευτώ το ζήτημα Ισραήλ-Παλαιστίνης, αλλά όχι αυτό της Βόρειας Ιρλανδίας. Στην πρώτη περίπτωση, ό,τι έχω να πω μπορεί να είναι σωστό ή λάθος, έξυπνο ή βλακώδες, αλλά τουλάχιστον βασίζεται σε έρευνα και σκέψη.

Σε μια συνδιάσκεψη όπως αυτή εδώ η δεύτερη επιλογή μού φαίνεται κατάλληλη για τις καθ' ομάδες συσκέψεις ή για τη γενική συζήτηση που θα ακολουθήσει. Ως εισαγωγικό σχόλιο, τα γενικά θέματα φαίνονται πιο κατάλληλη επιλογή. Έτσι, θα ακολουθήσω το αίσθημα του καθήκοντος και θα σταθώ σε μερικές γενικές παρατηρήσεις, αλλά όχι εκτενώς, έτσι ώστε να στραφούμε στη συζήτηση πιο συγκεκριμένων και επειγόντων θεμάτων χωρίς ανώφελη καθυστέρηση.

Όσον αφορά το ζήτημα του κοινού νου και της ελευθερίας, υπάρ-

* Νιγηριανοί που ζουν στη Δυτική Αφρική, και ιδίως στη νοτιοανατολική Νιγηρία. Στη δεκαετία του 1960 σχημάτισαν το κράτος της Μπιάφρα. Ο πόλεμος με τη Νιγηρία και η μεγάλη πείνα τους ανάγκασαν να συνθηκολογήσουν το 1970. (*Σ.τ.Μ.*)

χει μια πλούσια παράδοση που αναπτύσσει την ιδέα ότι οι άνθρωποι έχουν εγγενή δικαιώματα. Άρα, κάθε εξουσία που περιορίζει αυτά τα δικαιώματα είναι παράνομη. Πρόκειται για φυσικά δικαιώματα, ριζωμένα στην ανθρώπινη φύση, η οποία είναι μέρος του φυσικού κόσμου, έτσι ώστε θα έπρεπε να είμαστε ικανοί να μάθουμε γι' αυτή μέσω της ορθολογικής έρευνας. Η κοινωνική θεωρία όμως και η κοινωνική δράση δεν μπορούν να κρατιούνται σε εκκρεμότητα ενόσω η επιστήμη προχωρεί με διστακτικά βήματα προς την τεκμηρίωση των αληθειών για την ανθρώπινη φύση και όσο η φιλοσοφία επιζητεί να εξηγήσει τη σχέση, που όλοι αισθανόμαστε πως υπάρχει, ανάμεσα στην ανθρώπινη φύση και στα δικαιώματα που απορρέουν απ' αυτήν. Είμαστε συνεπώς υποχρεωμένοι να κάνουμε ένα αρχικό άλμα, να πάρουμε θέση για το τι είναι ουσιαστικό στην ανθρώπινη φύση, και σ' αυτήν τη βάση να σχηματίσουμε, όσον και αν είναι ακατάλληλος ο τρόπος, μια αντίληψη για μια αυθεντική κοινωνική τάξη πραγμάτων. Κάθε κρίση για την κοινωνική δράση (ή μη δράση) βασίζεται σε συλλογιστική τέτοιου είδους. Ένα άτομο με ακεραιότητα θα επιλέξει μια πορεία δράσης, με την αιτιολογία ότι οι πιθανές συνέπειες θα αντιστοιχούν στα ανθρώπινα δικαιώματα και ανάγκες, και θα διερευνήσει την εγκυρότητα αυτής της αιτιολογίας όσο μπορεί.

Σύμφωνα με μια παραδοσιακή ιδέα, είναι θεμελιώδης ανθρώπινη ανάγκη – και άρα θεμελιώδες ανθρώπινο δικαίωμα – να ερευνούμε και να δημιουργούμε απαλλαγμένοι από εξωτερικό καταναγκασμό. Αυτό είναι βασικό δόγμα του κλασικού φιλελευθερισμού στην αυθεντική του εκδοχή του 18ου αιώνα, για παράδειγμα, στο έργο του Βίλχελμ φον Χούμπολτ, που ενέπνευσε τον Μιλ. Οι προφανείς συνέπειες γίνονται άμεσα αντιληπτές. Μία είναι πως ό,τι δεν ξεπηδά από την ελεύθερη επιλογή, αλλά μόνο από τον καταναγκασμό, την εντολή ή την καθοδήγηση, είναι ξένο προς την αληθινή φύση. Αν ένας εργάτης δουλεύει υπό την απειλή της βίας ή της ανάγκης, ή ένας μελετητής παράγει έργο βάσει της ζήτησης, μπορεί να θαυμάζουμε ό,τι κάνει, αλλά απεχθανόμαστε αυτό που είναι. Οι θεσμικές δομές είναι νομιμοποιημένες στο βαθμό που ενισχύουν τη δυνατότητα της ελεύθερης έρευνας και δημιουργίας από εσωτερική ανάγκη· διαφορετικά δεν είναι.

Για τους ανθρώπους που έχουν κάποια πίστη στην αξία και στην αξιοπρέπεια των ανθρώπινων υπάρξεων αυτό είναι ένα ελκυστικό

όραμα. Μπορούμε να αντλήσουμε από αυτό το όραμα ένα ολόκληρο φάσμα συμπερασμάτων σχετικά με το ποιοι θεσμοί και ποια κοινωνική δράση είναι καταστάσεις θεμιτές και αποδεκτές.

Η εικόνα όμως αυτή έρχεται σε αντίθεση με μια διαφορετική εικόνα που έχει κυριαρχήσει ως επί το πλείστον στη θεωρητική συζήτηση: την άποψη ότι οι άνθρωποι είναι κενοί οργανισμοί, σφυρηλατήσιμα προϊόντα της εκπαίδευσής τους και του πολιτισμικού περιβάλλοντός τους, ότι τα μυαλά τους είναι άγραφες πλάκες πάνω στις οποίες η εμπειρία χαράζει ό,τι θέλει. Συνεπώς, η ανθρώπινη φύση είναι ιστορικό και πολιτισμικό προϊόν, χωρίς ουσιώδεις ιδιότητες πέρα από τις αναιμικές και γενικές οργανωτικές αρχές με τις οποίες προικίζεται το ως επί το πλείστον κενό σύστημα. Αν αυτό ισχύει, υπάρχουν ελάχιστα ηθικά εμπόδια στον καταναγκασμό, στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς ή στην κατασκευή συναίνεσης. Με αφετηρία αυτές τις υποθέσεις, σχηματίζουμε μια διαφορετική αντίληψη για το ποια είναι η αυθεντική κοινωνική τάξη πραγμάτων, αυτή που μας είναι γνωστή στην καθημερινή μας ζωή. Και αυτή, επίσης, είναι μια ελκυστική άποψη – από την οπτική γωνία εκείνων που διεκδικούν το δικαίωμα να ασκούν εξουσία και έλεγχο.

Ιδωμένη με αυτό τον τρόπο, η άποψη για τον κενό οργανισμό είναι συντηρητική, εφόσον τείνει να νομιμοποιεί δομές ιεραρχίας και κυριαρχίας. Η κλασική φιλελεύθερη άποψη, τουλάχιστον στην εκδοχή του Χούμπολτ, που πρεσβεύει ότι υπάρχουν ισχυρές έμφυτες ρίζες, είναι ριζοσπαστική, εφόσον, αν εφαρμοστεί με συνέπεια, αμφισβητεί τη νομιμοποίηση των καθιερωμένων καταναγκαστικών θεσμών. Τέτοιοι θεσμοί υποχρεούνται να αποδείξουν το δικαιολογημένο της ύπαρξής τους: πρέπει να δειχθεί ότι υπό τις υπάρχουσες συνθήκες, εξαιτίας ίσως κάποιας αντικειμενικής στέρησης ή απειλής που προέχει, δικαιολογείται κάποια μορφή εξουσίας, ιεραρχίας και κυριαρχίας, παρά την εκ πρώτης όψεως απόρριψή της – κάτι που σπανίως μπορεί να αποδειχθεί. Μπορούμε λοιπόν να καταλάβουμε γιατί γίνεται τόσο επίμονη επίθεση στα ιδανικά του Διαφωτισμού, με το ουσιαστικά ανατρεπτικό τους περιεχόμενο.

Πρέπει να προσθέσω ότι αυτός δεν είναι καθόλου ο συνήθης τρόπος διατύπωσης των ζητημάτων, αλλά νομίζω ότι είναι υπερασπίσιμος και ορθός.

Εκτός από τις προτιμήσεις και τις ελπίδες, ποια από αυτές τις

αντιλήψεις ή ποια άλλη αντίληψη μας οδηγεί στην αλήθεια για την ανθρώπινη φύση; Για να απαντήσουμε σε τέτοια ερωτήματα, πρέπει να τελειοποιήσουμε και να επεξεργαστούμε το πλαίσιο των ιδεών. Η επεξεργασία αυτή έχει γίνει σε κάποιο περιορισμένο βαθμό και, όταν υπάρχει, μπορούμε να θέσουμε ζητήματα αλήθειας και ψεύδους. Νομίζω πως είναι σωστό το συμπέρασμα ότι σε κάθε τομέα στον οποίο οι γνώσεις μας είναι επαρκείς, η θέση περί κενών οργανισμών, ή οποιαδήποτε από τις παραλλαγές της, είναι εσφαλμένη. Συνεπώς είναι αποδεκτή μόνο πέραν της εμβέλειας της τρέχουσας κατανόησής μας, δηλαδή είναι ένα συμπέρασμα αναπόφευκτα υποθετικό.

Εντούτοις, η παραπάνω θέση, η οποία στερείται εμπειρικής υποστήριξης, πάντα είχε ευρεία αποδοχή. Γιατί; Μπορούμε να σχηματίσουμε μια γνώμη θέτοντας το ερώτημα: Ποιος ωφελείται; Έχουμε εξετάσει ήδη μια εύλογη απάντηση: Ωφελούνται εκείνοι που έχουν την αποστολή να διευθύνουν και να ελέγχουν, οι οποίοι δεν αντιμετωπίζουν σοβαρούς ηθικούς φραγμούς στις επιδιώξεις τους εάν τα δόγματα περί κενών οργανισμών είναι σωστά. Ωφελείται μια ορισμένη κατηγορία διανοουμένων, που μπορούν να προσφέρουν υπηρεσία στο σύστημα εξουσίας και κυριαρχίας. Κατά το σύνηθες όμως, αυτή ακριβώς η κατηγορία τυγχάνει επιβράβευσης και σεβασμού, και αναγνωρίζεται, ως εκ τούτου, η θεωρητική της συμβολή. Ακολουθώντας αυτήν τη λογική μπορούμε να διακρίνουμε τουλάχιστον ένα λόγο για τον οποίο η ιδέα περί ρευστότητας και ουσιαστικής κενότητας της ανθρώπινης φύσης έπρεπε να κερδίσει περιωπή και να εμπεδωθεί, όσο μηδαμινή κι αν είναι η αξία της.

Σε ορισμένους επιστημονικούς τομείς το υπό συζήτηση θέμα μπόρεσε να τεθεί με σοβαρό τρόπο και η έρευνα απέδωσε κάποιους καρπούς. Σ' αυτούς τους τομείς κατέστη δυνατόν να αντιμετωπίσουμε σοβαρά το ερώτημα «ποια στοιχεία της γνώσης μας είναι έμφυτα» – πρόκειται για το ίδιο ερώτημα που τέθηκε και στην αναγγελία αυτής της συνδιάσκεψης. Κατορθώσαμε να κατανοήσουμε κάπως εκείνα τα τμήματα της γνώσης μας που προέρχονται από το αρχέγονο χέρι της φύσης, κατά τον Χιουμ – από τη γενετική μας κληρονομιά, κατά τη σύγχρονη εκδοχή. Μάθαμε γρήγορα ότι αυτά τα συστατικά της γνώσης και της κατανόησής μας είναι πολύ πέρα από οτιδήποτε οραματιζόταν ο Χιουμ. Οι προκάτοχοί του φαίνεται ότι είχαν φτάσει πολύ πιο κοντά στην ουσία: ο λόρδος Χέρμπερτ του Τσέρμπουρι και

οι πλατωνιστές του Κέιμπριτζ τον 17ο αιώνα, καθώς και οι ορθολογιστές της ηπειρωτικής Ευρώπης την ίδια εποχή.

Όσο περισσότερο ερευνούμε, τόσο περισσότερο ανακαλύπτουμε ότι βασικά στοιχεία της σκέψης και της γλώσσας προκύπτουν από μια αμετάβλητη πνευματική προίκα, μια δομή εννοιών και αρχών που παρέχει το πλαίσιο για την εμπειρία, την ερμηνεία, την κρίση και την κατανόηση. Όσο περισσότερα μαθαίνουμε γι' αυτά τα θέματα, τόσο περισσότερο φαίνεται πως η εκπαίδευση δεν έχει σχέση και η εκμάθηση είναι τεχνητό προϊόν – επιδρούν μόνο οριακά. Φαίνεται ότι οι νοητικές δομές ωριμάζουν μέσα στο μυαλό ακολουθώντας τη φυσική, εγγενώς καθορισμένη τροχιά, που πυροδοτείται από την εμπειρία και εν μέρει τροποποιείται απ' αυτήν, αλλά προφανώς με πολύ επιφανειακούς τρόπους. Αυτό το συμπέρασμα δεν θα έπρεπε να μας εκπλήσσει. Εάν ισχύει, σημαίνει ότι τα νοητικά όργανα είναι όπως τα όργανα του σώματος – ή, ακριβέστερα, όπως τα *άλλα* όργανα του σώματος, γιατί και αυτά είναι όργανα του σώματος. Παρά τη συμβατική θεωρία του εμπειρισμού και του συμπεριφορισμού, δεν θα έπρεπε να μας αιφνιδιάζει η ανακάλυψη ότι η νόηση και ο εγκέφαλος μοιάζουν με οτιδήποτε άλλο στον φυσικό κόσμο και ότι συνιστούν ένα εξαιρετικά συγκεκριμένο αρχικό χάρισμα που επιτρέπει στη νόηση να αναπτύξει πλούσια και αρθρωμένα συστήματα γνώσης, κατανόησης και κρίσης, τα οποία είναι κοινά σε όλους και ξεπερνούν κατά πολύ την όποια εμπειρία, όσο καθοριστική κι αν είναι.

Ποια είναι η σχέση των παραπάνω με την κοινωνική θεωρία και δράση; Φοβούμαι ότι είναι πολύ μακρινή ακόμη. Υπάρχει ένα μεγάλο κενό ανάμεσα σε ό,τι πρέπει να τεκμηριώσουμε ώστε να βασίσουμε την επιλογή της δράσης μας και σε ό,τι συλλαμβάνουμε με κάποια βεβαιότητα και βαθύτερη κατανόηση. Δεν είναι μάλιστα σαφές αν αυτό το κενό μπορεί να καλυφθεί. Ουδείς γνωρίζει πώς να το κάνει και το μόνο που μας απομένει είναι η αναπόφευκτη αναγκαιότητα να δρούμε, εξ ανάγκης, με άξονα την έμπνευση και την ελπίδα. Η δική μου έμπνευση και ελπίδα είναι πως η κλασική φιλελεύθερη θεωρία ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα σε γενικές γραμμές, και ότι δεν μπορεί να νομιμοποιείται ο κομισάριος, ο μάνατζερ της εταιρίας, ο ιθύνων του πολιτισμού ή οποιοσδήποτε από εκείνους που διεκδικούν το δικαίωμα να μας χειραγωγούν και να μας ελέγχουν, συνήθως με απατηλές δικαιολογίες.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Η ομιλία αυτή εκφωνήθηκε στη Γλασκόβη της Σκοτίας, τον Ιανουάριο του 1990, στη «Συνδιάσκεψη της Γλασκόβης με θέμα Αυτοδιάθεση και Εξουσία: Έργο Ζωής, Πολιτικό Καθήκον».

1. Davie, *The Democratic Intellect* (Edimburg University Press, 1961), σ. 274 κ.ε.
2. Marchamont Nedham, 1650, παρατίθεται στο Edmund S. Morgan, *Inventing the People* (Norton, 1988) σ. 79· Hume, σ. 1, παρατίθεται με την επιφύλαξη που σημειώνεται.
3. Diego Ribadeneira, *Boston Globe*, 1 Ιανουαρίου 1990.
4. Galeano, *Days and Nights of Love and War* (Monthly Review, 1983).
5. Για πηγές και περαιτέρω πραγμάτευση βλέπε το δικό μου *Problems of Knowledge and Freedom*, αναμνηστικές διαλέξεις για τον Ράσελ που δόθηκαν στο Τρίνιτι Κόλετζ, Κέιμπριτζ (Pantheon, 1971).
6. James Harris, Ralph Cudworth. Βλέπε το δικό μου *Cartesian Linguistics* (Harper & Row, 1966) και για περαιτέρω πραγμάτευση το δοκίμιο του παρόντος βιβλίου «Ελευθερία και Γλώσσα», καθώς και το James Peck (επιμ.), *The Chomsky Reader* (Pantheon, 1987).
7. Βλέπε το δικό μου *Turning the Tide* (South End, 1985), κεφ. 5· Thomas Ferguson και Joel Rogers, *Right Turn* (Hill & Wang, 1986)· Ferguson, «By Invitation Only», *Socialist Review*, 19.4.1989.
8. Margaret Judson, παρατίθεται στο Leonard W. Levy, *Emergence of a Free Press* (Oxford University Press, 1985), σ. 91.
9. Christopher Hill, *The World Turned Upside Down* (Penguin, 1975). «Τουλάχιστον ο Λοκ», προσθέτει ο Χιλ, «δεν είχε κατά νου ότι πρέπει να έχουν οι ιερείς το δικαίωμα της αποκάλυψης· αυτό ανήκε στον ίδιο το Θεό».
10. Levy, *ό.π.* Για τη «μεγάλη αδιαλλαξία» του *Aeropagitica* του Μίλτον, που πιστεύεται λανθασμένα πως είναι μια ελευθεριακή έκκληση, βλέπε John Illo, *Prose Studies* (Μάιος 1988, αρ. 1). Ο ίδιος ο Μίλτον εξήγησε ότι ο σκοπός της μπροσούρας ήταν «έτσι ώστε η απόφαση για το τι είναι αληθές και τι ψευδές, τι πρέπει να δημοσιευθεί και τι να αποσιωποιηθεί δεν πρέπει να ελέγχεται από [...] αμόρφωτους ανθρώπους με

μέτρια κρίση», αλλά μόνο από «διορισμένο αξιωματούχο» με τη σωστή ιδεολογία, ο οποίος θα έχει την αρμοδιότητα να απαγορεύει τα έργα που θεωρεί «βλαβερά ή δυσφημιστικά», «εσφαλμένα και σκανδαλιστικά», «ασεβή ή ανήθικα, απολύτως ενάντια στην πίστη ή στους τρόπους», τον «παπισμό» και την «ανοιχτή δεισιδαιμονία».

11. Morgan, *ό.π.*
12. Todorof, *The Conquest of America* (Harper & Row, 1983), σ. 5, 150, που παραθέτει τον καθηγητή και θεολόγο Φρανθίσκο ντε Βιτόρια, «έναν από τους κορυφαίους του ισπανικού ουμανισμού κατά τον 16ο αιώνα».
13. Βλέπε *Turning the Tide.*
14. *Στο ίδιο.*
15. Lenin, 1922, παρατίθεται από τον Moshe Lewin, *Lenin's Last Struggle* (Pantheon, 1968). Η ερμηνεία του Λιούιν για τους σκοπούς και τις προσπάθειες του Λένιν όμως απέχει πολύ απ' όσα έχω υποδείξει στο παρόν κείμενο.
16. Για τις αναφορές εδώ και παρακάτω, όπου δεν σημειώνεται διαφορετικά, βλέπε το δικό μου *Turning the Tide* (South End, 1985)· *Necessary Illusions* (South End Press, 1989). Για τον Λάνσινγκ και τον Ουίλσον, Lloyd Gardner, *Safe for Democracy* (Oxford University Press, 1897), σ. 157, 161, 261, 242.
17. *Wall Street Journal,* 13 Δεκεμβρίου 1973.
18. Για περαιτέρω πραγμάτευση και παραπομπές, βλέπε *Necessary Illusions,* παράρτημα V, τμήμα 8.
19. Levy, *ό.π.*, σ. 178-9, 337 κ.ε.· Levy, *Jefferson and Civil Liberties: the Darker Side* (Harvard University Press, 1963· Ivan Dee, 1989, σ. 25 κ.ε.).
20. Παρατίθεται από τον Levy, *στο ίδιο*, 45.
21. Βλέπε Christopher Frew, «Craven evasion on the threat to freedom», *Scotsman,* 3 Αυγούστου 1989, το οποίο αναφέρεται στην επαίσχυντη συμπεριφορά του Πολ Τζόνστον και του Χιουγκ Τρέβορ-Ρόπερ – που δεν ήταν, δυστυχώς, οι μόνοι. Ο Ρούσντι κατηγορήθηκε για ανατρεπτικό λιβελογράφημα και βλασφημία στα δικαστήρια, αλλά το Ανώτατο Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι ο νόμος περί βλασφημίας αφορούσε μόνο το χριστιανισμό και όχι το Ισλάμ και ότι λογίζεται ως ανατρεπτικό λιβελογράφημα μόνο η λεκτική επίθεση «εναντίον της Μεγαλειότητάς Της ή της Κυβέρνησης της Μεγαλειότητάς Της ή κάποιου άλλου θεσμού του κράτους» (*New York Times,* 10 Απριλίου 1990). Έτσι, το δικαστήριο στήριξε τα βασικά δόγματα του Αγιατολάχ Χομεϊνί, του Στάλιν, του Γκέμπελς και άλλων αντιπάλων της ελευθερίας, ενώ αναγνώρισε ότι το αγγλικό δίκαιο, όπως αυτό των ομολόγων του, προστατεύει μόνο την εγχώρια εξουσία από την κριτική.

22. Παρατίθεται στο *British Journalism Review,* τ. 1, αρ. 2, χειμώνας 1990.
23. Levy, *Emergence,* σ. xvii, 6, 9, 102· Harry Kalven, *A Worthy Tradition* (Harper & Row, 1988) σ. 63, 227 κ.ε., 121 κ.ε.
24. Παρατίθεται από τον Herbert Schiller, *The Corporate Takeover of Public Expression* (Oxford University Press, 1989).
25. McCann, *An American Company* (Crown, 1976), σ. 45. Για τη γελοία παρουσίαση των ΜΜΕ βλέπε επίσης το δικό μου *Turning the Tide* (South End, 1985), σ. 164 κ.ε. Βλέπε επίσης William Preston και Ellen Ray, «Disinformation and mass deception: democracy as a cover story», στο Richard O. Curry, *Freedom at Risk* (Temple University Press, 1988).
26. Clinton Rossiter & James Lare, *The Essential Lippman: a Political Philosophy for Liberal Democracy* (Vintage, 1965).
27. Παρατίθεται από μυστικά ντοκουμέντα του R.R.A. Marlin, «Propaganda and the Ethics of Persuasion», *International Journal of Moral and Social Studies,* άνοιξη 1989. Για περισσότερα πάνω σ' αυτά τα θέματα βλέπε το δικό μου κείμενο «Διανοούμενοι και Κράτος», διάλεξη Huizinga, Λέιντεν, Δεκέμβριος 1977· ανατυπώθηκε στο δικό μου επίσης *Toward a New Cold War* (Pantheon, 1982).
28. Για λεπτομέρειες βλέπε το άρθρο μου «Democracy in the Industrials Societies», *Z Magazine,* Ιανουάριος 1989, και τις πηγές που αναφέρονται εκεί.
29. Pastor, *Condemned to Repetition* (Princeton University Press, 1987, σ. 32), η έμφαση δική του.

ΕΞΙ

Αναρχισμος, Μαρξισμος και η Ελπιδα για το Μελλον (1995)

Κατ' αρχάς, Νόαμ, επί πολύ καιρό υπήρξες υπέρμαχος της αναρχικής ιδέας. Πολλοί άνθρωποι γνωρίζουν την εισαγωγή που έγραψες στο βιβλίο *του Ντανιέλ Γκερέν* Αναρχισμός, *το 1970, αλλά και πιο πρόσφατα. Για παράδειγμα, στο φιλμ* Κατασκευή Συναίνεσης *αξιοποίησες την ευκαιρία για να υπογραμμίσεις τη δυναμική του αναρχισμού και της αναρχικής ιδέας. Τι σε ελκύει στον αναρχισμό;*

Αναρχισμος: η Εξουσια Υποχρεουται να Αποδειξει την Αναγκαιοτητα της

Με προσέλκυσε ο αναρχισμός ως έφηβο, μόλις άρχισα να σκέφτομαι τον κόσμο πέρα από ένα πολύ στενό φάσμα, και έκτοτε δεν βρήκα για ποιο λόγο θα έπρεπε να αναθεωρήσω αυτές τις πρώτες απόψεις μου. Νομίζω ότι είναι λογικό να αναζητά κανείς και να εξακριβώνει ποιες είναι οι δομές εξουσίας, ιεραρχίας και κυριαρχίας σε κάθε πτυχή της ζωής, και να τις αμφισβητεί· αν δεν μπορεί να τους δοθεί μια στέρεα αιτιολόγηση, δεν είναι θεμιτές και πρέπει να διαλύονται, για να αυξάνεται το εύρος της ανθρώπινης ελευθερίας. Αυτό συμπεριλαμβάνει την πολιτική εξουσία, την ιδιοκτησία και το μάνατζμεντ,

τις σχέσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών, γονέων και παιδιών, τον έλεγχό μας στο μέλλον των επόμενων γενεών (που κατά τη γνώμη μου είναι η βασική ηθική επιταγή πίσω από το κίνημα για το περιβάλλον), και πολλά άλλα. Βεβαίως, αυτό σημαίνει αμφισβήτηση των τεράστιων θεσμών καταναγκασμού και ελέγχου: του κράτους, των ανεξέλεγκτων ιδιωτικών τυραννιών που ελέγχουν το μεγαλύτερο μέρος της εγχώριας και της διεθνούς οικονομίας, και ούτω καθεξής. Αλλά όχι μόνο αυτών.

Ιδού τι καταλάβαινα πάντα ως ουσία του αναρχισμού: ότι πρέπει να αποδειχθεί η αναγκαιότητα της εξουσίας και, εάν αυτό δεν γίνει κατορθωτό, τότε η εξουσία πρέπει να καταλυθεί. Ορισμένες φορές μπορεί να αποδειχθεί. Αν πάω περίπατο με τα εγγόνια μου και τρέξουν μέσα σ' ένα δρόμο με πολλή κίνηση, δεν θα χρησιμοποιήσω μόνο εξουσία αλλά και φυσικό καταναγκασμό για να τα σταματήσω. Η πράξη θα πρέπει να αμφισβητείται, αλλά νομίζω ότι εύκολα μπορεί να αντέξει στην αμφισβήτηση. Υπάρχουν και άλλες περιπτώσεις· η ζωή είναι μια περίπλοκη υπόθεση, κατανοούμε πολύ λίγα για τους ανθρώπους και την κοινωνία, και οι μεγαλόστομες διακηρύξεις είναι γενικά πηγή βλάβης παρά οφέλους. Αυτή η αντίληψη όμως είναι σω- στή, νομίζω, και μπορεί να μας οδηγήσει μακριά.

Πέρα από αυτές τις γενικότητες, αρχίζουμε να εξετάζουμε συγκεκριμένες περιπτώσεις, εκεί όπου δημιουργούνται ζητήματα για τα οποία ενδιαφέρονται και ανησυχούν οι άνθρωποι.

Είναι αλήθεια ότι οι ιδέες και η κριτική σου είναι σήμερα ευρύτερα γνωστές από ό,τι πριν. Θα πρέπει να ειπωθεί ότι οι απόψεις σου είναι πολύ σεβαστές. Πώς πιστεύεις ότι εκλαμβάνεται, σ' αυτό το πλαίσιο, η υποστήριξή σου προς τον αναρχισμό; Θα ήθελα να μάθω ιδίως πώς αντιδρούν οι άνθρωποι που ενδιαφέρονται για πρώτη φορά για την πολιτική και έρχονται σε επαφή με τις απόψεις σου. Εκπλήσσονται που υποστηρίζεις τον αναρχισμό; Εκδηλώνουν ενδιαφέρον;

Όπως γνωρίζεις, η γενική θεωρητική κουλτούρα συνδέει τον «αναρχισμό» με το χάος, τη βία, τις βόμβες, την αναταραχή, και λοιπά. Έτσι, οι άνθρωποι συχνά ξαφνιάζονται όταν μιλώ θετικά για τον αναρχισμό και ταυτίζομαι με τις βασικές του παραδόσεις. Έχω όμως

την εντύπωση ότι γενικά οι βασικές ιδέες του αναρχισμού τούς φαίνονται λογικές όταν διαλυθούν τα σύννεφα που τις καλύπτουν. Βεβαίως, όταν στρεφόμαστε σε συγκεκριμένα θέματα (ας πούμε, στο χαρακτήρα των οικογενειών ή πώς θα λειτουργούσε η οικονομία σε μια κοινωνία πιο ελεύθερη και δίκαιη), προκύπτουν ερωτήματα και αντιπαραθέσεις. Όμως, αυτό ακριβώς πρέπει να γίνει. Εδώ οι φυσικοί δεν μπορούν να εξηγήσουν καλά καλά πώς ρέει το νερό από το σωλήνα στο νεροχύτη σου. Συνεπώς, όταν καταπιανόμαστε με πολύ πιο πολύπλοκα ζητήματα που αφορούν τον άνθρωπο, η κατανόηση είναι πολύ μικρή και υπάρχει πολύς χώρος για διαφωνία, πειραματισμό, διερεύνηση δυνατοτήτων, τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο. Μ' αυτό τον τρόπο βοηθούμαστε να μαθαίνουμε περισσότερα.

Ο αναρχισμός, ίσως περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη ιδέα, έχει υποφέρει από τις παρερμηνείες. Ο αναρχισμός μπορεί να σημαίνει πολλά για πολλούς. Βρίσκεσαι συχνά στην ανάγκη να εξηγήσεις τι σημαίνει για σένα; Σε ενοχλεί η παρερμηνεία του;

Οι παρερμηνείες είναι πράγματι μια μάστιγα. Πολλές μπορούν να ανιχνευθούν στις δομές εξουσίας που έχουν συμφέρον να εμποδίζουν την κατανόηση, για προφανέστατους λόγους. Είναι σκόπιμο να θυμόμαστε το *First Principles of Government* (*Πρώτες Αρχές Διακυβέρνησης*) του Ντέιβιντ Χιουμ. Εξέφραζε εκεί την έκπληξή του που οι άνθρωποι υποτάσσονται πάντα στους ηγεμόνες τους. Συμπέραινε ότι εφόσον η «δύναμη βρίσκεται πάντα με την πλευρά των κυβερνωμένων, οι κυβερνήτες δεν έχουν τίποτε άλλο να τους υποστηρίζει εκτός από την πίστη. Συνεπώς, η κυβέρνηση στηρίζεται μόνο στην πίστη· αυτό το αξίωμα επεκτείνεται ακόμη και στις πιο δεσποτικές και στις πιο μιλιταριστικές κυβερνήσεις, όπως επίσης και στις πιο ελεύθερες και πιο λαοπρόβλητες». Ο Χιουμ ήταν πολύ οξύνους (παρεμπιπτόντως, με τα σημερινά κριτήρια μετά βίας θα ονομαζόταν ελευθεριακός). Οπωσδήποτε υποτιμά την αποτελεσματικότητα της βίας, αλλά η παρατήρησή του μου φαίνεται κατά βάση σωστή και σημαντική, ιδίως για τις πιο ελεύθερες κοινωνίες, όπου η τέχνη του ελέγχου της γνώμης είναι πολύ πιο εκλεπτυσμένη. Οι παρερμηνείες

και άλλες μορφές σύγχυσης είναι φυσικά επακόλουθα.

Αν με ενοχλούν οι παρερμηνείες; Βεβαίως, αλλά και ο κακός καιρός με ενοχλεί. Θα υπάρχουν όσο η συγκέντρωση της εξουσίας γεννά μια τάξη κομισάριων για να την υπερασπίζονται. Επειδή αυτοί συνήθως δεν είναι πολύ έξυπνοι, ή επειδή είναι αρκετά έξυπνοι ώστε να γνωρίζουν ότι είναι καλύτερο να αποφεύγουν το στίβο των γεγονότων και των επιχειρημάτων, θα στραφούν προς την παρερμηνεία, τη δυσφήμηση και άλλα τεχνάσματα που έχουν στη διάθεσή τους όσοι γνωρίζουν ότι προστατεύονται από τα διάφορα μέσα που έχουν στα χέρια τους οι ισχυροί. Θα πρέπει να κατανοούμε γιατί γίνονται όλα αυτά και να τα αποκαλύπτουμε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Αυτό αποτελεί μέρος της διαδικασίας απελευθέρωσης – των εαυτών μας και των άλλων ή, πιο εύλογα, των ανθρώπων που συνεργάζονται για να πετύχουν αυτούς τους στόχους.

Ακούγεται απλοϊκό, και είναι. Όμως ακόμα δεν έχω ανακαλύψει πολλές περιγραφές για την ανθρώπινη ζωή και κοινωνία που δεν είναι απλοϊκές, όταν ξεκαθαρίζεται ο παραλογισμός και η εγωκεντρική συμπεριφορά.

Τι συμβαίνει στους επίσημους αριστερούς κύκλους, όπου αναμένει κανείς να βρει μεγαλύτερη εξοικείωση με το τι είναι πραγματικά ο αναρχισμός; Συναντάς εκεί έκπληξη για τις απόψεις σου και την υποστήριξη προς τον αναρχισμό;

Αν καταλαβαίνω τι εννοείς με το «επίσημους αριστερούς κύκλους», δεν υπάρχει και τόση έκπληξη για τις απόψεις μου περί αναρχισμού, γιατί είναι ελάχιστα γνωστές οι απόψεις μου για οτιδήποτε. Δεν πρόκειται για κύκλους με τους οποίους ανταλλάσσω απόψεις. Σπανίως θα βρεις μια αναφορά για οτιδήποτε λέω ή γράφω. Βεβαίως, αυτό δεν είναι εντελώς αληθινό. Έτσι, στις ΗΠΑ (λιγότερο σύνηθες στο Ηνωμένο Βασίλειο ή αλλού) θα ανακάλυπτε κανείς κάποια εξοικείωση με τις ιδέες και τη δράση μου σε ορισμένες από τις πιο κρίσιμες και ανεξάρτητες συνιστώσες αυτών που θα μπορούσα να αποκαλέσω «επίσημους αριστερούς κύκλους», και έχω προσωπικούς φίλους και συνεργάτες σκόρπιους εδώ κι εκεί. Ρίξε όμως μια ματιά στα βιβλία και στα περιοδικά και θα δεις τι εννοώ. Δεν περιμέ-

νω ό,τι γράφω και λέω να είναι πιο ευπρόσδεκτο σ' αυτούς τους κύκλους απ' ό,τι στη λέσχη των ακαδημαϊκών ή στις συντακτικές επιτροπές των εφημερίδων – και πάλι με ορισμένες εξαιρέσεις.

Άρα το ερώτημα προκύπτει μόνο σε οριακές περιπτώσεις, τόσο που είναι δύσκολο να το απαντήσω.

Αρκετοί έχουν παρατηρήσει ότι χρησιμοποιείς τον όρο «ελευθεριακός σοσιαλισμός» στα ίδια συμφραζόμενα με τη λέξη «αναρχισμός». Θεωρείς ουσιαστικά όμοιους αυτούς τους όρους; Είναι ο αναρχισμός για σένα ένα είδος σοσιαλισμού; Ο αναρχισμός έχει περιγραφεί προηγουμένως ως σοσιαλισμός με ελευθερία. Θα συμφωνούσες μ' αυτήν τη βασική εξίσωση;

Η εισαγωγή στο βιβλίο του Γκερέν, στην οποία αναφέρθηκες, αρχίζει με το απόσπασμα ενός συμπαθούντος του αναρχισμού έναν αιώνα πριν, ο οποίος λέει ότι ο «αναρχισμός έχει πλατιά ράχη» και «χωράει οτιδήποτε». Ένα σημαντικό συστατικό ήταν αυτό που παραδοσιακά ονομάστηκε «ελευθεριακός σοσιαλισμός». Προσπάθησα να εξηγήσω εκεί και αλλού τι εννοώ μ' αυτό τον όρο, τονίζοντας ότι δεν είναι πρωτότυπος· δανείζομαι ιδέες από σημαίνουσες προσωπικότητες του αναρχικού κινήματος παραθέτοντας τα λεγόμενά τους· αυτοί οι άνθρωποι αυτοπεριγράφονται επίμονα ως σοσιαλιστές, ενώ κριτικάρουν σκληρά τη «νέα τάξη» των ριζοσπαστών διανοουμένων, που επιδιώκουν να κατακτήσουν την κρατική εξουσία στην πορεία του λαϊκού αγώνα και να γίνουν η φαύλη «κόκκινη γραφειοκρατία» για την οποία προειδοποιούσε ο Μπακούνιν· αυτό αποκαλείται συχνά «σοσιαλισμός». Μάλλον συμφωνώ με την άποψη του Ρούντολφ Ρόκερ ότι αυτές οι (μάλλον κυρίαρχες) τάσεις του αναρχισμού αντλούν από τις καλύτερες παραδόσεις του Διαφωτισμού και της κλασικής φιλελεύθερης σκέψης, που υπερβαίνουν κατά πολύ αυτό που περιέγραψε ο Μπακούνιν. Στην πραγματικότητα, όπως έχω προσπαθήσει να δείξω, έρχονται σε έντονη αντίθεση με τη θεωρία και την πρακτική του μαρξισμού-λενινισμού, με τα «ελευθεριακά» δόγματα που είναι της μόδας στις ΗΠΑ και στο Ηνωμένο Βασίλειο ιδίως, καθώς και με άλλες σύγχρονες ιδεολογίες, που μου φαίνεται ότι περιορίζονται στη συνηγορία της μιας ή της άλλης μορφής μη νομιμοποιημένης εξουσίας, πολύ συχνά μάλιστα της πραγματικής τυραννίας.

Στο παρελθόν, όταν μιλούσες για τον αναρχισμό, συχνά έδινες έμφαση στο παράδειγμα της Ισπανικής επανάστασης. Φαινόταν να βλέπεις δύο πτυχές σ' αυτό το παράδειγμα. Από τη μία, η εμπειρία της Ισπανικής επανάστασης είναι, λες, καλό παράδειγμα «αναρχισμού στην πράξη». Από την άλλη, τόνιζες ότι η Ισπανική επανάσταση είναι καλό παράδειγμα για το τι μπορούν να πετύχουν οι εργάτες με τις δικές τους προσπάθειες, χρησιμοποιώντας τη συμμετοχική δημοκρατία. Είναι αυτές οι δύο πτυχές – αναρχισμός στην πράξη και συμμετοχική δημοκρατία – ένα και το αυτό για σένα; Είναι ο αναρχισμός μια φιλοσοφία για τη λαϊκή εξουσία;

Άμεση Δημοκρατία Έναντι Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας

Δεν θα ήθελα να χρησιμοποιήσω αόριστα πολυσύλλαβα ουσιαστικά όπως «φιλοσοφία» για να αναφερθώ σε ό,τι μου φαίνεται απλός κοινός νους. Επίσης, δεν νιώθω άνετα με τα συνθήματα. Τα επιτεύγματα των Ισπανών εργατών και χωρικών πριν συντριβεί η επανάσταση ήταν εντυπωσιακά ποικιλοτρόπως. Ο όρος «συμμετοχική δημοκρατία» είναι πιο πρόσφατος, αναπτύχθηκε σε διαφορετικό πλαίσιο, αλλά ασφαλώς υπάρχουν σημεία ομοιότητας. Λυπάμαι αν αυτό φαίνεται διφορούμενο. Είναι. Αλλά οφείλεται στο ότι δεν νομίζω πως η έννοια του αναρχισμού ή της συμμετοχικής δημοκρατίας είναι αρκετά σαφείς ώστε να μπορέσω να απαντήσω κατά πόσο είναι ίδια πράγματα.

Ένα από τα βασικά επιτεύγματα της Ισπανικής επανάστασης ήταν ο βαθμός της άμεσης δημοκρατίας. Εκτιμάται ότι συμμετείχαν πάνω από τρία εκατομμύρια άνθρωποι. Οι ίδιοι οι εργάτες διηύθυναν την αγροτική και τη βιομηχανική παραγωγή. Κατά τη γνώμη σου είναι σύμπτωση που οι αναρχικοί, γνωστοί υπέρμαχοι της ατομικής ελευθερίας, πέτυχαν σ' αυτό το πεδίο συλλογικής διοίκησης;

Δεν ήταν καθόλου σύμπτωση. Τα ρεύματα του αναρχισμού που πάντα θεωρούσα πιο πειστικά επιδιώκουν μια άκρως οργανωμένη κοινωνία, που ενσωματώνει πολλά διαφορετικά είδη δομών (χώρο

εργασίας, κοινότητα και πολλαπλές άλλες μορφές εθελοντικών ενώσεων), αλλά ελέγχεται από τους συμμετέχοντες και όχι από εκείνους που είναι σε θέση να δίνουν διαταγές (εκτός, και πάλι, όταν η εξουσία μπορεί να δικαιολογηθεί, όπως συμβαίνει ορισμένες φορές, σε συγκεκριμένες περιστάσεις).

Οι αναρχικοί συχνά καταβάλλουν μεγάλες προσπάθειες για να χτίσουν την άμεση δημοκρατία. Και, πράγματι, κατηγορούνται συχνά ότι ωθούν τη δημοκρατία στα άκρα. Παρ' όλα αυτά ωστόσο, πολλοί αναρχικοί δεν θα αναγνώριζαν εύκολα τη δημοκρατία ως μια κεντρική συνιστώσα της αναρχικής φιλοσοφίας. Οι αναρχικοί περιγράφουν την πολιτική τους ως πολιτική για το «σοσιαλισμό» ή για το «άτομο» – είναι λιγότερο πιθανό να πουν ότι ο αναρχισμός παλεύει για τη δημοκρατία. Θα συμφωνούσες ότι τα δημοκρατικά ιδεώδη αποτελούν κεντρικό στοιχείο του αναρχισμού;

Η κριτική της «δημοκρατίας» ανάμεσα στους αναρχικούς συχνά αφορούσε την κριτική της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, όπως εμφανίστηκε σε κοινωνίες με άκρως καταπιεστικά χαρακτηριστικά. Πάρτε τις ΗΠΑ, που ήταν πιο ελεύθερες από οποιαδήποτε άλλη χώρα, από την ίδρυσή τους. Η αμερικανική δημοκρατία ιδρύθηκε βασισμένη στην αρχή, η οποία τονίστηκε από τον Τζέιμς Μάντισον στο Ηπειρωτικό Συνέδριο το 1787, ότι η πρώτιστη λειτουργία της κυβέρνησης είναι «να προστατεύει τη μειονότητα των πλουσίων από την πλειονότητα». Έτσι προειδοποιούσε ότι εάν επιτρεπόταν στον πληθυσμό της Αγγλίας, του μόνου ημιδημοκρατικού προτύπου της εποχής, να έχει λόγο στις δημόσιες υποθέσεις, θα γίνονταν αγροτικές μεταρρυθμίσεις και άλλες ωμότητες και ότι το αμερικανικό σύστημα έπρεπε να διαμορφωθεί προσεκτικά, για να αποφύγει τέτοια εγκλήματα κατά των «δικαιωμάτων ιδιοκτησίας», τα οποία πρέπει να υπερασπίζεται (στην πραγματικότητα, να τα επιβάλλει). Σ' αυτό το πλαίσιο, η κοινοβουλευτική δημοκρατία αξίζει σκληρή κριτική από τους αυθεντικούς ελευθεριακούς, και αφήνω πολλά άλλα χαρακτηριστικά, που δεν είναι καθόλου δυσδιάκριτα – τη δουλεία, για να αναφέρω μόνο ένα, ή τη μισθωτή σκλαβιά, που καταδικάστηκε έντονα από τους εργαζόμενους, οι οποίοι δεν είχαν ακούσει τίποτε για τον αναρχισμό ή τον κομμουνισμό καθ' όλο τον 19ο αιώνα, και πέραν αυτού.

Η σημασία της άμεσης δημοκρατίας για την επίτευξη οποιασδήποτε ουσιαστικής αλλαγής στην κοινωνία φαίνεται αυτονόητη. Ωστόσο, στο παρελθόν, η Αριστερά είχε διφορούμενη στάση έναντι της άμεσης δημοκρατίας. Μιλώ γενικά για τη σοσιαλδημοκρατία, αλλά και για τον μπολσεβικισμό – παραδοσιακά ρεύματα της Αριστεράς που φαίνονταν να έχουν περισσότερα κοινά με τον ελιτίστικο τρόπο σκέψης από ό,τι με την αυστηρή δημοκρατική πρακτική. Ο Λένιν, για να χρησιμοποιήσω ένα πολύ γνωστό παράδειγμα, αμφισβητούσε ότι οι εργάτες μπορούσαν να αναπτύξουν κάτι περισσότερο από συνδικαλιστική συνείδηση (με το οποίο, υποθέτω, εννοούσε ότι οι εργάτες δεν μπορούσαν να δουν πέρα από τα άμεσα προβλήματά τους). Παρομοίως, η φαβιανή σοσιαλίστρια Μπέατρις Γουέμπ, που είχε μεγάλη επιρροή στο Εργατικό Κόμμα της Αγγλίας, πίστευε πως οι εργάτες ενδιαφέρονταν μόνο για τα στοιχήματα του ιπποδρόμου! Από πού προέρχεται αυτός ο ελιτισμός και τι συνέπειες έχει για την Αριστερά;*

Η Ισπανική Επανάσταση Έναντι του Μπολσεβικικού Πραξικοπήματος

Φοβούμαι ότι μου είναι δύσκολο να απαντήσω σ' αυτό το ερώτημα. Εάν με την Αριστερά εννοείται και ο «μπολσεβικισμός», τότε θα αποσυνέδεα πλήρως τον εαυτό μου από την Αριστερά. Ο Λένιν, κατά τη γνώμη μου, ήταν ένας από τους μεγαλύτερους εχθρούς του σοσιαλισμού, για λόγους που έχω ήδη αναφέρει. Η ιδέα ότι οι εργάτες ενδιαφέρονται μόνο για τις ιπποδρομίες είναι παραλογισμός και δεν μπορεί να σταθεί, αν ρίξει κανείς μια πολύ πρόχειρη ματιά στην ιστορία των εργαζομένων ή στον ζωντανό και ανεξάρτητο εργατικό Τύπο που άνθησε σε πολλά μέρη, μεταξύ των οποίων και οι βιομηχανικές πόλεις της Νέας Αγγλίας, όχι πολλά μίλια μακριά από εδώ που γράφω – για να μη μιλήσουμε για το εμπνευσμένο ιστορικό των θαρραλέων αγώνων διωκόμενων και καταπιεζόμενων ανθρώπων σε

* Φαβιανή Εταιρία: ιδρύθηκε το 1883-'4 στο Λονδίνο, με στόχο τη δημιουργία σοσιαλιστικού δημοκρατικού κράτους στην Αγγλία. Πίστευε στον εξελικτικό σοσιαλισμό, όχι στην επανάσταση. Υπήρξε πρόδρομος του Εργατικού Κόμματος της Μεγάλης Βρετανίας. (*Σ.τ.Μ.*)

όλη την Ιστορία, μέχρι τούτη εδώ τη στιγμή. Πάρτε την πιο άθλια γωνιά αυτού του ημισφαιρίου, την Αϊτή, που θεωρήθηκε από τους Ευρωπαίους κατακτητές παράδεισος και πηγή όχι μικρού μέρους του ευρωπαϊκού πλούτου, η οποία σήμερα είναι κατεστραμμένη, πιθανώς χωρίς ελπίδα ανάκαμψης. Τα πρόσφατα χρόνια, σε συνθήκες τόσο άθλιες που ελάχιστοι άνθρωποι στις πλούσιες χώρες θα μπορούσαν να τις φανταστούν, οι χωρικοί και οι κάτοικοι των φτωχογειτονιών δημιούργησαν ένα λαϊκό δημοκρατικό κίνημα βασισμένο στις λαϊκές οργανώσεις, που ξεπερνά ό,τι γνωρίζω από άλλους τόπους· μόνο βαθιά αφοσιωμένοι κομισάριοι θα μπορούσαν να μη σκάσουν στα γέλια ακούγοντας τις σοβαρές διακηρύξεις των Αμερικανών διανοουμένων και των πολιτικών ηγετών ότι οι ΗΠΑ πρέπει να διδάξουν τη δημοκρατία στους Αϊτινούς. Τα επιτεύγματά τους ήταν τόσο ουσιαστικά και τρόμαξαν τόσο πολύ τους ισχυρούς, ώστε έπρεπε να υποβληθούν σε άλλη μια δόση άγριας τρομοκρατίας, με πολύ μεγαλύτερη βοήθεια εκ μέρους των ΗΠΑ από όσο αναγνωρίζεται δημόσια, και ακόμα δεν έχουν παραδοθεί. Αυτοί οι άνθρωποι ενδιαφέρονται μόνο για τις ιπποδρομίες;

Θα υποδείκνυα κάποιες φράσεις που έχω πάρει, σε διάφορες περιστάσεις, από τον Ρουσό: «όταν βλέπω πλήθη εντελώς γυμνών αγρίων να κοροϊδεύουν την ευρωπαϊκή φιληδονία και να αντέχουν στην πείνα, στη φωτιά, στο ξίφος και στο θάνατο μόνο και μόνο για να διατηρήσουν την ανεξαρτησία τους, αισθάνομαι ότι δεν αρμόζει σε σκλάβους να μιλούν για ελευθερία».

*Γενικά μιλώντας και πάλι, το έργο σου (*Deterring Democracy, Necessary Illusions, *και άλλα) ασχολείται επίμονα με το ρόλο και την κυριαρχία των ελιτίστικων ιδεών σε κοινωνίες όπως οι δικές μας. Έχεις υποστηρίξει ότι μέσα στη «δυτική» (ή κοινοβουλευτική) δημοκρατία υπάρχει βαθιά αντιπαλότητα εναντίον οποιουδήποτε πραγματικού ρόλου ή συνεισφοράς εκ μέρους της μάζας του λαού, μήπως και απειληθεί η άνιση κατανομή πλούτου, που ευνοεί τους πλούσιους. Ως προς αυτό, το έργο σου είναι πολύ πειστικό, πέραν αυτού όμως, κάποιοι σοκάρονται με τους ισχυρισμούς σου. Για παράδειγμα, συγκρίνεις την πολιτική του προέδρου Τζον Φ. Κέννεντι με αυτήν του Λένιν, λίγο πολύ εξισώνοντάς τες. Αυτό έχει σοκάρει υποστηρικτές και των δύο στρατοπέδων. Μπορείς να αναπτύξεις λίγο πιο διεξοδικά τη βασιμότητα αυτής της σύγκρισης;*

Η «Νέα Τάξη»: Ολοκληρωτική έως Νεοφιλελεύθερη

Στην πραγματικότητα δεν έχω «εξισώσει» τα δόγματα των φιλελεύθερων διανοούμενων της κυβέρνησης Κέννεντι με τα λενινιστικά, αλλά έχω επισημάνει εντυπωσιακές ομοιότητες – όπως προέβλεψε ο Μπακούνιν, έναν αιώνα νωρίτερα, στον διορατικό σχολιασμό του για τη «νέα τάξη». Παραδείγματος χάρη, παρέθεσα χωρία του ΜακΝαμάρα για την ανάγκη να ενισχυθεί ο διευθυντικός έλεγχος προκειμένου να γίνουμε πραγματικά «ελεύθεροι», και για το πώς η «διαχείριση από τα κάτω», που είναι η «πραγματική απειλή για τη δημοκρατία», αποτελεί επίθεση εναντίον της ίδιας της λογικής. Αλλάξτε λίγες λέξεις σ' αυτά τα χωρία και έχουμε το κλασικό λενινιστικό δόγμα. Έχω υποστηρίξει ότι οι ρίζες είναι μάλλον βαθιές και στις δύο περιπτώσεις. Αν δεν μου διευκρινίσεις τι βρίσκει ο κόσμος «σοκαριστικό», δεν μπορώ να προχωρήσω σε περαιτέρω σχολιασμό. Οι συγκρίσεις είναι συγκεκριμένες και, νομίζω, κατάλληλες και κατάλληλα επεξηγημένες. Εάν δεν είναι, πρόκειται για σφάλμα και θα ενδιαφερόμουν να διαφωτιστώ γι' αυτό.

Πιο συγκεκριμένα, ο λενινισμός αναφέρεται σε μια μορφή μαρξισμού που ανέπτυξε ο Β.Ι. Λένιν. Όταν χρησιμοποιείς τον όρο «λενινισμός», διαχωρίζεις εμμέσως τα έργα του Μαρξ από την ιδιαίτερη κριτική σου προς τον Λένιν; Βλέπεις κάποια συνέχεια ανάμεσα στις απόψεις του Μαρξ και στις μεταγενέστερες πρακτικές του Λένιν;

Οι προειδοποιήσεις του Μπακούνιν για την «κόκκινη γραφειοκρατία», που θα ήταν η «χειρότερη απ' όλες τις δεσποτικές κυβερνήσεις», διατυπώθηκαν πολύ πριν από τον Λένιν και απευθύνονταν στους οπαδούς του κυρίου Μαρξ. Πράγματι, υπήρχαν οπαδοί διαφόρων ειδών· οι Πάνεκουκ, Λούξεμπουργκ, Μάτικ και άλλοι απείχαν πολύ από τον Λένιν και οι απόψεις τους συχνά συνέκλιναν με στοιχεία του αναρχοσυνδικαλισμού. Ο Κορς και άλλοι όντως έγραψαν με συμπάθεια για την αναρχική επανάσταση στην Ισπανία. Υπάρχουν συνέχειες από τον Μαρξ στον Λένιν, αλλά υπάρχουν επίσης συνέχειες στους μαρξιστές που επέκριναν σκληρά τον Λένιν και τον μπολσεβι-

κισμό. Το έργο του Τέοντορ Σάνιν, τα προηγούμενα χρόνια, για τη μεταγενέστερη στάση του Μαρξ έναντι των επαναστάσεων των χωρικών έχει επίσης συνάφεια με το θέμα μας. Δεν είμαι μελετητής του Μαρξ, κάθε άλλο, και δεν θα διακινδύνευα οποιαδήποτε σοβαρή κρίση για το ποια από αυτές τις συνέχειες φανερώνει τον «αληθινό» Μαρξ, αν μπορεί ποτέ να υπάρξει απάντηση σε ένα τέτοιο ερώτημα.

Πρόσφατα αποκτήσαμε ένα αντίγραφο του έργου σου «Σημειώσεις για τον Αναρχισμό» (ανατυπώθηκε τον περασμένο χρόνο από το Discussion Bulletin *στις ΗΠΑ). Σ' αυτό αναφέρεσαι σε απόψεις του πρώιμου Μαρξ, ιδίως στην εκ μέρους του ανάπτυξη της ιδέας της αποξένωσης στον καπιταλισμό. Συμφωνείς γενικά με αυτήν τη διαίρεση στη ζωή και στο έργο του Μαρξ – ένας νέος, πιο ελευθεριακός σοσιαλιστής, αλλά μεταγενέστερα ένας αμετάπειστος αυταρχικός;*

Ο Πρώιμος Μαρξ ως μια Προσωπικότητα του Ύστερου Διαφωτισμού

Ο πρώιμος Μαρξ αντλούσε κατά πολύ από το περιβάλλον στο οποίο ζούσε και βρίσκει κανείς πολλές ομοιότητες με τη σκέψη που εμψύχωσε τον κλασικό φιλελευθερισμό, με πτυχές του Διαφωτισμού και του γαλλικού και γερμανικού ρομαντισμού. Επαναλαμβάνω, δεν είμαι μελετητής του Μαρξ ώστε να διατυπώσω μια έγκυρη κρίση. Η εντύπωσή μου, όσο αξίζει, είναι πως ο πρώιμος Μαρξ ήταν κυρίως μια προσωπικότητα του ύστερου Διαφωτισμού και ο μεταγενέστερος Μαρξ ήταν ένας πολύ αυταρχικός ακτιβιστής και κριτικός αναλυτής του καπιταλισμού, που είχε ελάχιστα να πει για σοσιαλιστικές εναλλακτικές λύσεις. Μα αυτά είναι απλώς εντυπώσεις.

Όπως την κατανοώ εγώ, η συνολική σου άποψη στον πυρήνα της διαπνέεται από την ιδέα περί της ανθρώπινης φύσης. Στο παρελθόν η ανθρώπινη φύση θεωρούνταν ίσως κάτι οπισθοδρομικό, ακόμη και περιοριστικό. Για παράδειγμα, η αμετάβλητη πτυχή της ανθρώπινης φύσης χρησιμοποιείται συχνά ως επιχείρημα για το ότι τα πράγματα δεν μπορούν να αλλάξουν ουσιαστικά προς την κατεύθυνση του αναρχισμού. Έχεις διαφορετική άποψη; Γιατί;

Ηθικοί Παράγοντες με Κάποια Αντίληψη περί Ανθρώπινης Φύσης

Βασικό στοιχείο στην άποψη οποιουδήποτε είναι κάποια ιδέα περί της ανθρώπινης φύσης, όσο κι αν είναι ασυνείδητη ή δεν μπορεί να αρθρωθεί. Αυτό τουλάχιστον ισχύει για τους ανθρώπους που θεωρούν τους εαυτούς τους ηθικούς παράγοντες και όχι θηρία. Αφήνοντας κατά μέρος τους ανθρώπους-θηρία, όταν ένα άτομο υποστηρίζει τη μεταρρύθμιση, την επανάσταση, τη σταθερότητα, την επιστροφή σε προηγούμενα στάδια ή απλώς καλλιεργεί τον κήπο του, παίρνει θέση βάσει του τι είναι «καλό για τους ανθρώπους». Αυτή η κρίση όμως βασίζεται σε κάποια αντίληψη για την ανθρώπινη φύση, την οποία ένα λογικό άτομο θα προσπαθήσει να αποσαφηνίσει όσο μπορεί, αν και μόνο τόσο ώστε να μπορεί να αξιολογηθεί. Έτσι, απ' αυτή την άποψη, δεν διαφέρω από οποιονδήποτε άλλο.

Έχεις δίκιο για το ότι η ανθρώπινη φύση θεωρούνταν κάτι «οπισθοδρομικό», αλλά αυτό πρέπει να είναι αποτέλεσμα βαθιάς σύγχυσης. Είναι η εγγονή μου ίδια με μια πέτρα, μια σαλαμάνδρα, ένα κοτόπουλο, μια μαϊμού; Ένα άτομο που απορρίπτει αυτό τον παραλογισμό ως ανοησία αναγνωρίζει ότι υπάρχει μια διακριτή ανθρώπινη φύση. Μένει μόνο να απαντήσουμε τι είναι αυτή η φύση – ένα καθόλου τετριμμένο και πολύ σαγηνευτικό ερώτημα, με τεράστιο επιστημονικό ενδιαφέρον και σημασία για τον άνθρωπο. Γνωρίζουμε αρκετά για ορισμένες πλευρές της – όχι για εκείνες με τη μεγαλύτερη σημασία. Πέραν αυτού, μένουμε με τις ελπίδες και τις επιθυμίες μας, τις εμπνεύσεις και τις εικασίες.

Δεν υπάρχει τίποτε «οπισθοδρομικό» στο γεγονός ότι ένα ανθρώπινο έμβρυο φέρει ορισμένους περιορισμούς, δηλαδή δεν βγάζει φτερούγες, το οπτικό του σύστημα δεν μπορεί να λειτουργήσει όπως το οπτικό σύστημα ενός εντόμου ή δεν έχει το ένστικτο της επιστροφής στην εστία όπως τα περιστέρια. Οι ίδιοι παράγοντες που περιορί-

ζουν την ανάπτυξη του οργανισμού τον καθιστούν επίσης ικανό να αποκτήσει μια πλούσια, σύνθετη και υψηλά διαρθρωμένη δομή, θεμελιωδώς παρόμοια με τα άλλα μέλη του είδους του, με πλούσιες και σημαντικές ικανότητες. Ένας οργανισμός που δεν έχει τέτοια καθοριστική έμφυτη δομή, η οποία βεβαίως περιορίζει ριζικά τους δρόμους ανάπτυξης, θα ήταν ένα είδος αμοιβάδας που προξενεί τη συμπόνια (ακόμη κι αν μπορούσε να επιβιώσει). Το εύρος και τα όρια της ανάπτυξης σχετίζονται λογικά.

Ας πάρουμε τη γλώσσα, μια από τις πιο χαρακτηριστικές ικανότητες του ανθρώπου για την οποία γνωρίζουμε πολλά. Έχουμε πολύ ισχυρούς λόγους να πιστεύουμε ότι όλες οι πιθανές ανθρώπινες γλώσσες μοιάζουν πολύ· ένας Αρειανός επιστήμονας που παρατηρεί τους ανθρώπους πιθανώς θα συμπεράνει ότι μιλούν μία μόνο γλώσσα, με ελάσσονες παραλλαγές. Ο λόγος είναι ότι η ειδική πλευρά της ανθρώπινης φύσης που αποτελεί τη βάση για την ανάπτυξη της γλώσσας επιτρέπει πολύ περιορισμένες επιλογές. Είναι αυτό περιοριστικό; Βεβαίως. Είναι απελευθερωτικό; Βεβαίως και πάλι. Αυτοί οι ίδιοι περιορισμοί καθιστούν δυνατή την ανάπτυξη ενός πλούσιου και περίπλοκου συστήματος έκφρασης της σκέψης με παρόμοιους τρόπους, στη βάση μιας πολύ υποτυπώδους, σκόρπιας και ετερόκλιτης εμπειρίας.

Όσον αφορά το θέμα των βιολογικά καθορισμένων ανθρώπινων διαφορών; Το ότι υπάρχουν είναι ασφαλώς αληθινό, και αποτελεί αιτία χαράς, όχι φόβου ή λύπης. Η ζωή ανάμεσα σε κλώνους δεν θα άξιζε, και ένα διανοητικά υγιές άτομο απλώς χαίρεται που οι άλλοι έχουν ικανότητες που είναι αποκλειστικά δικές τους. Αυτό θα έπρεπε να είναι το στοιχειώδες. Κατά τη γνώμη μου τα πραγματικά παράξενα είναι όσα συνήθως πιστεύονται γι' αυτά τα θέματα.

Είναι η όποια ανθρώπινη φύση πρόσφορη για την ανάπτυξη των αναρχικών μορφών ζωής ή αποτελεί εμπόδιο γι' αυτές; Δεν γνωρίζουμε αρκετά για να απαντήσουμε με τον ένα ή τον άλλο τρόπο. Αυτά είναι ζητήματα πειραματισμού και ανακάλυψης, όχι κενές περιεχομένου διακηρύξεις.

Για να προχωρήσουμε προς την ολοκλήρωση της συζήτησής μας, θα ήθελα να σε ρωτήσω εν συντομία για κάποια τρέχοντα θέματα της Αριστεράς.

Δεν γνωρίζω αν η κατάσταση στις ΗΠΑ είναι παρόμοια, αλλά εδώ, με την πτώση της Σοβιετικής Ένωσης, το ηθικό της Αριστεράς έχει κλονιστεί. Αυτό δεν οφείλεται τόσο στο ότι οι άνθρωποι ήταν θερμοί υποστηρικτές του καθεστώτος της Σοβιετικής Ένωσης, αλλά μάλλον σε μια γενικότερη αίσθηση ότι με την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης έχει καταπέσει και η ιδέα του σοσιαλισμού. Έχεις συναντήσει αυτού του είδους την απογοήτευση; Ποια είναι η αντίδρασή σου σ' αυτήν;

Η αντίδρασή μου στο τέλος της σοβιετικής τυραννίας ήταν όμοια με την αντίδρασή μου στην ήττα του Χίτλερ και του Μουσολίνι. Σε όλες τις περιπτώσεις πρόκειται για μια νίκη του ανθρώπινου πνεύματος. Θα έπρεπε να ήταν ιδιαίτερα ευπρόσδεκτη στους σοσιαλιστές, εφόσον ένας μεγάλος εχθρός του σοσιαλισμού είχε επιτέλους καταρρεύσει. Όπως εσύ, σκανδαλίστηκα βλέποντας ότι οι άνθρωποι – ακόμη και όσοι θεωρούσαν τους εαυτούς τους αντισταλινικούς και αντιλενινιστές – έχασαν το ηθικό τους από την κατάρρευση μιας τυραννίας. Αυτό αποκαλύπτει ότι ήταν πιο βαθιά αφοσιωμένοι στο λενινισμό απ' όσο πίστευαν.

Από Δύο Υπερδυνάμεις σε Μία: οι Λόγοι για να Είμαστε Ανήσυχοι

Ωστόσο, υπάρχουν άλλοι λόγοι να ανησυχούμε για την εξάλειψη αυτού του κτηνώδους και τυραννικού συστήματος, που ήταν τόσο «σοσιαλιστικό» όσο ήταν και «δημοκρατικό» (θυμόμαστε ότι διακήρυσσε πως ήταν και τα δύο και ότι στη Δύση τα περί δημοκρατίας θεωρούνταν γελοία, ενώ τα περί σοσιαλισμού γίνονταν πρόθυμα αποδεκτά, ως όπλο εναντίον του σοσιαλισμού – ένα από τα πολλά παραδείγματα των υπηρεσιών που πρόσφεραν στην εξουσία οι δυτικοί διανοούμενοι).

Ο ένας λόγος έχει σχέση με το χαρακτήρα του Ψυχρού πολέμου. Κατά την άποψή μου ήταν, σε σημαντικό βαθμό, μια ειδική περίπτωση της «σύγκρουσης Βορρά-Νότου», για να χρησιμοποιήσω έναν τρέχοντα ευφημισμό για την ευρωπαϊκή κατάκτηση του μεγαλύτερου μέρους του κόσμου. Η Ανατολική Ευρώπη ήταν ο αρχικός «Τρίτος

Κόσμος» και ο Ψυχρός πόλεμος, από το 1917, δεν είχε ασήμαντη ομοιότητα με την αντίδραση στις απόπειρες άλλων χωρών του Τρίτου Κόσμου να ακολουθήσουν ανεξάρτητη πορεία, παρ' όλο που στην περίπτωση της Αν. Ευρώπης το μεγάλο εύρος τη σύγκρουσης της έδωσε μια ξεχωριστή υπόσταση. Γι' αυτό ήταν λογικό να αναμένουμε πως η περιοχή θα επέστρεφε στην προηγούμενη κατάστασή της: μέρη της Δύσης, όπως η Τσεχική Δημοκρατία ή η δυτική Πολωνία, θα μπορούσαν να επανενωθούν μ' αυτήν, ενώ άλλα να επανέλθουν στον παραδοσιακό υπηρετικό τους ρόλο και η πρώην νομενκλατούρα να γίνει η τυπική τριτοκοσμική ελίτ (με την έγκριση της δυτικής κρατικο-εταιρικής εξουσίας, η οποία προτιμά τη νομενκλατούρα από άλλες λύσεις). Αυτή δεν ήταν μια καλή προοπτική και έχει οδηγήσει σε τεράστια δεινά.

Ένας άλλος λόγος ανησυχίας αφορά το ζήτημα της αποτροπής και τους Αδέσμευτους. Καθώς η σοβιετική αυτοκρατορία ήταν πολύ παράδοξη, η ίδια η ύπαρξή της πρόσφερε κάποιο χώρο στους Αδέσμευτους και, για εντελώς κυνικούς λόγους, βοηθούσε τα θύματα της δυτικής επίθεσης. Αυτές οι επιλογές χάθηκαν και ο Νότος υφίσταται τις συνέπειες.

Ένας τρίτος λόγος αφορά τους αποκαλούμενους από τον επιχειρηματικό Τύπο «καλομαθημένους δυτικούς εργάτες» με τον «πολυτελή τρόπο ζωής». Εφόσον το μεγαλύτερο μέρος της Ανατολικής Ευρώπης επιστρέφει στο μαντρί, οι ιδιοκτήτες και οι μάνατζερ θα έχουν ισχυρά νέα όπλα κατά της εργατικής τάξης και των φτωχών στο εσωτερικό της χώρας. Η General Motors και η Volkswagen μπορούν απλώς να μεταφέρουν την παραγωγή στο Μεξικό και στη Βραζιλία (ή να απειλήσουν ότι θα το κάνουν, κάτι που συχνά έχει τα ίδια αποτελέσματα) αλλά και στην Πολωνία και στην Ουγγαρία, όπου μπορούν να βρουν ειδικευμένους και εκπαιδευμένους εργάτες πολύ πιο φτηνά. Δικαιολογημένα καμαρώνουν γι' αυτό, αφού είναι γνωστές οι αξίες που τις εμπνέουν.

Μπορούμε να μάθουμε πολλά για το χαρακτήρα του Ψυχρού πολέμου (ή όποιας άλλης σύγκρουσης) εξετάζοντας ποιος είναι χαρούμενος και ποιος δυστυχής μετά τον τερματισμό του. Με αυτό το κριτήριο, οι νικητές του Ψυχρού πολέμου περιλαμβάνουν τις δυτικές ελίτ και την πρώην νομενκλατούρα, που τώρα είναι τόσο πλούσια όσο δεν μπορούσε να φανταστεί ούτε στα πιο τρελά της όνειρα, και

οι ηττημένοι περιλαμβάνουν ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού της Ανατολής, μαζί με τους εργαζόμενους και τους φτωχούς της Δύσης, όπως επίσης τμήματα του Νότου που προσπαθούσαν να ακολουθήσουν μια ανεξάρτητη πορεία.

Τέτοιες ιδέες σχεδόν προκαλούν υστερία στους δυτικούς διανοούμενους, όταν μπορούν να τις αντιληφθούν, κάτι που είναι σπάνιο. Είναι εύκολο να το δείξουμε. Είναι επίσης κατανοητό. Οι παρατηρήσεις είναι σωστές και υπονομεύουν την εξουσία και τα προνόμια· εξ ου και η υστερία.

Γενικά, οι αντιδράσεις ενός έντιμου ατόμου όσον αφορά το τέλος του Ψυχρού πολέμου θα είναι πιο περίπλοκες από μια απλή ευχαρίστηση για την κατάρρευση μιας κτηνώδους τυραννίας, ενώ οι δεσπόζουσες αντιδράσεις είναι πλήρεις ακραίας υποκρισίας, κατά τη γνώμη μου.

Η Αριστερά σήμερα βρίσκεται, κατά πολλούς τρόπους, στην αρχική της αφετηρία του περασμένου αιώνα. Όπως τότε, αντιμετωπίζει μια μορφή καπιταλισμού που βρίσκεται σε άνοδο. Φαίνεται πως σήμερα υπάρχει πολύ μεγαλύτερη συναίνεση, περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη στιγμή στην Ιστορία, ότι ο καπιταλισμός είναι η μόνη δυνατή, βάσιμη μορφή οικονομικής οργάνωσης, παρά το γεγονός ότι διευρύνεται η ανισότητα ως προς τον πλούτο. Σ' αυτό το φόντο, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι η Αριστερά δεν γνωρίζει με σιγουριά πώς να προχωρήσει. Τι βλέπεις στην τρέχουσα περίοδο; Υπάρχει θέμα «επιστροφής στα βασικά»; Θα έπρεπε η σημερινή προσπάθεια να κατευθυνθεί προς την ανάδειξη της ελευθεριακής παράδοσης του σοσιαλισμού και των δημοκρατικών ιδεών;

Εταιρικη Εμποροκρατια («Καπιταλισμος»): Ανεξελεγκτες Ιδιωτικες Τυραννιες

Κατά τη γνώμη μου αυτά περί καπιταλισμού είναι ως επί το πλείστον προπαγάνδα. Ό,τι ονομάζεται «καπιταλισμός» είναι βασικά ένα σύστημα εταιρικής εμποροκρατίας, με τεράστιες και κατά κύριο λόγο ανεξέλεγκτες ιδιωτικές τυραννίες, οι οποίες κυριαρχούν στην

οικονομία, στα πολιτικά συστήματα και στην κοινωνική και πολιτισμική ζωή, συνεργαζόμενες στενά με ισχυρά κράτη που παρεμβαίνουν ευρύτατα στην εγχώρια οικονομία και στη διεθνή κοινωνία. Αυτό ισχύει ιδίως για τις ΗΠΑ, σε αντίθεση με την ψευδαίσθηση που υπάρχει. Οι πλούσιοι και προνομιούχοι δεν είναι πιο πρόθυμοι να αντιμετωπίσουν την πειθαρχία της αγοράς από όσο ήταν στο παρελθόν, αν και θεωρούν ότι είναι καλή για όλους τους υπόλοιπους.

Αρκεί να παραθέσουμε ελάχιστα παραδείγματα: η κυβέρνηση Ρέιγκαν, η οποία επιδιδόταν με τη μέγιστη ευχαρίστηση στη ρητορική για την ελεύθερη αγορά, κόμπαζε επίσης στους επιχειρηματίες ότι ήταν η πιο προστατευτική μεταπολεμική κυβέρνηση των ΗΠΑ – και πράγματι ήταν, περισσότερο απ' όλες τις άλλες μαζί. Ο Νιουτ Γκίνγκριτς*, ο οποίος ηγείται της τρέχουσας σταυροφορίας [για την ελεύθερη αγορά], αντιπροσωπεύει μια περιφέρεια πολύ πλούσιων ανθρώπων, που λαμβάνει περισσότερες ομοσπονδιακές επιδοτήσεις από οποιαδήποτε άλλη προαστιακή περιοχή της χώρας, εκτός του ίδιου του ομοσπονδιακού συστήματος. Οι «συντηρητικοί» που διακηρύσσουν ότι πρέπει να σταματήσουν τα σχολικά γεύματα για τα πεινασμένα παιδιά ζητούν επίσης να αυξηθεί ο προϋπολογισμός του Πενταγώνου, το οποίο ιδρύθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1940 με τη σημερινή του μορφή, γιατί (όπως είχε την ευγένεια να μας πει ο επιχειρηματικός Τύπος) ο κλάδος της υψηλής τεχνολογίας δεν μπορεί να επιβιώσει σε μια «καθαρά ανταγωνιστική, μη επιδοτούμενη οικονομία της "ελεύθερης επιχείρησης"» και η κυβέρνηση πρέπει να είναι ο «σωτήρας» του. Χωρίς τον «σωτήρα», οι ψηφοφόροι του Γκίνγκριτς θα ήταν φτωχοί εργαζόμενοι άνθρωποι (αν ήταν τυχεροί). Δεν θα υπήρχαν υπολογιστές (ηλεκτρονικά γενικότερα), κλάδος της αεροναυπηγικής, μεταλλουργία, αυτοματοποίηση, και λοιπά. Οι αναρχικοί, περισσότερο από όλους τους ανθρώπους, δεν πρέπει να ξεγελιούνται από αυτές τις παραδοσιακές απάτες.

* Πρόεδρος του Κογκρέσου, 1995-1999. (*Σ.τ.Μ.*)

Κακός Οιωνός – και Σημάδια Μεγάλης Ελπίδας

Οι ελευθεριακές ιδέες είναι περισσότερο από ποτέ σημαντικές και ο κόσμος είναι πολύ ανοιχτός σ' αυτές. Παρά την τεράστια προπαγάνδα των εταιριών, εκτός των κύκλων των μορφωμένων, οι άνθρωποι διατηρούν την παραδοσιακή τους συμπεριφορά. Στις ΗΠΑ, για παράδειγμα, περισσότεροι από το 80% του πληθυσμού θεωρούν το οικονομικό σύστημα «εγγενώς άδικο» και το πολιτικό σύστημα απάτη που υπηρετεί «ειδικά συμφέροντα» και όχι το «λαό». Συντριπτικές πλειοψηφίες πιστεύουν ότι οι εργαζόμενοι δεν έχουν ισχυρή φωνή στις δημόσιες υποθέσεις (το ίδιο και στην Αγγλία), ότι η κυβέρνηση υποχρεούται να βοηθά τους ανθρώπους που έχουν ανάγκη, ότι οι δαπάνες για την εκπαίδευση και την υγεία θα έπρεπε να προηγούνται των περικοπών του προϋπολογισμού και της μείωσης των φόρων, ότι οι σημερινές προτάσεις των Ρεπουμπλικάνων που περνούν από το Κογκρέσο ευνοούν τους πλούσιους και βλάπτουν τον πληθυσμό, και ούτω καθεξής.

Οι διανοούμενοι μπορεί να λένε άλλα πράγματα, αλλά δεν είναι καθόλου δύσκολο να εξακριβώσουμε τα γεγονότα.

Σε κάποιο βαθμό η αναρχική ιδέα δικαιώθηκε με την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης (οι προβλέψεις του Μπακούνιν αποδείχτηκαν σωστές). Πιστεύεις ότι οι αναρχικοί πρέπει να αναθαρρήσουν από αυτήν τη γενική εξέλιξη και από τη διορατικότητα της ανάλυσης του Μπακούνιν; Πρέπει οι αναρχικοί να κοιτούν το άμεσο μέλλον με μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στις ιδέες τους και στην Ιστορία;

Πιστεύω (τουλάχιστον ελπίζω) ότι η απάντηση στα παραπάνω είναι σαφής. Η σημερινή εποχή περιέχει έναν κακό οιωνό – αλλά και σημάδια ελπίδας. Το αποτέλεσμα εξαρτάται από το πώς αξιοποιούμε τις ευκαιρίες.

Μια τελευταία, άλλου τύπου ερώτηση, Νόαμ. Έχουμε για σένα ένα ποτήρι μπίρα εδωπέρα. Πότε θα έρθεις να το πιούμε;

Κρατήστε την μπίρα δροσερή. Ελπίζω ότι δεν θα αργήσω.

Σοβαρά, πέρα από τα αστεία, θα ήμουν εκεί αύριο, αν μπορούσαμε. Περάσαμε (η γυναίκα μου ήρθε μαζί μου, ασυνήθιστο για τόσο μακρινά ταξίδια) θαυμάσια στην Ιρλανδία και θα μας άρεσε να ξανάρθουμε. Γιατί δεν το κάνουμε; Δεν θα σε κάνω να βαρεθείς με δυσάρεστες λεπτομέρειες, αλλά οι απαιτήσεις είναι πολύ μεγάλες και γίνονται όλο και περισσότερες – μια ένδειξη των συνθηκών που προσπάθησα να περιγράψω.

Η συνέντευξη δόθηκε το Μάιο του 1995 στον Κέβιν Ντόιλ, για το *Red & Black Revolution: A Magazine of Libertarian Communism*, τεύχος 2 (1995-1996), και εκδόθηκε στο βιβλίο του Νόαμ Τσόμσκι *Language and Politics*, διευρυμένη έκδοση, σε επιμέλεια C.P. Otero (Όκλαντ: Ak Press, 2004), σ. 775-85.

ΕΦΤΑ

Στοχοι και Οραματα (1996)

Όταν αναφέρομαι σε στόχους και οράματα, έχω στο μυαλό μου μια πρακτική παρά μια θεωρητική διάκριση. Όπως είναι σύνηθες, στα ανθρώπινα πιο πολύ μετρά η πρακτική πλευρά. Η θεωρητική μας κατανόηση είναι πολύ αδύναμη για να σηκώσει μεγάλο βάρος.

Με τα οράματα εννοώ τη σύλληψη μιας μελλοντικής κοινωνίας που θα εμψυχώνει ό,τι πραγματικά κάνουμε, μιας κοινωνίας όπου ένας ηθικός άνθρωπος θα ήθελε να ζει. Με τους στόχους εννοώ τις επιλογές και τα καθήκοντα που είναι εφικτά, τα οποία θα επιδιώξουμε με τον έναν ή τον άλλο τρόπο εμπνευσμένοι από ένα όραμα που πιθανώς είναι μακρινό και συγκεχυμένο.

Ένα εμψυχωτικό όραμα πρέπει να βασίζεται σε κάποια αντίληψη για την ανθρώπινη φύση, τι είναι καλό για τους ανθρώπους, για τις ανάγκες τους και τα δικαιώματά τους, για τις πλευρές της φύσης τους που θα έπρεπε να αναπτυχθούν, να ενθαρρυνθούν και να τους δοθεί η δυνατότητα να ανθήσουν προς όφελός τους και προς όφελος όλων. Η αντίληψη για την ανθρώπινη φύση που αποτελεί το υπόβαθρο των οραμάτων μας συνήθως είναι υπονοούμενη και υποτυπώδης, αλλά πάντα υπάρχει, ανεκδήλωτα ίσως, είτε επιλέγει κανείς να αφήσει τα πράγματα όπως είναι και να καλλιεργεί τον κήπο του είτε πασχίζει για μικρές ή και για επαναστατικές αλλαγές.

Αυτό, τουλάχιστον, αληθεύει ως επί το πλείστον για ανθρώπους

που θεωρούν τους εαυτούς τους ηθικούς παράγοντες και όχι θηρία – που νοιάζονται για τις επιπτώσεις αυτού που κάνουν ή αυτού που δεν κάνουν.

Σε όλα αυτά τα θέματα η γνώση και η κατανόησή μας είναι ρηχές· όπως συμβαίνει σχεδόν σε κάθε τομέα της ανθρώπινης ζωής, προχωρούμε με την έμπνευση και την εμπειρία, με τις ελπίδες και τους φόβους. Οι στόχοι συνεπάγονται δύσκολες επιλογές, με πολύ σοβαρές συνέπειες πάνω στους ανθρώπους. Τους υιοθετούμε βάσει ατελών τεκμηρίων και περιορισμένης κατανόησης και, παρ' όλο που τα οράματά μας μπορούν και πρέπει να μας καθοδηγούν, στην καλύτερη περίπτωση αυτό συμβαίνει μερικώς. Δεν είναι σαφή ούτε σταθερά, τουλάχιστον για ανθρώπους που νοιάζονται για τις συνέπειες των πράξεών τους. Οι λογικοί άνθρωποι θα προσβλέπουν σε μια πιο σαφή άρθρωση των οραμάτων που τους εμψυχώνουν και σε κριτική αποτίμησή τους στο φως της λογικής και της εμπειρίας. Μέχρι στιγμής η ουσία είναι πολύ ισχνή και δεν υπάρχουν σημάδια αλλαγής της κατάστασης. Τα συνθήματα είναι εύκολα, αλλά δεν βοηθούν και πολύ όταν πρόκειται να γίνουν ρεαλιστικές επιλογές.

Στοχοι κατα Οραματων

Οι στόχοι και τα οράματα μπορεί να φαίνεται ότι συγκρούονται, και συχνά πράγματι συγκρούονται. Δεν υπάρχει αντίφαση εδώ, όπως όλοι γνωρίζουμε, πιστεύω, από την απλή εμπειρία μας. Επιτρέψτε μου να πάρω ως παράδειγμα εμένα, για να δείξω τι εννοώ.

Τα προσωπικά μου οράματα είναι τα πολύ παραδοσιακά αναρχικά οράματα, τα οποία έχουν τις ρίζες τους στο Διαφωτισμό και στον κλασικό φιλελευθερισμό. Πριν προχωρήσω, πρέπει να ξεκαθαρίσω τι εννοώ με τα παραπάνω. Δεν εννοώ την εκδοχή του κλασικού φιλελευθερισμού που αναδομήθηκε για ιδεολογικούς σκοπούς, αλλά του αυθεντικού φιλελευθερισμού, πριν τσακιστεί στα βράχια του ανερχόμενου βιομηχανικού καπιταλισμού, όπως το έθεσε ο Ρούντολφ Ρόκερ στο έργο του για τον αναρχοσυνδικαλισμό πριν από εξήντα χρόνια – μάλλον με ακρίβεια, νομίζω[1].

Με την ανάπτυξη του κρατικού καπιταλισμού στη σύγχρονη εποχή, το πολιτικό και το ιδεολογικό σύστημα καταλήφθηκαν από τεράστιους θεσμούς ιδιωτικής τυραννίας, που συγγενεύουν με το ολοκληρωτικό ιδεώδες περισσότερο απ' οτιδήποτε άλλο έχουν δημιουργήσει μέχρι τώρα οι άνθρωποι. Πριν από μισό αιώνα ο οικονομολόγος Ρόμπερτ Μπρέιντι έγραψε ότι «μέσα στην εταιρία όλες οι πολιτικές απορρέουν από τον εκ των άνω έλεγχο. Με την ένωση αυτής της δύναμης, που καθορίζει την πολιτική και τον τρόπο εκτέλεσής της, όλη η εξουσία απλώνεται αναγκαστικά από πάνω προς τα κάτω και όλη η ευθύνη από κάτω προς τα πάνω. Πρόκειται βεβαίως για αντιστροφή του "δημοκρατικού" ελέγχου· συνεπάγεται δομές δικτατορικής εξουσίας». «Ό,τι στους πολιτικούς κύκλους αποκαλείται νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική εξουσία» συγκεντρώνεται σε «ορισμένους που ασκούν έλεγχο», οι οποίοι, «όσον αφορά τη διατύπωση και την εκτέλεση της πολιτικής, βρίσκονται στην κορυφή της πυραμίδας και κινούνται χωρίς σημαντικό έλεγχο από τη βάση». Όσο η ιδιωτική δύναμη «αυξάνεται και επεκτείνεται», μετασχηματίζεται «σε μια κοινότητα δύναμης πολύ πιο κραταιή και συνειδητή πολιτικά», ακόμη πιο αφοσιωμένη σε ένα «προπαγανδιστικό πρόγραμμα» που «αποσκοπεί στη μεταστροφή του κοινού [...] υπέρ των απόψεων της πυραμίδας ελέγχου». Αυτό το σχέδιο, που ήταν ήδη αξιοσημείωτο στην εποχή του Μπρέιντι, αναπτύχθηκε σε τρομερή κλίμακα λίγα χρόνια αργότερα, καθώς οι αμερικανικές επιχειρήσεις επιδίωκαν να πισωγυρίσουν τα κοινωνικά δημοκρατικά ρεύματα του μεταπολεμικού κόσμου, τα οποία άγγιξαν και τις ΗΠΑ, και να κερδίσουν, όπως την αποκάλεσαν οι ηγέτες τους, «διαρκή μάχη για το νου των ανθρώπων» χρησιμοποιώντας τους τεράστιους πόρους του κλάδου των δημοσίων σχέσεων, της ψυχαγωγίας, των συγκροτημένων σε εταιρίες ΜΜΕ, και οτιδήποτε άλλο μπορούσαν να επιστρατεύσουν μέσω των «πυραμίδων ελέγχου» της κοινωνικής και οικονομικής τάξης πραγμάτων. Αυτά είναι πολύ κρίσιμα χαρακτηριστικά του σύγχρονου κόσμου, όπως αποκαλύπτουν με εντυπωσιακό τρόπο ελάχιστες προσεκτικές μελέτες[2].

Τα «τραπεζικά ιδρύματα και οι ανώνυμες εταιρίες των πλουσίων» για τις οποίες προειδοποιούσε ο Τόμας Τζέφερσον στα τελευταία χρόνια του – προβλέποντας ότι αν δεν κάμπτονταν, θα μετατρέπονταν σε ένα είδος απολυταρχίας που θα κατέστρεφε την ελπίδα τής δημοκρατικής επανάστασης – έχουν έκτοτε επαληθεύσει και με το

παραπάνω τις πιο απειλητικές προβλέψεις του. Δεν δίνουν λόγο για τίποτε και είναι άτρωτες στη λαϊκή παρέμβαση και στον δημόσιο έλεγχο, ενώ επεκτείνουν όλο και περισσότερο την επιβολή τους στην παγκόσμια τάξη πραγμάτων. Όσοι βρίσκονται μέσα στην ιεραρχική δομή διοίκησης παίρνουν διαταγές από πάνω και στέλνουν διαταγές προς τα κάτω. Όσοι είναι εκτός προσπαθούν να νοικιάσουν τους εαυτούς τους στο σύστημα εξουσίας, αλλά δεν έχουν παρά ελάχιστη σχέση μ' αυτό (εκτός από το ότι αγοράζουν ό,τι προσφέρει, εάν μπορούν). Ο κόσμος είναι πιο περίπλοκος από οποιαδήποτε απλή περιγραφή, αλλά ο Μπρέιντι είναι πολύ πιο κοντά στο τι συμβαίνει σήμερα από ό,τι την εποχή που έγραφε.

Θα έπρεπε να προστεθεί ότι η μεγάλη δύναμη που απέκτησαν οι εταιρίες και τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα δεν ήταν αποτέλεσμα λαϊκών επιλογών. Ήταν αποτέλεσμα δικαστικών αποφάσεων και ενεργειών δικηγόρων, στην πορεία της οικοδόμησης ενός αναπτυξιακού κράτους που υπηρετεί τα συμφέροντα της ιδιωτικής εξουσίας και επεκτάθηκε υποδαυλίζοντας τον ανταγωνισμό μεταξύ των Πολιτειών με στόχο την επιδίωξη ειδικών προνομίων, κάτι όχι ιδιαίτερα δύσκολο για τα μεγάλα ιδιωτικά ιδρύματα. Αυτός είναι ο κύριος λόγος που το σημερινό Κογκρέσο, το οποίο ελέγχεται σε ασυνήθη βαθμό από τις επιχειρήσεις, επιδιώκει να εκχωρηθεί ομοσπονδιακή εξουσία στις Πολιτείες, οι οποίες μπορούν να απειλούνται και να γίνονται πιο εύκολα αντικείμενο χειραγώγησης. Μιλώ για τις ΗΠΑ, όπου η διαδικασία έχει μελετηθεί μάλλον επαρκώς σε ακαδημαϊκό επίπεδο. Και θα επιμείνω σ' αυτή την περίπτωση· απ' όσο γνωρίζω, τα ίδια συμβαίνουν ως επί το πλείστον και αλλού.

Έχουμε την τάση να πιστεύουμε ότι οι προκύπτουσες δομές εξουσίας είναι άτρωτες, σχεδόν μέρος της φυσικής τάξης. Κάθε άλλο. Αυτές οι μορφές ιδιωτικής τυραννίας απέκτησαν τη σημερινή τους μορφή, απέκτησαν δηλαδή δικαιώματα αθάνατων προσώπων, περίπου στις αρχές του αιώνα [του 20ού]. Η εκχώρηση δικαιωμάτων και η νομική θεωρία που τις στηρίζουν έχουν τις ρίζες τους στο ίδιο εν πολλοίς πνευματικό έδαφος που εξέθρεψε τις άλλες δύο μορφές ολοκληρωτισμού του 20ού αιώνα, το φασισμό και τον μπολσεβικισμό. Δεν υπάρχει λόγος να πιστέψουμε ότι αυτή η τάση στις ανθρώπινες υποθέσεις θα είναι πιο μόνιμη από όσο τα αχρεία αδέλφια της[3].

Η συμβατική πρακτική είναι να περιορίζεται η χρήση όρων όπως

«ολοκληρωτισμός» και «δικτατορία» στην πολιτική εξουσία. Ο Μπρέιντι καινοτομεί και ως προς το ότι δεν τηρεί αυτήν τη συνήθη σύμβαση, η οποία βοηθά να απομακρύνονται τα κέντρα λήψης αποφάσεων από τα δημόσια βλέμματα. Αυτή η προσπάθεια απόκρυψης αναμένεται σε κάθε κοινωνία που βασίζεται σε μια μη νομιμοποιημένη εξουσία – δηλαδή σε κάθε σημερινή κοινωνία. Γι' αυτό στη μελέτη της δομής και της λειτουργίας των ισχυρών ιδρυμάτων προτιμούνται πολύ, παραδείγματος χάρη, οι περιγραφές βάσει προσωπικών χαρακτηριστικών και μειονεκτημάτων, ασαφών και γενικών πολιτισμικών πρακτικών και των παρομοίων.

Όταν μιλώ για κλασικό φιλελευθερισμό, εννοώ τις ιδέες που σαρώθηκαν, κατά πολύ, από την ανερχόμενη πλημμυρίδα του κρατικού καπιταλιστικού απολυταρχισμού. Αυτές οι ιδέες επιβίωσαν (ή επινοήθηκαν ξανά), με ποικίλες εκφάνσεις, στην κουλτούρα της αντίστασης κατά των νέων μορφών καταπίεσης, χρησιμεύοντας ως εμψυχωτικό όραμα των λαϊκών αγώνων που επέκτειναν σημαντικά το εύρος της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και των δικαιωμάτων. Επίσης υιοθετήθηκαν και αναπτύχθηκαν μέσα στα ρεύματα της ελευθεριακής Αριστεράς. Σύμφωνα μ' αυτό το αναρχικό όραμα, σε κάθε δομή ιεραρχίας και εξουσίας πέφτει το τεράστιο βάρος να αποδείξει το δικαιολογημένο της ύπαρξής της, είτε αφορά προσωπικές σχέσεις είτε μια ευρύτερη κοινωνική τάξη πραγμάτων. Αν δεν μπορεί να σηκώσει αυτό το βάρος – ορισμένες φορές μπορεί –, τότε δεν νομιμοποιείται και θα πρέπει να καταλυθεί. Όταν η δοκιμασία της απόδειξης τίθεται έντιμα και αντιμετωπίζεται ειλικρινά, σπανίως μπορεί να την αντέξει η εξουσία. Το έργο των αυθεντικών ελευθεριακών είναι αυτό ακριβώς.

Η κρατική εξουσία και η ιδιωτική τυραννία είναι πρωταρχικά παραδείγματα των εξωτερικών ορίων του εν λόγω θέματος, ωστόσο παρόμοια ζητήματα ανακύπτουν σε όλο το φάσμα των σχέσεων: στις σχέσεις μεταξύ γονέων και παιδιών, καθηγητών και φοιτητών, ανδρών και γυναικών, των σημερινών και των μελλοντικών γενεών, οι οποίες θα υποχρεωθούν να ζήσουν με τα αποτελέσματα των όσων κάνουμε εμείς –, στην πραγματικότητα καλύπτουν τα πάντα. Το αναρχικό όραμα ιδίως, σχεδόν σε κάθε του παραλλαγή, προσέβλεπε στην κατάλυση της κρατικής εξουσίας. Προσωπικά συμμερίζομαι αυτό το όραμα, αν και έρχεται σε άμεση σύγκρουση με τους στόχους

μου. Γι' αυτό υπάρχει η ένταση στην οποία αναφέρθηκα.

Οι βραχυπρόθεσμοι στόχοι μου υπερασπίζονται ή και ενισχύουν στοιχεία της κρατικής εξουσίας τα οποία, αν και μη νομιμοποιημένα κατ' ουσία, είναι εξαιρετικά αναγκαία σήμερα για να εμποδίσουν τις σύντονες προσπάθειες «πισωγυρίσματος» της προόδου που έχει επιτευχθεί ως προς την επέκταση της δημοκρατίας και των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Η κρατική εξουσία δέχεται σήμερα μεγάλη επίθεση στις περισσότερες δημοκρατικές κοινωνίες, αλλά όχι επειδή έρχεται σε σύγκρουση με το ελευθεριακό όραμα. Ακριβώς το αντίθετο: επειδή προσφέρει (κάποια ελάχιστη) προστασία σε πτυχές αυτού του οράματος. Οι κυβερνήσεις έχουν ένα μοιραίο ελάττωμα: σε αντίθεση με τις ιδιωτικές τυραννίες, οι θεσμοί της κρατικής εξουσίας και Αρχής προσφέρουν στο απεχθές κοινό μια ευκαιρία να παίξει κάποιο ρόλο, όσο περιορισμένος κι αν είναι, στη διαχείριση των υποθέσεών του. Αυτό το ελάττωμα δεν είναι ανεκτό από τους κυρίαρχους, οι οποίοι σήμερα αισθάνονται, και δικαιολογημένα, ότι οι αλλαγές στη διεθνή οικονομική και πολιτική τάξη πραγμάτων ενέχουν προοπτικές δημιουργίας μιας μορφής «ουτοπίας για τους κυρίαρχους», ενώ συνεπάγονται ζοφερές προοπτικές για τους περισσότερους από τους υπόλοιπους. Δεν είναι αναγκαίο μάλλον να αναφέρω εδώ τι εννοώ. Τα αποτελέσματα είναι εμφανέστατα ακόμη και στις πλούσιες κοινωνίες, από τους διαδρόμους της εξουσίας μέχρι τους δρόμους, την ύπαιθρο και τις φυλακές. Για λόγους που αξίζουν την προσοχή μας, αλλά οι οποίοι βρίσκονται πέραν του εύρους των επισημάνσεων αυτών, η εκστρατεία για το πισωγύρισμα έχει σήμερα ως αιχμή του δόρατος τους κυρίαρχους τομείς των κοινωνιών του αγγλόφωνου κόσμου, όπου οι αξίες που σήμερα βάλλονται είχαν εφαρμοστεί στην πράξη, σε κάποιες από τις πιο προωθημένες τους μορφές· ειρωνεία μεν, αλλά όχι αντίφαση.

Αξίζει να έχουμε κατά νου ότι η εκπλήρωση του ουτοπικού ονείρου εξυμνείται ως άμεση προοπτική από τις αρχές του 19ου αιώνα (θα επανέλθω εν συντομία σε αυτή την περίοδο). Στη δεκαετία του 1880 ο επαναστάτης σοσιαλιστής καλλιτέχνης Γουίλιαμ Μόρις* έγραφε:

* Άγγλος συγγραφέας, ποιητής, διακοσμητής, αρχιτέκτονας, εκδότης (1834-1896). Συμμετείχε ενεργά στο εργατικό κίνημα. (*Σ.τ.Μ.*)

> Γνωρίζω ότι σήμερα υπάρχει η επίσημη γνώμη πως το ανταγωνιστικό ή «ο διάβολος παίρνει τον έσχατο» σύστημα είναι το τελευταίο σύστημα οικονομίας το οποίο θα δει ο κόσμος· ότι είναι τέλειο και συνεπώς μ' αυτό έχει ολοκληρωθεί η προοδευτική εξέλιξη· και αναμφίβολα είναι πολύ τολμηρό να συγκρουστεί κανείς κατά μέτωπο μ' αυτήν τη γνώμη, που, απ' ό,τι μαθαίνω, την έχουν ακόμη και οι πιο μορφωμένοι άνθρωποι.

Και πρόσθετε: αν η Ιστορία φτάνει στο τέλος της, όπως διακηρύσσουν με βεβαιότητα ορισμένοι, τότε ο «πολιτισμός θα πεθάνει», αλλά όλη η Ιστορία δείχνει ότι τα πράγματα δεν είναι έτσι. Η ελπίδα ότι η «τελειότητα» ήταν ορατή γιγαντώθηκε και πάλι στη δεκαετία του 1920. Με την ισχυρή υποστήριξη της φιλελεύθερης κοινής γνώμης γενικά, και βεβαίως του επιχειρηματικού κόσμου, ο «κόκκινος πανικός*» του Γούντροου Ουίλσον υπονόμευσε αποτελεσματικά τα συνδικάτα και την ανεξάρτητη σκέψη, βοηθώντας στην έναρξη μιας εποχής κυριαρχίας των επιχειρήσεων, μιας εποχής που προσδοκούσαν να συνεχιστεί επ' άπειρον. Με την κάμψη των συνδικάτων, οι εργαζόμενοι δεν είχαν δύναμη και ελπίδα όταν η αυτοκινητοβιομηχανία έφτασε στη μεγαλύτερη άνθησή της. Η συντριβή των συνδικάτων και των εργατικών δικαιωμάτων, συχνά με τη βία, σοκάρισε ακόμη και τον δεξιό βρετανικό Τύπο. Ένας Αυστραλός επισκέπτης, έκπληκτος από την εξασθένηση των αμερικανικών συνδικάτων, παρα-

* Πρόκειται για ονομασία που δόθηκε σε νομοθετικές πράξεις, εκδηλώσεις μίσους και διώξεις εναντίον μελών προοδευτικών οργανώσεων (σοσιαλιστικών και κομμουνιστικών) που είχαν ταχθεί κατά της εμπλοκής των ΗΠΑ στον Α' Παγκόσμιο πόλεμο, αντιρρησιών συνείδησης και απεργών εργατών. Οι πράξεις αυτές και η προπαγάνδα των Αρχών (που εκτυλίχθηκαν κατά τη διετία 1919-1921) ενέσπειραν τον πανικό σε όλη τη χώρα με αποτέλεσμα να εξαφθεί το μίσος και να λάβουν χώρα αποτρόπαια γεγονότα (όπως ο ευνουχισμός και ο απαγχονισμός ενός συνδικαλιστή από πολίτες) εναντίον των προαναφερθέντων, αλλά και (αναρχικών) μεταναστών, πολλοί εκ των οποίων απελάθηκαν. Μια σειρά βομβιστικών ενεργειών απροσδιόριστης ταυτότητας χρησιμοποιήθηκε για να προβληθεί η άποψη ότι εξαπλώνεται συνωμοσία των ριζοσπαστών και να ενταθούν οι διώξεις και οι παρακολουθήσεις, παρά την έλλειψη πειστικών τεκμηρίων. Έξι χιλιάδες «ύποπτοι» συνελήφθησαν και φυλακίστηκαν. Η καλλιέργεια της μαζικής υστερίας συσχετίστηκε με την μπολσεβίκικη επανάσταση και τη δήθεν πρόληψη της εξάπλωσής της. Ο «κόκκινος πανικός» θεωρείται κατάσταση ανάλογη του μακαρθισμού κατά το τέλος της δεκαετίας του 1940. (*Σ.τ.Μ.*)

τήρησε το 1928 ότι «η εργατική οργάνωση υπάρχει μόνο με την ανοχή των εργοδοτών. [...] Δεν παίζει πραγματικό ρόλο στον καθορισμό των βιομηχανικών συνθηκών».

Και πάλι, τα επόμενα χρόνια έδειξαν ότι οι ελπίδες ήταν πρόωρες. Αυτά τα επαναλαμβανόμενα όνειρα ωστόσο δημιούργησαν ένα πρότυπο το οποίο θέλουν να ανασυστήσουν σήμερα οι «πυραμίδες ελέγχου» και οι πολιτικοί τους εκπρόσωποι[4].

Νομίζω ότι οι στόχοι ενός συνεπούς αναρχικού στον σημερινό κόσμο θα έπρεπε να είναι η υπεράσπιση κάποιων κρατικών θεσμών από την επίθεση που δέχονται, ενώ ταυτόχρονα θα προσπαθεί να τους ανοίξει στην πιο ουσιαστική συμμετοχή του λαού – και τελικά να τους διαλύσει μέσα σε μια πολύ πιο ελεύθερη κοινωνία, αν δημιουργηθούν οι κατάλληλες συνθήκες.

Σωστή ή λάθος – και αυτό είναι θέμα αβέβαιης κρίσης – αυτή η στάση δεν υπονομεύεται από την προφανή σύγκρουση μεταξύ στόχων και οραμάτων. Η σύγκρουση αυτή είναι σύνηθες χαρακτηριστικό της καθημερινής ζωής, με το οποίο προσπαθούμε να ζήσουμε και το οποίο δεν μπορούμε να αποφύγουμε.

Η «Ανθρωπιστική Ιδέα»

Με τα παραπάνω κατά νου, θα ήθελα να στραφώ στο ευρύτερο ζήτημα των οραμάτων. Σήμερα έχει ιδιαίτερη συνάφεια, ενόψει των εντεινόμενων προσπαθειών αντιστροφής, υπονόμευσης και εξάλειψης των κατακτήσεων που έχουν κερδηθεί με μακροχρόνιους και συχνά επώδυνους λαϊκούς αγώνες. Τα θέματα αυτά είναι ιστορικής σημασίας, και συχνά καλύπτονται από τη διαστρέβλωση και την εξαπάτηση σε εκστρατείες για τη «μεταστροφή του κοινού υπέρ της άποψης των πυραμίδων ελέγχου». Δύσκολα θα βρίσκαμε πιο κατάλληλη στιγμή να εξετάσουμε τα ιδανικά και τα οράματα που εκφράστηκαν, τροποποιήθηκαν, αναμορφώθηκαν και συχνά μετατράπηκαν στο αντίθετό τους καθώς η βιομηχανική κοινωνία αναπτυσσόταν στο σημερινό στάδιό της, συνοδευόμενη από μια τεράστια επίθεση εναντίον της δημοκρατίας, των ανθρώπινων δικαιωμάτων, ακόμη και των αγορών· ταυτόχρονα εκείνοι που ηγούνται της επίθεσης εναντίον αυτών των αξιών χαιρετίζουν το θρίαμβό τους – μια διαδικασία που αναγνωρίζουν όσοι είναι εξοικειωμένοι με την «προπαγάνδα», όπως αποκαλούνταν όταν τα πράγματα λέγονταν με το όνομά τους. Είναι μια στιγμή στις ανθρώπινες υποθέσεις προκλητική πνευματικά, και δυσοίωνη από ανθρωπιστική άποψη.

Επιτρέψτε μου να παρουσιάσω αδρά την άποψη που εξέφρασαν δύο κορυφαίοι διανοητές του 20ού αιώνα, ο Μπέρτραντ Ράσελ και ο Τζον Ντιούι, οι οποίοι διαφωνούσαν σε πολλά, αλλά συμμερίζονταν το όραμα που ο Ράσελ αποκαλούσε «ανθρωπιστική ιδέα» – την πεποίθηση, για να παραθέσω τα λόγια του Ντιούι, ότι ο «έσχατος στόχος» της παραγωγής δεν είναι η παραγωγή αγαθών, αλλά «ελεύθερων ανθρώπων που συνδέονται μεταξύ τους με όρους ισότητας». Ο στόχος της εκπαίδευσης, έλεγε ο Ράσελ, είναι «να δώσει μια αίσθηση της αξίας πραγμάτων διαφορετικών από την κυριαρχία», να βοηθήσει στη διάπλαση «συνετών πολιτών μιας ελεύθερης κοινότητας», στην οποία θα ανθούν η ελευθερία και η «ανθρώπινη δημιουργικότητα», και οι εργαζόμενοι θα είναι κύριοι της μοίρας τους και όχι εργαλεία παραγωγής. Οι μη νομιμοποιημένες δομές καταναγκασμού πρέπει να διαλυθούν· ιδίως η κυριαρχία «των επιχειρήσεων, που αποκομίζουν ιδιωτικό κέρδος μέσω του ιδιωτικού ελέγχου των τραπεζών, της γης, της βιομηχανίας, μια κυριαρχία η οποία δυναμώνει με τον έλεγχο του Τύπου, των πρακτόρων Τύπου και άλλων μέσων δημοσιότητας και προπαγάνδας» (Ντιούι). Αν δεν γίνει αυτό, συνέχιζε ο Ντιούι, ο λόγος περί δημοκρατίας δεν έχει ουσία. Η πολιτική θα παραμείνει η «σκιά των μεγάλων επιχειρήσεων στην κοινωνία [και] η σμίκρυνση της σκιάς δεν θα αλλάξει την ουσία». Οι δημοκρατικές μορφές δεν θα έχουν περιεχόμενο και οι άνθρωποι δεν θα εργάζονται «ελεύθερα και ευφυώς, αλλά για χάρη της δουλειάς για την οποία αμείβονται», μια κατάσταση «μη φιλελεύθερη και ανήθικη». Ανάλογα, η βιομηχανία πρέπει να αλλάξει «από φεουδαρχική σε δημοκρατική κοινωνική τάξη πραγμάτων», βασισμένη στον εργατικό έλεγχο, στην ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι και στην ομοσπονδιακή οργάνωση, σύμφωνα με ένα ρεύμα σκέψης που περιλαμβάνει τον συντεχνιακό σοσιαλισμό του Τζ. Ντ. Χ. Κολ και αριστερών μαρξιστών όπως ο Άντον Πάνεκουκ, η Ρόζα Λούξεμπουργκ, ο Πολ Μάτικ, και άλλοι. Οι απόψεις του Ράσελ ήταν παρόμοιες[5].

Τα προβλήματα της δημοκρατίας βρίσκονταν στο επίκεντρο της

σκέψης και της προσωπικής δράσης του Ντιούι. Προερχόταν κατευθείαν από την κατεστημένη Αμερική, «ήταν Αμερικανός όσο η μηλόπιτα», σύμφωνα με την καθιερωμένη φράση. Έχει λοιπόν ενδιαφέρον ότι οι ιδέες που εξέφρασε, όχι πολλά χρόνια πριν, σήμερα θα θεωρούνταν από τους περισσότερους διανοούμενους αλλόκοτες ή, ακόμη χειρότερα, οι κύκλοι των ισχυρών θα τις αποκήρυσσαν ως «αντιαμερικανικές», αν τυχόν τις γνώριζαν.

Παρεμπιπτόντως, τούτη η τελευταία λέξη είναι ενδιαφέρουσα και αποκαλυπτική, όπως και η τρέχουσα χρήση της. Συνήθως ακούμε τέτοιες διατυπώσεις σε ολοκληρωτικές κοινωνίες. Έτσι, στην εποχή του σταλινισμού οι διαφωνούντες και οι επικριτές καταδικάζονταν ως «αντισοβιετικοί», ένα απαράδεκτο έγκλημα· οι Βραζιλιάνοι νεοναζί στρατηγοί και άλλοι όμοιοί τους έκαναν παρόμοιες ταξινομήσεις. Η εμφάνισή τους σε πιο ελεύθερες κοινωνίες όμως, όπου η υποταγή στην εξουσία είναι εκούσια, όχι προϊόν φυσικού καταναγκασμού, είναι πολύ πιο σημαντικό φαινόμενο. Σε όποιο περιβάλλον συγκρατεί ακόμη και τη μνήμη της δημοκρατικής κουλτούρας, τέτοιες ιδέες θα έπρεπε να φαίνονται απλώς γελοίες. Φανταστείτε την αντίδραση στους δρόμους του Μιλάνου ή του Όσλο για κάποιο βιβλίο με τον τίτλο *Αντιιταλισμός* ή *Αντινορβηγισμός*, το οποίο να αποκηρύσσει τις πραγματικές ή πλαστογραφημένες πράξεις εκείνων που δεν δείχνουν τον δέοντα σεβασμό για τα δόγματα της κοσμικής πίστης. Στις αγγλοαμερικανικές κοινωνίες όμως – συμπεριλαμβανομένης της Αυστραλίας, όπως έχω παρατηρήσει – τέτοιοι χαρακτηρισμοί αντιμετωπίζονται με σοβαρότητα και σεβασμό στους σημαίνοντες κύκλους, ένα από τα σημάδια της σοβαρής φθοράς των απλών δημοκρατικών αξιών.

Οι ιδέες που εκφράστηκαν στο όχι και πολύ μακρινό παρελθόν από προσωπικότητες όπως ο Ράσελ και ο Ντιούι έχουν τις ρίζες τους στο Διαφωτισμό και στον κλασικό φιλελευθερισμό και διατηρούν τον επαναστατικό τους χαρακτήρα: στην εκπαίδευση, στο χώρο εργασίας και σε κάθε τομέα της ζωής. Αν εφαρμόζονταν, θα βοηθούσαν να ανοίξει ο δρόμος προς την ελεύθερη ανάπτυξη των ανθρώπων που οι αξίες τους δεν ισούνται με τη συσσώρευση και την κυριαρχία, αλλά με την ανεξαρτησία σκέψης και δράσης, την ελεύθερη ένωση στη βάση της ισότητας και τη συνεργασία προς την επίτευξη κοινών στόχων. Αυτοί οι άνθρωποι θα συμμερίζονταν την πε-

ριφρόνηση του Άνταμ Σμιθ για την «ευτέλεια» και τις «μιαρές επιδιώξεις» των «αρχόντων του ανθρώπινου γένους» και για το «ποταπό αξίωμά» τους: «Όλα για τον εαυτό μας και τίποτα για τους άλλους»*, τις καθοδηγητικές αρχές που διδασκόμαστε να θαυμάζουμε και να σεβόμαστε, καθώς οι παραδοσιακές αξίες διαβρώνονται από την αδιάκοπη επίθεση. Θα καταλάβαιναν εύκολα τι οδήγησε μια προκαπιταλιστική προσωπικότητα όπως ο Σμιθ να προειδοποιήσει για τις ολέθριες συνέπειες του καταμερισμού της εργασίας και να βασίσει τη μάλλον υπαινικτική συνηγορία του προς τις αγορές εν μέρει στην πεποίθηση ότι υπό συνθήκες «τέλειας ελευθερίας» θα υπήρχε μια φυσική τάση προς την ισότητα, κάτι προφανώς ευκταίο βάσει στοιχειωδών ηθικών λόγων.

Η «ανθρωπιστική ιδέα» που εξέφρασαν οι Ράσελ και Ντιούι σε μια πιο πολιτισμένη περίοδο, και η οποία είναι οικεία στην ελευθεριακή Αριστερά, είναι ριζικά αντίθετη με τα κυρίαρχα ρεύματα της σύγχρονης σκέψης: τις ιδέες της ολοκληρωτικής τάξης που σμίλεψαν ο Λένιν και ο Τρότσκι και αυτές των κρατικών καπιταλιστικών, βιομηχανικών κοινωνιών της Δύσης. Ένα από αυτά τα συστήματα ευτυχώς κατέρρευσε, αλλά το άλλο οπισθοδρομεί προς ένα μέλλον που θα μπορούσε να είναι αποκρουστικό.

«Το Νέο Πνεύμα της Εποχής»

Είναι σημαντικό να αναγνωρίσουμε πόσο οξεία και δραματική είναι η σύγκρουση των αξιών ανάμεσα σ' αυτή την ανθρωπιστική ιδέα και σε ό,τι επικρατεί σήμερα, τις ιδέες που είχαν αποκηρυχθεί από τις εφημερίδες της εργατικής τάξης τον 19ο αιώνα ως το «Νέο Πνεύμα της Εποχής: Κέρδισε Πλούτο, ξέχνα όλους τους άλλους εκτός από τον Εαυτούλη σου»: το κατά Σμιθ «ποταπό αξίωμα», ένα εξευτελιστικό και αισχρό δόγμα που δεν θα ανεχόταν κανένα ηθικό άτομο. Είναι σημαντικό να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη των αξιών από την εποχή του προκαπιταλιστή Σμιθ – ο οποίος έδινε έμφαση στη συ-

* *Έρευνα για τη φύση και τις αιτίες του πλούτου των εθνών*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, επιμ. Γ. Μηλιός, μτφρ. Χρήστος Βαλιάνος. (*Σ.τ.Μ.*)

μπόνια, στο σκοπό της ελευθερίας με ισότητα, και στο βασικό ανθρώπινο δικαίωμα στη δημιουργική και καταξιωτική εργασία – μέχρι εκείνους που εξυμνούν σήμερα το «Νέο Πνεύμα της Εποχής», συχνά επικαλούμενοι χωρίς αιδώ το όνομα του Σμιθ. Ας αφήσουμε στην άκρη τις χυδαίες ερμηνείες που ρυπαίνουν συνήθως τους ιδεολογικούς θεσμούς και ας εξετάσουμε τι λέει κάποιος που μπορεί να ληφθεί σοβαρά υπόψη, φέρ' ειπείν ο νομπελίστας οικονομολόγος Τζέιμς Μπιουκάναν, ο οποίος μας λέει ότι η «ιδεώδης κοινωνία είναι η αναρχία, όπου κανένας άνθρωπος ή ομάδα ανθρώπων δεν καταπιέζεται από άλλους ούτε καταπιέζει». Στη συνέχεια αναφέρει το εξής σχόλιο, που παρουσιάζεται έγκυρα ως γεγονός:

> Η ιδανική κατάσταση για κάθε άτομο είναι αυτή που του δίνει τη δυνατότητα πλήρους ελευθερίας δράσης και κρατά υπό έλεγχο τη συμπεριφορά των άλλων, έτσι ώστε να αναγκάζονται να ακολουθούν τις δικές του επιθυμίες. Δηλαδή κάθε άτομο θέλει να κυριαρχεί σε έναν κόσμο σκλάβων,[6]

μια σκέψη που ο Άνταμ Σμιθ θα τη θεωρούσε παθολογική, όπως και ο Βίλχελμ φον Χούμπολτ, ο Τζον Στιούαρτ Μιλ και όποιος ήταν κοντά στην κλασική φιλελεύθερη παράδοση – αλλά αυτό είναι το πιο αγαπημένο σας όνειρο, σε περίπτωση που δεν το έχετε καταλάβει.

Μια ενδιαφέρουσα απεικόνιση της κατάστασης της πνευματικής κουλτούρας και των κυρίαρχων αξιών της είναι ο σχολιασμός των δύσκολων προβλημάτων που αντιμετωπίζουμε στην ανόρθωση των ανθρώπων της Ανατολικής Ευρώπης, που επιτέλους απελευθερώθηκαν, έτσι ώστε να μπορούμε να επεκτείνουμε και σ' αυτούς την τρυφερή φροντίδα που έχουμε παράσχει αφειδώς στους κηδεμονευομένους μας αλλού, επί αρκετές εκατονταετίες. Οι συνέπειες αυτής της φροντίδας είναι εμφανείς σε μια εντυπωσιακή σειρά θαλάμων βασανιστηρίων σε όλο τον κόσμο, αλλά σαν από θαύμα – και ευτυχώς – δεν διδάσκουν τίποτε για τις αξίες του πολιτισμού μας και τις αρχές που καθοδηγούν τους ευγενείς ηγέτες του· μόνο οι «αντιαμερικανοί» και η φάρα τους θα μπορούσαν να είναι τόσο παράφρονες για να υποθέσουν ότι τα επαναλαμβανόμενα ιστορικά γεγονότα αξίζουν μια λοξή ματιά, ίσως. Τώρα υπάρχουν καινούργιες ευκαιρίες για να δείξουμε την καλοσύνη μας. Μπορούμε να βοηθήσουμε τους ανθρώπους που

απελευθερώθηκαν από την κομμουνιστική τυραννία να φτάσουν, ή τουλάχιστον να πλησιάσουν, στην ευλογημένη κατάσταση των Βεγγαλέζων, των Αϊτινών, των Βραζιλιάνων, των Γουατεμαλέζων, των Φιλιππινέζων, των απανταχού αυτοχθόνων, των Αφρικανών σκλάβων, και όλων των άλλων.

Στα τέλη του 1994 οι *New York Times* δημοσίευσαν μια σειρά άρθρων για το πώς τα καταφέρνουν οι μαθητές μας. Το ένα, που αναφερόταν στην Ανατολική Γερμανία, αρχίζει με την παράθεση των λόγων ενός ιερέα που είχε ηγηθεί των λαϊκών διαδηλώσεων κατά του κομμουνιστικού καθεστώτος. Περιγράφει τις αυξανόμενες ανησυχίες του για ό,τι συμβαίνει στην κοινωνία του: «ο κτηνώδης ανταγωνισμός και η βουλιμία για χρήμα καταστρέφουν την έννοια της κοινότητας. Σχεδόν όλοι νιώθουν φόβο, αποκαρδίωση ή ανασφάλεια», καθώς αφομοιώνουν τα μαθήματα που δίνουμε στους καθυστερημένους λαούς του κόσμου. Οι αντιδράσεις τους όμως δεν αποτελούν μαθήματα για εμάς[7].

Η βιτρίνα για την οποία όλοι νιώθουν περήφανοι είναι η Πολωνία, όπου ο «καπιταλισμός είναι πιο ήπιος» από αλλού, αναφέρει η Τζέιν Πέρλεζ, κάτω από τον τίτλο «Λωρίδες Ταχείας και Βραδείας Κυκλοφορίας στην Καπιταλιστική Λεωφόρο»: κάποιοι Πολωνοί πιάνουν το νόημα, άλλοι όμως δεν μαθαίνουν γρήγορα[8].

Η Πέρλεζ δίνει δύο ειδών παραδείγματα. Η καλή μαθήτρια είναι η ιδιοκτήτρια ενός μικρού εργοστασίου, που είναι ένα από τα καλύτερα «παραδείγματα ευημερίας» στη σύγχρονη καπιταλιστική Πολωνία. Χάρη στα άτοκα κρατικά δάνεια σ' αυτή την ανθούσα σήμερα κοινωνία της ελεύθερης αγοράς, το εργοστάσιό της παράγει «όμορφα ρούχα με χάντρες» και «περίπλοκα σχεδιασμένα νυφικά», τα οποία πουλάει κυρίως σε πλούσιες Γερμανίδες αλλά και σε πλούσιες Πολωνέζες. Εν τω μεταξύ, όπως αναφέρει η Παγκόσμια Τράπεζα, η φτώχεια έχει υπερδιπλασιαστεί από τότε που εφαρμόστηκαν οι μεταρρυθμίσεις, ενώ οι πραγματικοί μισθοί μειώθηκαν κατά 30% και στο τέλος του 1994 η πολωνική οικονομία αναμένεται να φτάσει στο 90% του προ του 1989 ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος. Ωστόσο ο «καπιταλισμός είναι πιο ήπιος»: οι πεινασμένοι μπορούν να εκτιμήσουν τα «σημάδια της αιφνίδιας κατανάλωσης», να θαυμάσουν τα νυφικά στις βιτρίνες των κομψών καταστημάτων, τα «ξένα αυτοκίνητα με πολωνικές πινακίδες» που βρυχώνται στο δρόμο Βαρσοβίας-

Βερολίνου και τις «νεόπλουτες με τα κινητά τηλέφωνα των χιλίων τριακοσίων δολαρίων χωμένα στις τσάντες τους».

«Οι άνθρωποι πρέπει να κατανοήσουν ότι οφείλουν να αγωνιστούν για τους εαυτούς τους και ότι δεν μπορούν να βασίζονται στους άλλους», εξηγεί μια σύμβουλος εργασίας στην Τσεχική Δημοκρατία. Ανήσυχη για τη «δημιουργία μιας περιχαρακωμένης περιθωριακής τάξης», διευθύνει ένα πρόγραμμα εκπαίδευσης για να διδάξει την κατάλληλη συμπεριφορά στους ανθρώπους που είχαν «διαποτιστεί με εξισωτικές αξίες», στις εποχές κατά τις οποίες «συνηθιζόταν να χρησιμοποιείται το υπερήφανο σύνθημα: "Είμαι μεταλλωρύχος, ποιος άλλος είναι καλύτερα;"» Αυτοί που μαθαίνουν γρήγορα ξέρουν πλέον την απάντηση: καλύτερα είναι η πρώην νομενκλατούρα, που πλουτίζει περισσότερο από ό,τι στα πιο τρελά της όνειρα, καθώς τα μέλη της γίνονται πράκτορες ξένων επιχειρήσεων, οι οποίες, βεβαίως, τα ευνοούν εξαιτίας των ικανοτήτων και της εμπειρίας τους· οι τραπεζίτες που ιδρύουν επιχειρήσεις μέσω του «δικτύου των παλιών φίλων»· οι Πολωνέζες που απολαμβάνουν τις χαρές της κατανάλωσης· οι βιομήχανοι κομψών ενδυμάτων που, με την αρωγή του κράτους, τα εξάγουν σε άλλες πλούσιες γυναίκες. Εν ολίγοις, το σωστό είδος ανθρώπων.

Αυτές τις επιτυχίες σημείωσαν οι αμερικανικές αξίες. Υπάρχουν όμως και αποτυχίες – αυτοί που βρίσκονται ακόμα στη λωρίδα βραδείας κυκλοφορίας. Η Πέρλεζ επιλέγει ως παράδειγμά της έναν ανθρακωρύχο σαράντα τριών ετών, που «κάθεται στο επενδυμένο με ξύλο σαλόνι του θαυμάζοντας τους καρπούς της εργασίας του υπό τον κομμουνισμό – τηλεόραση, άνετη επίπλωση, μια γυαλιστερή μοντέρνα κουζίνα», και ο οποίος σήμερα είναι άνεργος, ύστερα από είκοσι εφτά χρόνια στα ανθρακωρυχεία, και σκέφτεται την εποχή πριν από το 1989. Ήταν «εκπληκτικά», λέει, και η «ζωή ήταν ασφαλής και άνετη». Σαν κακός μαθητής, βρίσκει τις νέες αξίες «ακατανόητες» και δεν μπορεί να καταλάβει «γιατί αυτός είναι στο σπίτι, άνεργος και εξαρτημένος από τα επιδόματα πρόνοιας», ανησυχώντας για τα δέκα παιδιά του, αφού δεν έχει την ικανότητα να «Κερδίσει Πλούτο, ξεχνώντας όλους τους άλλους εκτός από τον Εαυτό του».

Δικαιολογημένα, λοιπόν, η Πολωνία μπορεί να βρει τη θέση της στο ράφι, μαζί με τα άλλα τρόπαια που εμπνέουν περηφάνια και αυτοέπαινο.

Η περιοχή μαστίζεται και από άλλους κακούς μαθητές των νέων αξιών, ένα πρόβλημα που εξετάζεται σε μια «παγκόσμια επισκόπηση» των ανταποκριτών της *Christian Science Monitor*, με στοιχεία από όλο τον πρώην κομμουνιστικό κόσμο. Ένας επιχειρηματίας παραπονιόταν ότι «πρόσφερε σε συμπατριώτη Ουκρανό εκατό δολάρια το μήνα για να τον βοηθήσει να καλλιεργήσει τριαντάφυλλα σε ένα ιδιωτικό αγροτεμάχιο» (μετάφραση: να δουλέψει για λογαριασμό του). «Συγκρινόμενο με τα τέσσερα δολάρια που κέρδιζε εκείνος ο άντρας σε ένα συλλογικό αγρόκτημα αυτό το ποσό ήταν ολόκληρη περιουσία. Αλλά η προσφορά απορρίφθηκε». Ο καλός μαθητής, που αφομοιώνει γρήγορα, αποδίδει αυτό τον παραλογισμό σε μια «ορισμένη νοοτροπία» που εξακολουθεί να υπάρχει μετά τη νίκη της ελευθερίας: «Σκέφτεται, "νιετ", δεν θα αφήσω την κολεκτίβα για να γίνω σκλάβος σου». Οι Αμερικανοί εργάτες είχαν προσβληθεί πριν από πολύ καιρό από την ίδια απροθυμία να γίνουν σκλάβοι κάποιου, μέχρι που εκπολιτίστηκαν δεόντως· θα επανέλθω σ' αυτό το θέμα.

Οι ενοικιαστές σε μια πολυκατοικία της Βαρσοβίας πάσχουν από την ίδια ασθένεια. Δεν θέλουν να παραδώσουν τα διαμερίσματά τους σε έναν βιομήχανο που ισχυρίζεται ότι είναι ιδιοκτήτης του κτιρίου από την εποχή πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, ρωτώντας: «Γιατί πρέπει οι άνθρωποι να επωφελούνται από κάτι στο οποίο δεν έχουν δικαίωμα;» Σημειώθηκε «σημαντική πρόοδος των μεταρρυθμίσεων» όσον αφορά το ξεπέρασμα τέτοιων οπισθοδρομικών στάσεων, συνεχίζει η επισκόπηση, αν και «υπάρχει ακόμα μεγάλη απροθυμία να επιτρέψουν την αγοραπωλησία γης σε ξένους». Ο συντονιστής των επιχορηγούμενων από τις ΗΠΑ σχεδίων για τη γεωργία στην Ουκρανία εξηγεί ότι «δεν θα υπάρξει ποτέ κατάσταση κατά την οποία θα κατέχουν ιδιώτες το 100% της γης. Δεν είχαν ποτέ δημοκρατία». Όντως, τα αντιδημοκρατικά πάθη δεν είναι πουθενά τόσο οξυμένα όσο στο Βιετνάμ, όπου ένα διάταγμα του Φεβρουαρίου του 1995 «γύρισε το ρολόι πίσω»: «Ως απότιση φόρου τιμής στον Μαρξ, το διάταγμα στοχεύει να βοηθήσει τους Βιετναμέζους απαιτώντας το ενοίκιο από τους ελάχιστους προνομιούχους που έχουν άδειες χρήσης γης για επιχειρηματικούς σκοπούς», οι οποίες άδειες εκχωρήθηκαν σε μια προσπάθεια προσέλκυσης επενδύσεων. Εάν επιτρεπόταν να αγοράσουν όλη τη χώρα οι ξένοι επενδυτές και μια μικρή εγχώρια ελίτ, οι ντόπιοι θα εργάζονταν γι' αυτούς (αν ήταν τυχεροί) και, επι-

τέλους, θα είχαν ελευθερία και «δημοκρατία», όπως στην Κεντρική Αμερική, στις Φιλιππίνες και σε άλλους παραδείσους που ελευθερώθηκαν πολύ καιρό πριν[9].

Οι Κουβανοί επιπλήττονται επί μακρόν για παρόμοιου τύπου καθυστέρηση. Η κατακραυγή κορυφώθηκε κατά τη διάρκεια των παναμερικανικών αγώνων που έγιναν στις ΗΠΑ, όταν οι Κουβανοί αθλητές δεν υπέκυψαν στην εκστρατεία που είχε οργανωθεί προκειμένου να πεισθούν να αυτομολήσουν, και στην οποία περιλαμβάνονταν δελεαστικές προσφορές επαγγελματικής απασχόλησης στον αθλητισμό· αισθάνονταν δεσμευμένοι έναντι της χώρας τους και του λαού της, όπως είπαν στους δημοσιογράφους. Το μένος για τις καταστροφικές επιπτώσεις της κομμουνιστικής πλύσης εγκεφάλου και του μαρξιστικού δόγματος ξέσπασε ασυγκράτητο.

Ευτυχώς, οι Αμερικανοί προστατεύονται από το γεγονός ότι ακόμη και υπό τις συνθήκες φτώχειας που επιβάλλονται από τον οικονομικό πόλεμο των ΗΠΑ, οι Κουβανοί αρνούνται να δεχτούν δολάρια έναντι υπηρεσιών μέσα στη χώρα τους, γιατί δεν θέλουν να γίνουν «σκλάβοι τους», έτσι αναφέρουν οι επισκέπτες. Ούτε είναι πιθανό να υποταχθούν, σύμφωνα με τα αποτελέσματα μιας δημοσκόπησης του οργανισμού Gallup το 1994, η οποία θεωρήθηκε η πρώτη ανεξάρτητη και επιστημονική έρευνα, και η οποία δημοσιεύθηκε στον ισπανόφωνο Τύπο του Μαϊάμι, αλλά πουθενά αλλού προφανώς: η δημοσκόπηση ανέφερε ότι σε ποσοστό 88% οι ερωτηθέντες είπαν ότι «ένιωθαν περήφανοι που ήταν Κουβανοί» και σε ποσοστό 58% ότι οι «επιτυχίες της επανάστασης είναι περισσότερες από τις αποτυχίες της», σε ποσοστό 69% προσδιόρισαν τους εαυτούς τους ως «επαναστάτες» (αλλά μόνο 21% ως «κομμουνιστές» ή «σοσιαλιστές»), σε ποσοστό 76% είπαν ότι ήταν «ικανοποιημένοι με την προσωπική τους ζωή» και σε ποσοστό 3% είπαν ότι τα βασικά προβλήματα που αντιμετώπιζε η χώρα τους ήταν «πολιτικά».

Εάν επρόκειτο να γίνουν γνωστές τέτοιες κομμουνιστικές κτηνωδίες, τότε ήταν πιθανώς επιβεβλημένο να πέσουν πυρηνικά στην Αβάνα, αντί να προσπαθεί κανείς να σκοτώσει όσο περισσότερους Κουβανούς μπορεί με την πείνα και τις αρρώστιες, προκειμένου να φέρει τη «δημοκρατία». Ιδού λοιπόν το καινούργιο πρόσχημα για το στραγγαλισμό της Κούβας μετά την πτώση του τείχους του Βερολίνου, και οι ιδεολογικοί θεσμοί δεν έχασαν ούτε λεπτό καθώς άλλαζαν

τροπάριο. Τώρα πλέον η Κούβα δεν ήταν πράκτορας του Κρεμλίνου, που είχε την τάση να καταλάβει την εξουσία σε όλη τη Λατινική Αμερική και να κατακτήσει τις ΗΠΑ, οι οποίες έτρεμαν από το φόβο. Τα ψέματα τριάντα χρόνων μπορούσαν να μπουν σιωπηλά στο χρονοντούλαπο: η τρομοκρατία και ο οικονομικός πόλεμος ισοδυναμούσαν πάντα με μια προσπάθεια να επικρατήσει η δημοκρατία, όπως διακηρύσσει η αναθεωρημένη κλασική παραλλαγή. Συνεπώς, πρέπει να γίνει πιο αυστηρό το εμπάργκο, το οποίο «έχει συμβάλει στην αύξηση της πείνας, των ασθενειών και των θανάτων, και σε μία από τις μεγαλύτερες νευρολογικές επιδημίες στον κόσμο κατά τον περασμένο αιώνα», σύμφωνα με κείμενα ειδικών της υγείας σε ιατρικά περιοδικά των ΗΠΑ τον Οκτώβριο του 1994. Ο συγγραφέας ενός εξ αυτών των άρθρων αναφέρει: «Είναι αλήθεια ότι σκοτώνουμε ανθρώπους» με το να τους αρνούμαστε τρόφιμα, φάρμακα και εξοπλισμό για να κατασκευάσουν τα δικά τους φαρμακευτικά προϊόντα.

Ο νόμος του Κλίντον «για τη δημοκρατία στην Κούβα» – στον οποίο ο πρόεδρος Μπους άσκησε αρχικά βέτο, διότι ήταν πολύ καταφανής η παραβίαση του διεθνούς δικαίου, αλλά μετά τον υπέγραψε, όταν ο Κλίντον τον υπερφαλάγγισε από τα δεξιά κατά τη διάρκεια της προεδρικής εκστρατείας – μειώνει τις εμπορικές ανταλλαγές με αμερικανικές θυγατρικές που έχουν την έδρα τους στο εξωτερικό, ανταλλαγές το 90% των οποίων αφορά τρόφιμα, φάρμακα και ιατρικό εξοπλισμό. Αυτή η συμβολή στον εκδημοκρατισμό επέφερε σημαντική πτώση στο επίπεδο υγείας των Κουβανών, αύξηση του ποσοστού των θανάτων και την «πιο ανησυχητική κρίση υγείας στην Κούβα όσο θυμούνται οι άνθρωποι», μια νευρολογική ασθένεια που είχε παρατηρηθεί για τελευταία φορά σε στρατόπεδα αιχμαλώτων σε τροπικές περιοχές της Νοτιοανατολικής Ασίας κατά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο· όλα αυτά, σύμφωνα με τον πρώην επικεφαλής νευροεπιδημιολογίας στο Εθνικό Ινστιτούτο Υγείας και συγγραφέα ενός από τα προαναφερθέντα άρθρα. Για να δείξει παραστατικά τα αποτελέσματα, ένας καθηγητής ιατρικής του Πανεπιστημίου Κολούμπια αναφέρει την περίπτωση ενός σουηδικού συστήματος φιλτραρίσματος του νερού, το οποίο είχε αγοράσει η Κούβα για να παράγει εμβόλια, και το οποίο απαγορεύθηκε επειδή κάποια μέρη του κατασκευάζονται από αμερικανικής ιδιοκτησίας επιχείρηση. Έτσι, τα σω-

τήρια εμβόλια δεν παράγονται, προκειμένου να έρθει η «δημοκρατία» για όσους θα επιβιώσουν[10].

Βεβαίως, οι επιτυχίες στην πρόκληση «ανθρώπινων θανάτων» και βασάνων είναι σημαντικό πράγμα. Στην πραγματικότητα, η Κούβα του Κάστρο δεν αποτελούσε αιτία ανησυχίας επειδή μπορούσε να απειλήσει στρατιωτικά, επειδή παραβίαζε τα ανθρώπινα δικαιώματα ή επειδή ήταν δικτατορία. Οι λόγοι της ανησυχίας μάλλον είναι βαθιά ριζωμένοι στην αμερικανική ιστορία. Στη δεκαετία του 1820, καθώς η κατάληψη της εξουσίας στην ήπειρο προχωρούσε ακάθεκτα, η Κούβα θεωρήθηκε από την πολιτική και οικονομική ηγεσία το επόμενο έπαθλο. Δηλαδή «αντικείμενο υψίστης σημασίας για τα εμπορικά και πολιτικά συμφέροντα της Ένωσής μας», όπως συμβούλευε ο εμπνευστής του δόγματος Μονρόε, Τζον Κουίνσι Άνταμς, συμφωνώντας με τον Τζέφερσον και άλλους ότι η Ισπανία έπρεπε να διατηρήσει την κυριαρχία μέχρις ότου εκλείψει ο βρετανικός αποτρεπτικός παράγοντας, οπότε η Κούβα θα έπεφτε στα χέρια των ΗΠΑ με το «νόμο της πολιτικής... βαρύτητας», ένα «ώριμο φρούτο» για συγκομιδή, όπως και έγινε πριν από έναν αιώνα. Στα μέσα του 20ού αιώνα το ώριμο φρούτο βρισκόταν ψηλά στην εκτίμηση των ομάδων συμφερόντων των ΗΠΑ που σχετίζονταν με τη γεωργία και τον τζόγο, μεταξύ άλλων βεβαίως. Δεν μπορούσαν να πιστέψουν ότι ο Κάστρο θα έκλεβε αυτό το απόκτημα των ΗΠΑ. Ακόμη χειρότερα, υπήρχε ο κίνδυνος του «φαινομένου ντόμινο» στην εξέλιξη των πραγμάτων, ο κίνδυνος δηλαδή να φανεί σημαντική η κουβανέζικη επανάσταση στους λαούς άλλων χωρών που υπέφεραν – για παράδειγμα, η Κούβα έχει τις καλύτερες υπηρεσίες υγείας στη Λατινική Αμερική. Φοβούνταν ότι η Κούβα θα γινόταν ένα από εκείνα τα «σάπια μήλα» που «χαλάνε όλο το καφάσι», ένας «ιός» που θα μπορούσε να «μολύνει» και άλλους, ιδού η ορολογία που προτιμούσαν οι πολιτικοί σχεδιαστές, οι οποίοι δεν έδιναν δεκάρα για τα εγκλήματα, αλλά έδιναν πολύ μεγάλη προσοχή στις επιδράσεις του προτύπου της Κούβας.

Οι ευυπόληπτοι άνθρωποι όμως δεν καλοεξετάζουν τις προαναφερθείσες επιτυχίες, ούτε καν τα στοιχειώδη γεγονότα της εκστρατείας για την επαναφορά του ώριμου φρούτου στα χέρια του σωστού ιδιοκτήτη, που το στερείται από το 1959, συμπεριλαμβανομένης της τωρινής φάσης της. Ελάχιστοι Αμερικανοί εκτέθηκαν στο ανατρεπτι-

κό υλικό των ιατρικών περιοδικών του Οκτωβρίου του 1994, ή ακόμη στο γεγονός ότι τον ίδιο μήνα η Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών ψήφισε μια απόφαση που καλούσε στον τερματισμό του παράνομου εμπάργκο με ψήφους 101 προς 2· στην προκειμένη περίπτωση μάλιστα οι ΗΠΑ στηρίχθηκαν μόνο από το Ισραήλ, αφού εγκαταλείφθηκαν ακόμη και από την Αλβανία, τη Ρουμανία και την Παραγουάη, οι οποίες είχαν συμπαραταχθεί πρόσκαιρα με την Ουάσινγκτον στη δημοκρατική της σταυροφορία τα προηγούμενα χρόνια.

Το καθιερωμένο σενάριο είναι ότι η Ανατολική Ευρώπη, η οποία επιτέλους απελευθερώθηκε, μπορεί να ενταχθεί πλέον στις πλούσιες χώρες της Δύσης. Ίσως, αλλά αναρωτιέται κανείς γιατί αυτό δεν συνέβη κατά τη διάρκεια της προηγούμενης μισής χιλιετίας, όταν η Ανατολική Ευρώπη μονίμως παρήκμαζε σε σχέση με τη Δύση, αλλά και μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα, όταν ήταν ο αρχικός της «Τρίτος Κόσμος». Κάλλιστα λοιπόν μπορεί να φανταστεί κανείς μια διαφορετική εξέλιξη: ότι θα αποκατασταθεί λίγο πολύ το προηγούμενο καθεστώς· τμήματα της κομμουνιστικής αυτοκρατορίας που ανήκαν στη βιομηχανική Δύση – η δυτική Πολωνία, η Τσεχική Δημοκρατία και κάποιες άλλες – θα ενσωματωθούν σταδιακά σ' αυτήν, ενώ άλλα τμήματα θα επανέλθουν κατά κάποιο τρόπο στο προηγούμενο καθεστώς τους ως περιοχές εξυπηρέτησης του πλούσιου βιομηχανικού κόσμου, ο οποίος βεβαίως δεν πράττει έτσι εξαιτίας της απαράμιλλης αρετής του. Όπως παρατήρησε ο Ουίνστον Τσόρτσιλ σε έγγραφο που υπέβαλε στο υπουργικό του συμβούλιο τον Ιανουάριο του 1914,

> δεν είμαστε νέος λαός, με *λευκό μητρώο* και με φτωχική κληρονομιά. Έχουμε παραχωρήσει στον εαυτό μας [...] ένα *εντελώς δυσανάλογο* μερίδιο του πλούτου και του εμπορίου όλου του κόσμου. Πήραμε όσο έδαφος θέλαμε και η αξίωσή μας να αφεθούμε ανενόχλητοι να απολαμβάνουμε τις τεράστιες και θαυμαστές κτήσεις μας, *που αποκτήθηκαν κατά κύριο λόγο με τη βία, και διατηρούνται κυρίως με τη δύναμη*, συχνά φαίνεται λιγότερο λογική στους άλλους από ό,τι σε εμάς.

Βεβαίως, τέτοια ειλικρίνεια είναι σπάνια στην ευυπόληπτη κοινωνία, αν και χωρίς τις υπογραμμισμένες φράσεις το παραπάνω χωρίο θα ήταν αποδεκτό, όπως καταλάβαινε πολύ καλά ο Τσόρτσιλ. Έτσι,

δημοσίευσε το έγγραφο στη δεκαετία του 1920, στο *The World Crisis*, έχοντας αφαιρέσει όμως τις επίμαχες φράσεις[11].

Είναι επίσης διδακτικό να παρατηρήσουμε το πλαίσιο στο οποίο παρουσιάζεται η συμφορά του κομμουνισμού. Ότι ήταν ένα τερατούργημα δεν υπήρξε ποτέ αμφιβολία, όπως έγινε εμφανές από την πρώτη στιγμή στους αναρχικούς, σε ανθρώπους με ανεξάρτητη σκέψη, όπως ο Ράσελ και ο Ντιούι, και στους αριστερούς μαρξιστές – στην πραγματικότητα μάλιστα είχε προβλεφθεί από πολλούς αναρχικούς πολύ πριν. Όσο για την κατάρρευση της τυραννίας, δεν θα μπορούσε να είναι οτιδήποτε άλλο από μια ευκαιρία να αγαλλιάσει όποιος εκτιμά την ελευθερία και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Σκεφτείτε όμως το ζήτημα σ' ένα πιο στενό πλαίσιο: βάσει της συνήθους απόδειξης ότι η καταστροφική αποτυχία της διευθυνόμενης οικονομίας επιβεβαίωσε τις ανώτερες αρετές του καπιταλισμού. Συγκρίνετε απλώς τη Δυτική Γερμανία, τη Γαλλία, την Αγγλία και τις ΗΠΑ με τη Σοβιετική Ένωση και τους δορυφόρους της. Όπερ έδει δείξαι. Το επιχείρημα αυτό μετά βίας συνιστά κάτι περισσότερο από πνευματικό αντανακλαστικό, που θεωρείται τόσο έκδηλα έγκυρο ώστε να περνά απαρατήρητο, και έτσι να αποτελεί την προϋπόθεση όλης της περαιτέρω έρευνας.

Είναι ενδιαφέρον επιχείρημα, με ευρεία εφαρμοσιμότητα. Με την ίδια λογική, μπορεί κανείς, π.χ., να δείξει την κολοσσιαία αποτυχία των παιδικών σταθμών στο Κέιμπριτζ της Μασαχουσέτης και τη μεγάλη επιτυχία του Τεχνολογικού Ινστιτούτου της Μασαχουσέτης: ρωτώντας απλώς πόσο επαρκώς κατανοούν τα παιδιά της πρώτης τάξης την κβαντική φυσική συγκρινόμενα με τους μεταπτυχιακούς φοιτητές του ΜΙΤ. Όπερ έδει δείξαι.

Όποιος προβάλλει αυτό το επιχείρημα μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει ανάγκη ψυχιατρικής θεραπείας. Η σφαλερότητα είναι κατάφωρη. Για να προβεί κανείς σε μια λογική αποτίμηση, θα έπρεπε να συγκρίνει τους απόφοιτους των παιδικών σταθμών του Κέιμπριτζ με παιδιά του ίδιου επιπέδου. Αυτός ο ίδιος στοιχειώδης ορθολογισμός υπαγορεύει ότι για να αξιολογήσουμε τη σοβιετική διευθυνόμενη οικονομία σε σύγκριση με την καπιταλιστική εναλλακτική λύση, πρέπει να συγκρίνουμε τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης με άλλες που βρίσκονταν στο ίδιο επίπεδο μ' αυτές όταν άρχισε το «πείραμα» με τα δύο μοντέλα ανάπτυξης. Προφανώς όχι με τις ήδη ανεπτυγμένες

χώρες της Δύσης· πρέπει να γυρίσει κανείς μισή χιλιετία πίσω στην εποχή που η Δύση ήταν σε κατάσταση παρόμοια μ' αυτήν της Ανατολικής Ευρώπης. Μια κατάλληλη σύγκριση θα ήταν αυτή μεταξύ Σοβιετικής Ένωσης και Βραζιλίας, ή Βουλγαρίας και Γουατεμάλας, αν και αυτό θα αδικούσε το κομμουνιστικό μοντέλο, το οποίο ουδέποτε είχε κάτι που να μοιάζει, έστω και απόμακρα, με τα πλεονεκτήματα των δορυφόρων των ΗΠΑ. Εάν κάναμε αυτήν τη λογική σύγκριση, θα συμπεραίναμε πράγματι ότι το κομμουνιστικό οικονομικό μοντέλο ήταν σκέτη καταστροφή· αλλά και το δυτικό ήταν ακόμη μεγαλύτερη καταστροφή. Υπάρχουν αποχρώσεις και περίπλοκα ζητήματα, αλλά τα βασικά συμπεράσματα είναι μάλλον ακλόνητα.

Είναι ενδιαφέρον να εξακριβώσουμε γιατί τέτοια στοιχειώδη πράγματα δεν μπορούν να γίνουν κατανοητά και να παρακολουθήσουμε τις αντιδράσεις σε προσπάθειες διερεύνησης του θέματος, που επίσης δεν μπορούν να γίνουν κατανοητές. Η διαδικασία εξακρίβωσης δίνει κάποια χρήσιμα μαθήματα για τα ιδεολογικά συστήματα των ελεύθερων κοινωνιών[12].

Αυτό που συμβαίνει σήμερα είναι ότι το μεγαλύτερο τμήμα τής Ανατολικής Ευρώπης επαναλαμβάνει τα στάδια της γενικής ιστορικής διαδρομής των περιοχών του κόσμου που οδηγήθηκαν σε υπηρετικό ρόλο, τον οποίο πολλές εξακολουθούν να παίζουν ακόμα, με εξαιρέσεις που είναι διαφωτιστικές. Επίσης, αυτό συμβαδίζει με ένα μακροχρόνιο, ενδιαφέρον και σημαντικό ιστορικό στοιχείο των ίδιων των βιομηχανικών κοινωνιών. Όπως επισημαίνει ο ιστορικός του εργατικού κινήματος στο Πανεπιστήμιο του Γέιλ Ντέιβιντ Μοντγκόμερι, η σύγχρονη Αμερική «δημιουργήθηκε παρά τις διαμαρτυρίες των εργατών της», διαμαρτυρίες που ήταν δυναμικές και σαφείς, και συνοδεύονταν από «μανιασμένους αγώνες». Ο ίδιος παρατηρεί ότι υπήρξαν κάποιες νίκες που κερδήθηκαν με δυσκολία και υπονομεύτηκαν με την αναγκαστική προσαρμογή σε μια «πιο αντιδημοκρατική Αμερική», κυρίως στη δεκαετία του 1920, όταν φάνηκε ότι ο «οίκος της εργασίας» είχε «γκρεμιστεί».

Η φωνή των εργαζομένων ήταν σαφής και αρθρώθηκε δυνατά στον εργατικό και κοινοτικό Τύπο που άνθησε από τα μέσα του 19ου αιώνα μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, και ακόμη παραπέρα, για να καταστραφεί τελικά από το κράτος και την ιδιωτική εξουσία. Ακόμη και τη δεκαετία του 1950, οκτακόσιες εργατικές εφημερίδες έφταναν

σε είκοσι με τριάντα εκατομμύρια ανθρώπους, επιδιώκοντας – σύμφωνα με τα λεγόμενά τους – να πολεμήσουν την επίθεση των εταιριών, που ήθελαν να «πουλήσουν τον αμερικανικό λαό προς όφελος των μεγάλων επιχειρήσεων»· να στηλιτεύσουν το ρατσιστικό μίσος και «όλα τα είδη αντιδημοκρατικού λόγου και πράξεων»· και να παράσχουν «αντίδοτα στα χειρότερα δηλητήρια του υπόδουλου Τύπου», των εμπορικών ΜΜΕ, που είχαν αναλάβει την αποστολή να «καταδικάζουν τους εργαζόμενους με κάθε ευκαιρία, ενώ παραλείπουν προσεκτικά να αναφέρουν τα ανομήματα των μεγιστάνων των τραπεζών και της βιομηχανίας, που ελέγχουν πραγματικά τη χώρα»[13].

Φωνές Αντίστασης

Τα λαϊκά κινήματα αντίστασης στον κρατικό καπιταλιστικό απολυταρχισμό και οι εύγλωττες φωνές τους μπορούν να μας διδάξουν πολλά για τους στόχους και τα οράματα των απλών ανθρώπων, τις αντιλήψεις και τις φιλοδοξίες τους. Η πρώτη μεγάλη μελέτη του εργατικού Τύπου του 19ου αιώνα (και, απ' όσο ξέρω, η μοναδική μέχρι σήμερα) δημοσιεύθηκε εβδομήντα χρόνια πριν από τον Νόρμαν Γουέαρ. Είναι διαφωτιστικό ανάγνωσμα σήμερα, ή θα ήταν, εάν τη γνώριζαν. Ο Γουέαρ εξετάζει προσεκτικά τα περιοδικά που ιδρύθηκαν και εκδίδονταν από μηχανικούς και «κοπέλες των εργοστασίων», στις βιομηχανικές πόλεις κοντά στη Βοστόνη, την «Αθήνα της Αμερικής» και τόπο των μεγαλύτερων πανεπιστημίων της. Οι πόλεις είναι ακόμα εκεί, ηττοπαθείς και παρακμασμένες ως επί το πλείστον, αλλά όχι περισσότερο απ' όσο τα εμψυχωτικά οράματα των ανθρώπων που τις έχτισαν και έβαλαν τα θεμέλια του αμερικανικού πλούτου και της δύναμης.

Τα περιοδικά αποκαλύπτουν πόσο ξένα και απαράδεκτα ήταν τα συστήματα αξιών που απαιτούσε η ιδιωτική εξουσία, για τους εργάτες οι οποίοι αρνούνταν πεισματικά να εγκαταλείψουν τα φυσιολογικά ανθρώπινα αισθήματα. «Το Νέο Πνεύμα της Εποχής» που καταδίκαζαν πικρόχολα «ήταν απεχθές σε εκπληκτικά μεγάλο μέρος της προηγούμενης αμερικανικής κοινότητας», γράφει ο Γουέαρ. Ο πρώτιστος λόγος ήταν η «παρακμή του βιομηχανικού εργάτη ως προσώ-

που», η «ψυχολογική αλλαγή», η «απώλεια της αξιοπρέπειας και της ανεξαρτησίας», όπως και των δημοκρατικών δικαιωμάτων και ελευθεριών, καθώς οι αξίες του βιομηχανικού καπιταλισμού επιβάλλονταν από το κράτος και την ιδιωτική εξουσία, με τη βία εάν υπήρχε ανάγκη.

Οι εργάτες αποδοκίμαζαν την «υποβάθμιση και την απώλεια εκείνου του αυτοσεβασμού που είχε κάνει τους μηχανικούς και τους εργαζόμενους το καμάρι του κόσμου», την παρακμή της κουλτούρας, των ικανοτήτων και των επιτευγμάτων, ακόμη και της απλής ανθρώπινης αξιοπρέπειας, καθώς υποτάσσονταν σ' αυτό που αποκαλούσαν «μισθωτή σκλαβιά», όχι πολύ διαφορετική από τη σκλαβιά των δούλων στις φυτείες του Νότου, οι οποίοι αποτελούσαν κινητή περιουσία των δουλοκτητών, αφού αναγκάζονταν να πουλήσουν τους *εαυτούς* τους και όχι αυτό που παρήγαν, και έτσι μετατρέπονταν σε «υπηρέτες» και «ευτελή αντικείμενα» των «δεσποτών». Περιέγραφαν την καταστροφή του «πνεύματος των ελεύθερων θεσμών», στο βαθμό που οι εργαζόμενοι υποβιβάζονταν στην «κατάσταση της δουλείας», «βλέποντας την πλούσια αριστοκρατία να κρέμεται από πάνω μας σαν μεγάλη χιονοστιβάδα που απειλεί να εκμηδενίσει κάθε άνθρωπο ο οποίος τολμά να αμφισβητήσει το δικαίωμά της να σκλαβώνει και να καταπιέζει τους φτωχούς και άτυχους». Και δεν μπορούσαν να μη γνωρίζουν τις υλικές συνθήκες στον τόπο τους ή στην κοντινή Βοστόνη, όπου το 1849 το προσδόκιμο ζωής για τους Ιρλανδούς εκτιμούνταν στα δεκατέσσερα έτη.

Ιδιαίτερα δραματικός, και συναφής επίσης με την τρέχουσα επίθεση εναντίον της δημοκρατίας και των ανθρώπινων δικαιωμάτων, ήταν ο απότομος μαρασμός της υψηλής κουλτούρας τους. Οι «κοπέλες των εργοστασίων» από τα αγροκτήματα της Μασαχουσέτης ήταν συνηθισμένες να περνούν το χρόνο τους διαβάζοντας κλασική και σύγχρονη λογοτεχνία, και οι ανεξάρτητοι τεχνίτες, αν είχαν λίγα χρήματα, προσλάμβαναν ένα παιδί να τους διαβάζει την ώρα που δούλευαν. Δεν ήταν μικρή υπόθεση να βγουν από το μυαλό των ανθρώπων τέτοιες σκέψεις· έτσι, σήμερα, ένας ευυπόληπτος σχολιαστής μπορεί να απορρίπτει με χλευασμό τις ιδέες για τον εκδημοκρατισμό του διαδικτύου ώστε να έχουν πρόσβαση οι λιγότερο προνομιούχοι:

> Θα φανταζόταν κανείς ότι όπως είναι σήμερα τα πράγματα, οι φτωχοί παίρνουν όλες τις πληροφορίες που χρειάζονται, και σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα αντιστέκονται στις προσπάθειες των σχολείων, των βιβλιοθηκών και των πληροφοριακών ΜΜΕ να τους ενημερώσουν καλύτερα. Πράγματι, αυτή η αντίσταση εξηγεί συχνά γιατί είναι φτωχοί

– αναμφίβολα μαζί με τα ελαττωματικά τους γονίδια. Η άποψη αυτή θεωρήθηκε τόσο βαθυστόχαστη, που οι εκδότες τη δημοσίευσαν σε πλαίσιο[14].

Ο εργατικός Τύπος καταδίκαζε επίσης το «εξαγορασμένο ιερατείο», όπως το αποκαλούσε, των ΜΜΕ, των πανεπιστημίων και της τάξης των διανοουμένων, των απολογητών της εξουσίας, που επιδίωκαν να δικαιολογήσουν το δεσποτισμό που έσφιγγε τη μέγγενή του και να διαποτίσουν τον κόσμο με τις ευτελείς αξίες του. «Όσοι δουλεύουν στα εργοστάσια πρέπει να τα κατέχουν», έγραφαν οι εργαζόμενοι χωρίς τη βοήθεια των ριζοσπαστών διανοουμένων. Με αυτό τον τρόπο θα κατανικούσαν τις «μοναρχικές αρχές» που ρίζωναν σε «δημοκρατικό έδαφος». Χρόνια αργότερα, αυτό έγινε το κάλεσμα συσπείρωσης του οργανωμένου εργατικού κινήματος, ακόμη και στα πιο συντηρητικά τμήματά του. Σε μια δήλωση που κυκλοφόρησε ευρέως σε μια εκδρομή των συνδικάτων, ο Χένρι Ντέμαρεστ Λόιντ* διακήρυξε ότι η «αποστολή του εργατικού κινήματος είναι να απελευθερώσει την ανθρωπότητα από τις δεισιδαιμονίες και τα ανομήματα της αγοράς και να καταργήσει τη φτώχεια, που είναι καρπός αυτών των ανομημάτων. Αυτός ο στόχος μπορεί να επιτευχθεί αν διαδοθούν προς την κατεύθυνση της οικονομίας οι αρχές της δημοκρατικής πολιτικής». «Οι ώρες εργασίας, οι συνθήκες απασχόλησης, ο καταμερισμός της παραγωγής πρέπει να καθορίζονται από τους εργαζόμενους ανθρώπους», υποστήριζε στο «σάλπισμα προς το συνέδριο της Αμερικανικής Ομοσπονδίας Εργασίας το 1893», όπως το ονομάζει ο Ντέιβιντ Μοντγκόμερι. «Οι επικεφαλής της βιομηχανίας», συνέχιζε ο Λόιντ, «πρέπει να επιλέγονται από τους ίδιους τους

* 1847-1903. Δημοσιογράφος που αγωνίστηκε για τη θέσπιση αντιμονοπωλιακής νομοθεσίας και για τα εργατικά δικαιώματα. Σε πολιτικό επίπεδο, οπαδός των σοσιαλιστών. (*Σ.τ.Μ.*)

εργάτες και να επιλέγονται για να υπηρετούν και όχι για να είναι αφεντικά. Είναι προς όφελος της ευημερίας όλων να κατευθύνεται η συντονισμένη εργασία όλων [...]. Αυτή είναι δημοκρατία»[15].

Βεβαίως, αυτές οι ιδέες είναι οικείες στην ελευθεριακή Αριστερά, αν και ριζικά αντίθετες προς τα δόγματα των κυρίαρχων συστημάτων εξουσίας, είτε αυτά αποκαλούνται «αριστερά», «δεξιά» ή «κεντρώα» στην ανούσια, κατά κύριο λόγο, συζήτηση της εποχής μας. Αυτές οι ιδέες καταπνίγηκαν μόλις πρόσφατα, και όχι για πρώτη φορά, και μπορούν να επανακάμψουν, όπως έγινε συχνά στο παρελθόν.

Αυτού του είδους οι αξίες θα ήταν, επίσης, κατανοητές στους ηγέτες του κλασικού φιλελευθερισμού. Όπως συνέβη νωρίτερα στην Αγγλία, οι αντιδράσεις των εργατών στις βιομηχανικές πόλεις της Νέας Αγγλίας απεικονίζουν την ευστοχία της κριτικής του Άνταμ Σμιθ στον καταμερισμό της εργασίας. Ο Σμιθ, που υιοθέτησε τις κλασικές ιδέες του Διαφωτισμού για την ελευθερία και τη δημιουργικότητα, αναγνώριζε ότι «οι αντιλήψεις του μεγαλύτερου μέρους των ανθρώπων σχηματίζονται αναγκαστικά από τις συνήθεις ενασχολήσεις τους». Άρα:

> Ο άνθρωπος που περνά τη ζωή του εκτελώντας ελάχιστους απλούς χειρισμούς, τα αποτελέσματα των οποίων πιθανώς είναι επίσης πάντα τα ίδια ή σχεδόν τα ίδια, δεν έχει την ευκαιρία να ασκήσει τις γνώσεις του [...] και γενικά γίνεται ηλίθιος και αδαής, όσο το δυνατόν ηλίθια και αδαής μπορεί να είναι μια ανθρώπινη ύπαρξη [...]. Σε κάθε ανεπτυγμένη και πολιτισμένη κοινωνία αυτή είναι η κατάσταση όπου καταλήγουν αναγκαστικά οι εργαζόμενοι φτωχοί, δηλαδή το μεγαλύτερο μέρος των ανθρώπων, εκτός εάν η κυβέρνηση πάρει μέτρα για να το εμποδίσει,

όπως πρέπει να γίνει, κατά τη γνώμη του, ώστε να αποτραπεί ο καταστροφικός αντίκτυπος των οικονομικών δυνάμεων. Αν ένας τεχνίτης παραγάγει ένα όμορφο αντικείμενο κατόπιν εντολής, έγραφε ο Βίλχελμ φον Χούμπολτ στο κλασικό έργο του που ενέπνευσε τον Μιλ, «μπορεί να θαυμάζουμε αυτό που φτιάχνει, αλλά απεχθανόμαστε αυτό που είναι»: μια μη ελεύθερη ανθρώπινη ύπαρξη, απλή μη-

χανή στα χέρια άλλων. Για παρόμοιους λόγους, «ο εργάτης που φροντίζει ένα περιβόλι είναι, με την πιο βαθιά έννοια, ο ιδιοκτήτης του, και όχι ο αδιάφορος ηδονιστής που νέμεται τους καρπούς του». Οι αυθεντικοί συντηρητικοί εξακολουθούσαν να αναγνωρίζουν ότι οι δυνάμεις της αγοράς θα κατέστρεφαν ό,τι έχει αξία στην ανθρώπινη ζωή, εκτός αν αναχαιτίζονταν δυναμικά. Ο Αλεξίς ντε Τοκβίλ, επαναλαμβάνοντας τον Σμιθ και τον Χούμπολτ, οι οποίοι είχαν διατυπώσει τις σκέψεις τους μισό αιώνα νωρίτερα, ρωτούσε ρητορικά «τι μπορεί να περιμένει ένας άνθρωπος που έχει ξοδέψει είκοσι χρόνια της ζωής του φτιάχνοντας κεφάλια για καρφίτσες;» «Η τέχνη εξελίσσεται, ο τεχνίτης χάνει την ικμάδα του», σχολίαζε. Όπως ο Σμιθ, εκτιμούσε την ισότητα συνθηκών, αναγνωρίζοντας ότι είναι το θεμέλιο της αμερικανικής δημοκρατίας και προειδοποιώντας ότι εάν ποτέ εγκαθιδρυόταν η «μόνιμη ανισότητα συνθηκών», «η βιομηχανική αριστοκρατία, που αυξάνεται μπροστά στα μάτια μας» και η οποία «είναι από τις σκληρότερες που έχουν υπάρξει ποτέ στον κόσμο», θα μπορούσε να ξεφύγει από τα όριά της, σηματοδοτώντας το τέλος της δημοκρατίας. Ο Τζέφερσον επίσης θεωρούσε θεμελιώδη προϋπόθεση το ότι «εκτεταμένη φτώχεια και συγκεντρωμένος πλούτος δεν μπορούν να υπάρχουν πλάι πλάι σε μια δημοκρατία»[16].

Οι καταστροφικές και απάνθρωπες δυνάμεις της αγοράς που καταδίκαζαν οι ιδρυτές του κλασικού φιλελευθερισμού άρχισαν να γίνονται αντικείμενο σεβασμού μόλις στις αρχές του 19ου αιώνα· η ιερότητά τους καθιερώθηκε με τη βεβαιότητα των «νόμων της βαρύτητας» από τον Ρικάρντο και άλλους κλασικούς οικονομολόγους, ως η δική τους συμβολή στον ταξικό πόλεμο που μαινόταν στη βιομηχανική Αγγλία. Οι θεωρίες τους ανασταίνονται σήμερα, καθώς η «διαρκής μάχη για το μυαλό των ανθρώπων» διεξάγεται με καινούργια ένταση και σκληρότητα.

Θα πρέπει να σημειωθεί όμως ότι στην πραγματικότητα αυτές οι θεωρίες, που προβλήθηκαν ως οικονομικό ισοδύναμο των νόμων του Νεύτωνα, εισακούστηκαν τότε σχεδόν όπως και σήμερα. Οι σπάνιες μελέτες του θέματος από ιστορικούς της οικονομίας εκτιμούν ότι περίπου ο μισός βιομηχανικός τομέας της Νέας Αγγλίας θα είχε βάλει λουκέτο αν η οικονομία είχε ανοίξει στα πολύ πιο φτηνά προϊόντα της βρετανικής βιομηχανίας, η οποία είχε εδραιωθεί και διατηρηθεί με την αφειδή βοήθεια της κρατικής εξουσίας. Το ίδιο ισχύει ως επί

το πλείστον και σήμερα, όπως ανακαλύπτει πολύ γρήγορα όποιος σχίζει την ομίχλη της ρητορικής και εξετάζει την πραγματικότητα του «οικονομικού φιλελευθερισμού» και των «επιχειρηματικών αξιών» που καλλιεργεί.

Κατά τον 20ό αιώνα ο Τζον Ντιούι και ο Μπέρτραντ Ράσελ ήταν δύο από τους κληρονόμους αυτής της παράδοσης η οποία, έχοντας τις ρίζες της στο Διαφωτισμό και στον κλασικό φιλελευθερισμό συνέλαβε με τον πιο παραστατικό τρόπο το εμπνευσμένο ιστορικό του αγώνα, της οργάνωσης και του τρόπου σκέψης των εργαζόμενων ανδρών και γυναικών, στην προσπάθειά τους να διατηρήσουν και να διευρύνουν τη σφαίρα ελευθερίας και δικαιοσύνης ενόψει του νέου δεσποτισμού της υποστηριζόμενης από το κράτος ιδιωτικής εξουσίας.

Ένα βασικό θέμα διατυπώθηκε από τον Τόμας Τζέφερσον στα ύστερα χρόνια του, καθώς παρατηρούσε την αύξηση της νέας «βιομηχανικής αριστοκρατίας» που θορύβησε και τον Τοκβίλ. Ανησυχώντας πολύ για την τύχη του δημοκρατικού πειράματος, έκανε τη διάκριση ανάμεσα στους «αριστοκράτες» και στους «δημοκράτες». Οι «αριστοκράτες» είναι «εκείνοι που φοβούνται και δεν εμπιστεύονται το λαό και επιθυμούν να αποτραβήξουν όλες τις εξουσίες από αυτόν και να τις εναποθέσουν στα χέρια των ανώτερων τάξεων». Οι δημοκράτες, αντίθετα, «ταυτίζονται με το λαό, του έχουν εμπιστοσύνη, τον αγαπούν και τον λογαριάζουν έντιμο και σίγουρο [...] εγγυητή του δημόσιου συμφέροντος», αν και όχι πάντα «τον πιο συνετό». Οι αριστοκράτες της εποχής του ήταν υπέρμαχοι του ανερχόμενου καπιταλιστικού κράτους, το οποίο ο Τζέφερσον θεωρούσε απειλητικό, αναγνωρίζοντας την εμφανή αντίφαση ανάμεσα στη δημοκρατία και στον καπιταλισμό – ή ακριβέστερα τον «υπαρκτό καπιταλισμό», που συνδεόταν στενά με την κρατική εξουσία.

Η περιγραφή του Τζέφερσον για τους «αριστοκράτες» αναπτύχθηκε περαιτέρω από τον Μπακούνιν, ο οποίος πρόβλεψε ότι η «νέα τάξη» των διανοουμένων θα ακολουθούσε ένα από δύο παράλληλα μονοπάτια. Ή θα επιδίωκε να εκμεταλλευτεί τους λαϊκούς αγώνες για να πάρει στα χέρια της την κρατική εξουσία και να μετατραπεί σε «κόκκινη γραφειοκρατία», που θα επέβαλλε το πιο σκληρό και φαύλο καθεστώς στην Ιστορία· ή θα θεωρούσε ότι η εξουσία ανήκει σε άλλους και θα προσφερόταν ως το «εξαγορασμένο ιερατείο» τους, με τα μέλη της να υπηρετούν τους αληθινούς κυρίαρχους είτε ως

διευθυντές είτε ως απολογητές, που θα «χτυπούν το λαό με το λαϊκό ραβδί» στις κρατικές καπιταλιστικές δημοκρατίες.

Αυτή πρέπει να είναι μια από τις ελάχιστες προβλέψεις των κοινωνικών επιστημών που έχει επαληθευτεί τόσο εντυπωσιακά. Και μόνο γι' αυτόν το λόγο της αξίζει μια θέση τιμής στον περίφημο κανόνα, αν και θα περιμένουμε πολύ καιρό για κάτι τέτοιο.

«Σκληρή Αγάπη»

Νομίζω ότι υπάρχει μια μυστηριώδης ομοιότητα ανάμεσα στην τρέχουσα περίοδο και στις εποχές κατά τις οποίες διαμορφώθηκε η σύγχρονη ιδεολογία – που σήμερα αποκαλείται «νεοφιλελευθερισμός» ή «οικονομικός ρασιοναλισμός» – από τους Ρικάρντο, Μάλθους, και άλλους. Αποστολή τους ήταν να δείξουν στους ανθρώπους ότι δεν είχαν δικαιώματα, αντίθετα με όσα ανοήτως πίστευαν. Και πραγματικά, αυτό αποδείχτηκε «επιστημονικά». Το μεγάλο πνευματικό σφάλμα της προκαπιταλιστικής κουλτούρας ήταν η πεποίθηση ότι οι άνθρωποι έχουν θέση στην κοινωνία και δικαίωμα σ' αυτήν, εξαιρετικά δυσάρεστη ίσως θέση, αλλά τουλάχιστον έχουν κάτι. Η νέα επιστήμη έδειξε ότι η ιδέα του «δικαιώματος στη ζωή» ήταν απλώς μια πλάνη. Έπρεπε να εξηγηθεί υπομονετικά στον πλανημένο λαό ότι δεν έχει άλλα δικαιώματα εκτός από το να προσπαθεί να βρει την τύχη του στην αγορά. Ένα άτομο που δεν έχει δικό του πλούτο και δεν μπορεί να επιβιώσει στην αγορά εργασίας «δεν έχει δικαίωμα ούτε για την παραμικρή μερίδα τροφής, και στην πραγματικότητα δεν έχει καμία δουλειά να βρίσκεται εκεί», διακήρυξε ο Μάλθους σε ένα σημαντικό έργο του. Είναι «μεγάλο κακό» και παραβίαση της «φυσικής ελευθερίας» να παραπλανά κανείς τους φτωχούς αφήνοντάς τους να πιστεύουν ότι έχουν άλλα δικαιώματα, υποστήριζε ο Ρικάρντο, εξοργισμένος από την επίθεση εναντίον των αρχών της οικονομικής επιστήμης και του στοιχειώδους ορθολογισμού, και εναντίον των εξίσου εξυμνούμενων ηθικών αρχών. Το μήνυμα είναι σαφές. Μπορούμε να επιλέξουμε ελεύθερα: την αγορά εργασίας, το κάτεργο του εργοστασίου, το θάνατο, ή να πάμε κάπου αλλού – όπως δόθηκε η δυνατότητα όταν ελευθερώθηκαν τεράστιοι χώροι χάρη

στην εξόντωση και στην εκδίωξη ιθαγενών πληθυσμών, όχι ακριβώς με την εφαρμογή των αρχών της αγοράς.

Κανείς δεν ξεπερνούσε την αφοσίωση των ιδρυτών της επιστήμης στην «ευτυχία των ανθρώπων». Συνηγορούσαν μάλιστα υπέρ κάποιας διεύρυνσης του δικαιώματος ψήφου γι' αυτόν το σκοπό: «στην πραγματικότητα, όχι καθολικά για όλους τους ανθρώπους, αλλά για εκείνο το μέρος τους που δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει οποιοδήποτε συμφέρον από την ανατροπή του δικαιώματος της ιδιοκτησίας», εξηγούσε ο Ρικάρντο, προσθέτοντας ότι θα έπρεπε να επιβληθούν και άλλοι, πιο ισχυροί περιορισμοί, εάν φαινόταν πως «περιορίζοντας το δικαίωμα της ψήφου στα πιο στενά του όρια» θα υπήρχε εγγύηση μεγαλύτερης «ασφάλειας ως προς την ορθή επιλογή αντιπροσώπων». Υπάρχουν άφθονες καταγραφές παρόμοιων σκέψεων μέχρι τη σημερινή εποχή[17].

Είναι χρήσιμο να θυμόμαστε τι συνέβη όταν διατυπώθηκαν και επιβλήθηκαν οι νόμοι του οικονομικού ορθολογισμού – με τον γνωστό διπλό τρόπο: πειθαρχία της αγοράς για τους αδύναμους, αλλά παροχή βοήθειας από το κράτος-γκουβερνάντα, όποτε χρειαζόταν, για να προστατευτούν οι πλούσιοι και προνομιούχοι. Στη δεκαετία του 1830 η νίκη της νέας ιδεολογίας ήταν ουσιαστική και ελάχιστα χρόνια αργότερα είχε εδραιωθεί πλήρως. Ωστόσο υπήρχε ένα μικρό πρόβλημα. Οι άνθρωποι δεν έλεγαν να χωνέψουν ότι δεν είχαν εγγενή δικαιώματα. Όντας ανόητοι και αδαείς δυσκολεύονταν να συλλάβουν την απλή αλήθεια ότι δεν είχαν δικαίωμα να ζουν και αντιδρούσαν με κάθε λογής παραλογισμό. Για κάμποσο χρόνο ο βρετανικός στρατός σπαταλούσε μεγάλο μέρος της ενεργητικότητάς του για να καταστέλλει αναταραχές. Αργότερα τα πράγματα πήραν μια πιο δυσοίωνη τροπή. Οι άνθρωποι άρχισαν να οργανώνονται. Το κίνημα των Χαρτιστών* και μετέπειτα το εργατικό κίνημα έγιναν σημαντικές δυνάμεις. Τότε οι κυρίαρχοι άρχισαν να φοβούνται λιγάκι, αναγνωρίζοντας ότι *εμείς* μεν μπορεί να τους αρνούμαστε το δικαίωμα

* Πολιτικό και κοινωνικό μεταρρυθμιστικό κίνημα της εργατικής τάξης στην Αγγλία από το 1838-1848. Βασικοί του στόχοι ήταν: βελτίωση των συνθηκών εκπαίδευσης και διαβίωσης της εργατικής τάξης, καθολικό δικαίωμα ψήφου στους άντρες, μυστική ψηφοφορία με ψηφοδέλτιο, κατάργηση της ιδιοκτησίας ως προϋπόθεσης για το δικαίωμα ψήφου, ισοδύναμα εκλογικά διαμερίσματα, ετήσια εκλογή μελών του Κοινοβουλίου και πληρωμή των βουλευτών. (*Σ.τ.Μ.*)

στη ζωή, *αυτοί* όμως μπορούν να μας αρνηθούν το δικαίωμα να κυβερνάμε. Κάτι έπρεπε να γίνει.

Ευτυχώς, βρέθηκε λύση. Η «επιστήμη», που είναι κατά τι πιο ευέλικτη από αυτήν του Νεύτωνα, άρχισε να αλλάζει. Στα μέσα του αιώνα είχε αναδιαμορφωθεί ουσιωδώς από τον Τζον Στιούαρτ Μιλ, καθώς επίσης και από τέτοιους σταθερούς χαρακτήρες όπως ο [οικονομολόγος] Νασάου-Γουίλιαμ Σίνιορ, που προηγουμένως ήταν ο στυλοβάτης της οικονομικής ορθοδοξίας. Αποδείχθηκε λοιπόν ότι οι νόμοι της βαρύτητας περιλάμβαναν επίσης στοιχεία αυτού που σιγά σιγά έγινε το καπιταλιστικό κράτος πρόνοιας, με κάποιο είδος κοινωνικού συμβολαίου, το οποίο εδραιώθηκε μέσα από μακροχρόνιους και σκληρούς αγώνες, με πολλά πισωγυρίσματα αλλά και σημαντικές επιτυχίες.

Σήμερα γίνεται προσπάθεια να αντιστραφεί η Ιστορία, να επιστρέψει στις ευτυχισμένες εποχές κατά τις οποίες βασίλεψαν για λίγο οι αρχές του οικονομικού ορθολογισμού, δείχνοντας με τραχύτητα ότι οι άνθρωποι δεν έχουν δικαιώματα πέραν αυτών που μπορούν να αποκτήσουν στην αγορά εργασίας. Εφόσον μάλιστα η εντολή να «πάμε κάπου αλλού» δεν έχει αντίκρισμα σήμερα, οι επιλογές είναι πιο περιορισμένες: το κάτεργο του εργοστασίου ή η πείνα, και μάλιστα με την ισχύ του φυσικού νόμου, ο οποίος δείχνει ότι η όποια προσπάθεια να βοηθήσουμε τους φτωχούς απλώς τους βλάπτει – τους φτωχούς, δηλαδή· οι πλούσιοι όμως μπορούν θαυμάσια να βοηθηθούν, όπως όταν η κρατική εξουσία παρεμβαίνει για να σώσει επενδυτές μετά την κατάρρευση του πολυδιαφημισμένου μεξικανικού «οικονομικού θαύματος», για να σώσει χρεοκοπημένες τράπεζες και βιομηχανίες ή για να εμποδίσει τους Ιάπωνες να μπουν στην αμερικανική αγορά, ώστε να δώσει τη δυνατότητα στις εγχώριες εταιρίες να ανασυγκροτήσουν τη χαλυβουργία, την αυτοκινητοβιομηχανία και τη βιομηχανία των ηλεκτρονικών στη δεκαετία του 1980 (όλα αυτά με τη χρήση μιας εντυπωσιακής ρητορικής περί ελεύθερων αγορών από την πιο προστατευτική κυβέρνηση της μεταπολεμικής εποχής και τους παρατρεχάμενούς της). Και πολύ περισσότερα· αυτά είναι μόνο το κερασάκι στην τούρτα. Οι υπόλοιποι όμως υπόκεινται στους σιδερένιους νόμους του οικονομικού ορθολογισμού, που κάποιες φορές σήμερα αποκαλείται «σκληρή αγάπη» από εκείνους που μοιράζουν τα προνόμια.

Δυστυχώς, όλα αυτά δεν είναι μια διακωμώδηση. Στην πραγματικότητα, αυτά τα πράγματα δεν επιδέχονται διακωμώδησης. Μας έρχεται στο νου το απελπισμένο σχόλιο του Μαρκ Τουέιν, στα (επί πολύ καιρό αγνοημένα) αντιιμπεριαλιστικά του δοκίμια, σχετικά με την ανικανότητά του να σατιρίσει έναν από τους θαυμαζόμενους ήρωες της σφαγής των Φιλιππινέζων: «Καμία σατιρική παρουσίαση του Φάνστον δεν θα μπορούσε να είναι τέλεια, γιατί ο Φάνστον καταλαμβάνει μόνος του αυτή την κορυφή... [είναι] η σάτιρα ενσαρκωμένη».

Ό,τι παρουσιάζεται με ωραία λόγια στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων θα προκαλούσε το γέλιο και τον τρόμο σε μια κοινωνία με αυθεντικά ελεύθερη και δημοκρατική πνευματική κουλτούρα. Ας δούμε ένα παράδειγμα. Σκεφτείτε την οικονομική πρωτεύουσα της πιο πλούσιας χώρας του κόσμου: τη Νέα Υόρκη. Ο δήμαρχός της, Ράντολφ Τζουλιάνι, τελικά μίλησε ξεκάθαρα για τις δημοσιονομικές του πολιτικές, στις οποίες συμπεριλαμβανόταν μια ριζική μεταβολή της φορολογίας εις βάρος των πιο φτωχών κατοίκων: μείωση του φόρου των πλουσίων («όλες οι φορολογικές περικοπές του δημάρχου ευνοούν τις επιχειρήσεις», ανέφεραν στα ψιλά οι *New York Times*) και αύξηση των φόρων των φτωχών (που συγκαλύφθηκε ως αύξηση στα κόμιστρα που πληρώνουν μαθητές και εργαζόμενοι, ως αύξηση των διδάκτρων στα σχολεία της πόλης, κ.λπ.). Σε συνδυασμό με δραστικές περικοπές στα δημόσια κονδύλια που υπηρετούν ανάγκες του κοινού, αυτές οι πολιτικές θα έπρεπε να βοηθήσουν τους φτωχούς να πάνε κάπου αλλού, εξήγησε ο δήμαρχος. Αυτά τα μέτρα θα τους «επέτρεπαν να μετακινούνται ελεύθερα σε όλη τη χώρα», έγραφε το καλοδουλεμένο ρεπορτάζ των *Times*, κάτω από τον τίτλο: «Ο Τζουλιάνι θεωρεί ότι οι περικοπές των κονδυλίων κοινωνικής πρόνοιας παρέχουν μια ευκαιρία για μετακίνηση»[18].

Εν ολίγοις, εκείνοι που ήταν σκλαβωμένοι από το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας και τις δημόσιες υπηρεσίες επιτέλους απελευθερώνονται από τις αλυσίδες τους, όπως δηλαδή συμβούλευαν οι ιδρυτές των δογμάτων του κλασικού φιλελευθερισμού με τα αυστηρά διατυπωμένα θεωρήματά τους. Και όλα αυτά γίνονται προς όφελος των σκλαβωμένων, αποδεικνύει η πρόσφατα ανασυγκροτημένη επιστήμη. Καθώς θαυμάζουμε το επιβλητικό οικοδόμημα της ενσαρκωμένης ορθολογικότητας, η συμπόνια που δείχνουν για τους φτωχούς μας φέρνει δάκρυα στα μάτια.

Πού θα πάνε οι απελευθερωμένες μάζες; Ίσως στις *φαβέλες* των περιχώρων των πόλεων, έτσι ώστε να είναι «ελεύθερες» να επιστρέφουν για να κάνουν τη βρώμικη δουλειά για εκείνους που έχουν το δικαίωμα να χαίρονται την πιο πλούσια πόλη του κόσμου, η οποία έχει ανισότητα μεγαλύτερη από αυτήν της Γουατεμάλας και το 40% των παιδιών βρισκόταν κάτω από το όριο της φτώχειας πριν ακόμα θεσμοποιηθούν αυτά τα νέα μέτρα «σκληρής αγάπης».

Οι πληγωμένες καρδιές, που δεν μπορούν να καταλάβουν τις εύνοιες που δίνονται στους φτωχούς, θα έπρεπε, τουλάχιστον, να μπορούν να δουν ότι δεν υπάρχει εναλλακτική λύση. «Το μάθημα των ελάχιστων επόμενων ετών μπορεί να είναι ότι η Νέα Υόρκη δεν είναι ούτε πλούσια ούτε αρκετά δυναμική οικονομικά για να αντέξει τον εκτεταμένο δημόσιο τομέα που δημιουργήθηκε στη μετά τη Μεγάλη Ύφεση περίοδο», μαθαίνουμε από μια γνώμη ειδικού που παρουσιάζεται στο πρωτοσέλιδο ρεπορτάζ μιας άλλης έκδοσης των *Times.*

Η απώλεια οικονομικής ζωτικότητας είναι αρκετά πραγματική, εν μέρει ως αποτέλεσμα των προγραμμάτων «αστικής ανάπτυξης», που αφάνισαν μια ανθούσα βιομηχανική βάση προς όφελος του επεκτεινόμενου χρηματοπιστωτικού τομέα. Ο πλούτος της πόλης είναι άλλο θέμα. Η γνώμη του ειδικού στον οποίο στράφηκαν οι *Times* είναι μια αναφορά προς τους επενδυτές της εταιρίας J.P. Morgan, πέμπτης κατά σειρά κατάταξης εμπορικής τράπεζας στον κατάλογο των πεντακοσίων μεγαλύτερων εταιριών που παρουσίασε το περιοδικό *Fortune* για το έτος 1995, η οποία πέρασε μεγάλα βάσανα: κέρδισε μόλις 1,2 δισεκατομμύρια δολάρια κέρδος το 1994. Βεβαίως η χρονιά δεν ήταν σπουδαία για την εν λόγω εταιρία σε σύγκριση με την «εκπληκτική» αύξηση κέρδους, της τάξης του 54%, για τις πεντακόσιες εταιρίες συνολικά, οι οποίες αύξησαν τα κέρδη τους με αύξηση της απασχόλησης μόνο κατά 2,6% και των κερδών από πωλήσεις κατά 8,2%, σε «ένα από τα πιο κερδοφόρα έτη για τις αμερικανικές επιχειρήσεις», όπως ανέφερε εκστασιασμένο το *Fortune.* Ο επιχειρηματικός Τύπος χαιρέτισε άλλο ένα «θαυμάσιο έτος για τα εταιρικά κέρδη στις ΗΠΑ», ενώ «ο πλούτος των αμερικανικών νοικοκυριών σημείωσε πραγματική πτώση» σ' αυτό το τέταρτο συνεχές έτος διψήφιας αύξησης των κερδών και δέκατο τέταρτο συνεχές έτος μείωσης των πραγματικών μισθών. Οι πεντακόσιες εταιρίες του *Fortune*

έφτασαν σε νέα ύψη «οικονομικής ισχύος», με έσοδα που προσέγγιζαν τα δύο τρίτα του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος, λίγο περισσότερο από το ΑΕΠ της Γερμανίας ή της Βρετανίας, για να μην αναφερθούμε στην ισχύ που ασκούν στο σύνολο της παγκόσμιας οικονομίας – μια εντυπωσιακή συγκέντρωση ισχύος σε ανεξέλεγκτες ιδιωτικές τυραννίες και άλλο ένα ευπρόσδεκτο πλήγμα κατά της δημοκρατίας και των αγορών[19].

Ζούμε σε «εποχές λιτότητας και μιζέριας» και όλοι πρέπει να σφίξουν τα ζωνάρια τους – αυτό μας λένε συνεχώς. Στην πραγματικότητα η χώρα είναι πλημμυρισμένη από κεφάλαια, με «εκπληκτικά κέρδη» τα οποία «ξεχειλίζουν από τα χρηματοκιβώτια της εταιρικής Αμερικής», όπως αναγαλλίαζε το *Business Week* πριν ακόμα έρθουν στη δημοσιότητα τα σπουδαία νέα του ρεκόρ κερδών κατά το τελευταίο τετράμηνο του 1994, με μια «πρωτοφανή αύξηση, της τάξης του 71%», για τις εννιακόσιες επιχειρήσεις του Corporate Scoreboard (Πίνακα Βαθμολογίας Εταιριών) του περιοδικού. Εφόσον λοιπόν οι καιροί είναι τόσο δύσκολοι παντού, ποια άλλη επιλογή υπάρχει παρά να «δώσουν μια ευκαιρία για μετακίνηση» στις απελευθερωμένες πλέον από τη σκλαβιά της κοινωνικής προστασίας μάζες[20];

Η «σκληρή αγάπη» είναι η σωστή έκφραση: αγάπη για τους πλούσιους και τους προνομιούχους, σκληρή για όλους τους άλλους.

Η εκστρατεία πισωγυρίσματος στο κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό και ιδεολογικό μέτωπο εκμεταλλεύεται τις ευκαιρίες που δίνουν οι σημαντικές μεταβολές της ισχύος των περασμένων είκοσι ετών προς όφελος των κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων. Το πνευματικό επίπεδο του τρέχοντος δημοσίου διαλόγου είναι αξιοκαταφρόνητο και το ηθικό επίπεδο αποκρουστικό. Η εκτίμηση όμως των προοπτικών που βρίσκονται πίσω τους δεν είναι εκτός πραγματικότητας. Αυτή είναι κατά τη γνώμη μου η κατάσταση στην οποία βρισκόμαστε σήμερα, καθώς εξετάζουμε τους στόχους και τα οράματα.

Όπως συνέβαινε πάντα στο παρελθόν, μπορεί κανείς να επιλέξει να είναι δημοκράτης ή αριστοκράτης, με την έννοια που έδινε στις λέξεις αυτές ο Τζέφερσον. Ο δεύτερος δρόμος προσφέρει πλούσιες ανταμοιβές, με δεδομένη τη συγκέντρωση πλούτου, προνομίων και εξουσίας, και των σκοπών που αυτή φυσιολογικά επιδιώκει. Ο άλλος δρόμος είναι ο δρόμος του αγώνα, συχνά πυκνά της ήττας, αλλά και ανταμοιβών που δεν μπορούν ούτε να τις φανταστούν εκείνοι που

υποκύπτουν στο «Νέο Πνεύμα της Εποχής: Κέρδισε Πλούτο, ξέχνα όλους τους άλλους εκτός από τον Εαυτό σου».

Ο σημερινός κόσμος απέχει πολύ από τον κόσμο του Τόμας Τζέφερσον ή των εργατών των μέσων του 19ου αιώνα. Κι όμως, οι επιλογές που προσφέρει δεν έχουν αλλάξει ουσιαστικά.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά στο Noam Chomsky, *Powers and Prospects: Reflections on Human Nature and the Social Order* (Σεντ Λέοναρντς, Νέα Νότια Ουαλία: Allen & Anwin, 1996· Βοστόνη: South End Press, 1996), σ. 70-33, 222-23. [Ελληνική έκδοση: *Δυνάμεις και προοπτικές: Σκέψεις για τη φύση των ανθρώπων και την κοινωνική τάξη*, σειρά Βιβλιοθήκη των Ιδεών, μτφρ. Λ. Χαραλαμπίδη, «Νέα Σύνορα» - Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1999.]

1. Rocker, *Amarcho-syndicalism* (Λονδίνο: Secker & Warburg, 1938)· «Anarchism and Anarchosyndicalism», μελέτη-παράρτημα στο P. Eltzbacher (Λονδίνο: Freedom Press, 1960). [Αναδημοσιεύθηκε το 2004 από το AK Press ως *Anarcho-syndicalism: Theory and Practice*].
2. Brady, *Business as a System of Power* (Νέα Υόρκη: Columbia University Press, 1943). Για την εταιρική προπαγάνδα βλέπε ιδίως το πρωτοπόρο έργο του Άλεξ Κάρεϊ, μέρος του οποίου υπάρχει σήμερα στο βιβλίο του *Taking the Risk out of Democracy* (Ουρμπάνα: University of Illinois Press, 1997)· και για τη μεταπολεμική Αμερική, Elisabeth Fones-Wolf, *Selling Free Enterprise: The Business Assault on Labor and Liberalism, 1945-1960* (Ουρμπάνα: University of Illinois Press, 1995), η πρώτη ακαδημαϊκή μελέτη γενικού θέματος. Βλέπε επίσης William Puette, *Through Jaundiced Eyes: How the Media View Organized Labor* (Ίθακα: Cornell University Press, 1992)· William Salomon και Robert McChesney, *New Perspectives in U.S. Communication History* (Μινεάπολη: University of Minnesota Press, 1993)· McChesney, *Telecommunications: Mass Media and Democracy* (Νέα Υόρκη: Oxford University Press, 1993).
3. Ιδιαίτερα διαφωτιστικό σ' αυτά τα θέματα είναι το έργο του νομικού ιστορικού του Χάρβαρντ Μόρτον Χόροουιτς, συμπεριλαμβανομένου

του *The Transformation of American Law, 18670-1960*, τόμ. II (Νέα Υόρκη: Oxford University Press, 1992).

4. Gary Zabel, επιμ., *Art and Society: Lectures and Essays by William Morris* (Βοστόνη: George's Hill, 1993). Χιου Γκραντ Άνταμς, παρατίθεται στο Ronald Edsforth, *Class Conflict and Cultural Consensus* (Νιου Μπράνσγουικ: Rutgers University Press, 1987), σ. 29. Βλέπε επίσης Patricia Cayo Sexton, *The War on Labor and the Left* (Μπόουλντερ, CO: Westview Press, 1991).
5. Βλέπε τις αναμνηστικές μου διαλέξεις για τον Ράσελ, *Problems of Knowledge and Freedom* (Νέα Υόρκη: New Press, 2003). Για τον Ντιούι βλέπε ιδίως Robert Westbrook, *John Dewey and American Democracy* (Ίθακα: Cornell University Press, 1991).
6. James Buchanan, *The Limits of Liberty: Between Anarchy and Leviathan* (Σικάγο: University of Chicago Press, 1975), σ. 92.
7. Stephen Kinzer, *New York Times*, 14 Οκτωβρίου 1994.
8. Jane Perlez, *New York Times*, 7 Οκτωβρίου 1994.
9. Justin Burke, et al., *Christian Science Monitor*, 26 Ιουλίου 1995.
10. Poll, Maria Lopez Vigil, *Envio* (Jesuit University of Central America, Μανάγκουα), Ιούνιος 1995. Comum Lynch, *Boston Globe*, 15 Σεπτεμβρίου 1994· προφανώς το μοναδικό ρεπορτάζ στον κατεστημένο Τύπο. Βλέπε επίσης Alexander Cockburn, *The Nation*, 7 Νοεμβρίου 1994.
11. Clive Ponting, *Churchill* (Λονδίνο: Sinckair-Stevenson, 1994), σ. 132.
12. Για κάποιες απόπειρες σύγκρισης και επισκόπηση της ελάχιστης βιβλιογραφίας για το θέμα βλέπε το βιβλίο μου *Year 501* (Βοστόνη: South End Press, 1993)· και το *World Orders, Old and New*, 2η έκδ. (Νέα Υόρκη: Columbia University Press, 1994). Θα αγνοήσω την αντίδραση, αν και έχει κάποιο ενδιαφέρον.
13. Montgomery, *The Fall of the House of Labor* (Νιου Χέιβεν: Yale University Press, 1987), σ. 7· Jon Bekken, στο Solomon και McChesney, *New Perspectives in U.S. Communication History*· Fones-Wolf, *Selling Free Enterprise*. Για παρόμοιες εξελίξεις στην Αγγλία λίγα χρόνια αργότερα βλέπε Edward Herman και Noam Chomsky, *Manufacturing Consent* (Νέα Υόρκη: Pantheon, 2002), κεφ. 1.2.
14. George Melloan, *Wall Street Journal*, 16 Μαΐου 1994.
15. Ware, *The Industrial Worker 1840-1860* (Σικάγο: Ivan Dee, 1990, ανατύπωση της έκδοσης του 1924)· Montgomery, *Citizen Worker* (Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 1993).

16. Von Humboldt, βλέπε το έργο μου *Cartesian Linguistics* (Νέα Υόρκη: Harper & Row, 1966), «Language and Freedon» 1969, ανατυπώθηκε στο *For Reasons of State* (Νέα Υόρκη: Pantheon, 1987) και James Peck, *The Chomsky Reader* (Νέα Υόρκη: Pantheon, 1987). Επίσης, *Problems of Knowledge and Freedom.* Για τον Σμιθ βλέπε Patricia Werhane, *Adam Smith and His Legacy for Modern Capitalism* (Νέα Υόρκη: Oxford University Press, 1991) και *Year 501.* Για τον Ντε Τοκβίλ και τον Τζέφερσον βλέπε John Manley, «American Liberalism and the Democratic Dream», *Policy Studies Review,* τ. 10, αρ. 1 (1990)· «The American Dream», *Nature, Society, and Thought,* τόμ. 1, αρ. 4 (1988).
17. Rajani Kanth, *Political Economy and Laissez-Faire* (Μπόουλντερ, Κολ: Rowman and Littlefield, 1986)· βλέπε *World Orders,* για περαιτέρω εξέταση.
18. David Firestone, *New York Times,* 29 Απριλίου 1995· για περικοπές φόρων, Steven Lee Myers, *New York Times,* 28 Απριλίου 1995.
19. *Fortune,* 15 Μαΐου 1995· *Business Week,* 6 Μαρτίου 1995.
20. *Business Week,* 30 Ιανουαρίου 1995· 15 Μαΐου 1995.

ΟΚΤΩ

Αναρχισμός, Διανοούμενοι και Κράτος (1996)

Προσκληθήκατε στη Βραζιλία ως γλωσσολόγος από τη Βραζιλιάνικη Ένωση Γλωσσολόγων. Γιατί αφιερώσατε χρόνο από το πρόγραμμά σας για να έρθετε σε επαφή με τα τοπικά κοινωνικά κινήματα;

Πάντα το κάνω. Νομίζω ότι είναι περίπου σαράντα χρόνια που έχω να πάω κάπου μόνο για να κάνω ομιλίες γλωσσολογικού περιεχομένου. Πάντα τα συνδυάζω. Στην πραγματικότητα, συνήθως πηγαίνω για τα κοινωνικά/πολιτικά κινήματα και παράλληλα κάνω διαλέξεις γλωσσολογίας. Έτσι, αν μιλήσω στις ΗΠΑ σε κάποιο κίνημα κοινωνικής δικαιοσύνης στο Κολοράντο ή όπου αλλού, συνήθως το κάνω υπό την αιγίδα του τμήματος γλωσσολογίας και αυτό καλύπτει το ταξίδι. Δεν είναι τίποτε το ασυνήθιστο. Οι προσκλήσεις έρχονται, πράγματι, από πολλές ομάδες. Έτσι, αυτό που επισημάνατε είναι συνηθισμένο.

Αναρχισμός και Κράτος

Σε ένα άρθρο («Στόχοι και Οράματα»), που συμπεριελήφθη στο νέο σας βιβλίο Δυνάμεις και Προοπτικές, *λέτε ότι ο μακροπρόθεσμος στόχος*

σας ως αναρχικού είναι η κατάργηση του κράτους, αλλά οι «βραχυπρόθεσμοι στόχοι σας είναι να υπερασπιστείτε ή και να ενισχύσετε στοιχεία της κρατικής εξουσίας [...] για να εμποδίσετε επίμονες προσπάθειες "πισωγυρίσματος" της προόδου που έχει επιτευχθεί στην επέκταση της δημοκρατίας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων». Τι εννοείτε λέγοντας ενίσχυση του κράτους; Εννοείτε ουσιαστική συμμετοχή στο κράτος, όπως το να ψηφίζει κανείς τους Δημοκρατικούς ή το Κόμμα των Εργαζομένων; Εάν όχι, πού τοποθετείτε την οροθετική γραμμή;*

Αυτή ήταν μια ομιλία σε μια αναρχική συνδιάσκεψη, και κατά τη γνώμη μου τα ελευθεριακά κινήματα ήταν πολύ κοντόφθαλμα που ακολουθούσαν τη θεωρία με αυστηρότητα, χωρίς να ενδιαφέρονται για τις συνέπειες στους ανθρώπους. Εννοώ ότι κατά την άποψή μου, και την άποψη ορισμένων, ελάχιστων, άλλων, το κράτος είναι ένας μη νομιμοποιημένος θεσμός. Από αυτό όμως δεν προκύπτει ότι δεν θα έπρεπε να υποστηρίζει κανείς το κράτος. Ορισμένες φορές υπάρχει ένας λιγότερο νομιμοποιημένος θεσμός που θα καταλάβει την εξουσία αν δεν υποστηρίξεις αυτόν τον μη νομιμοποιημένο θεσμό [το κράτος]. Έτσι πρέπει να συμπεριφερθεί κανείς αν ενδιαφέρεται για τους ανθρώπους. Όμως ας μιλήσουμε πιο συγκεκριμένα, με παράδειγμα τις ΗΠΑ. Υπάρχει ένας κρατικός τομέας που κάνει φρικτά πράγματα, αλλά συμβαίνει να κάνει και μερικά καλά. Ως αποτέλεσμα αιώνων λαϊκού αγώνα υπάρχει ένα ελάχιστο σύστημα πρόνοιας, που υποστηρίζει τις φτωχές μητέρες και τα παιδιά. Αυτό το σύστημα δέχεται επίθεση, σε μια προσπάθεια να ελαχιστοποιηθεί το κράτος. Λοιπόν, οι αναρχικοί δεν φαίνεται να καταλαβαίνουν ότι πρέπει να υποστηρίξουν αυτό το σύστημα. Έτσι, ενώνονται με την άκρα Δεξιά, που λέει: «Ναι, θα θέλαμε να ελαχιστοποιηθεί το κράτος», εννοώντας να εναποτεθεί περισσότερη εξουσία στα χέρια των ιδιωτικών τυραννιών, που είναι εντελώς ανεξέλεγκτες από το κοινό και καθαρά ολοκληρωτικές.

Μας θυμίζει κατά κάποιο τρόπο ένα παλιό σύνθημα του Κομμουνιστικού Κόμματος, στις αρχές της δεκαετίας του 1930: «Όσο χειρότερα, τόσο το καλύτερο». Έτσι, υπήρξε μια περίοδος που το Κομμουνιστικό Κόμμα αρνιόταν να πολεμήσει το φασισμό, βάσει της θεωρίας, ότι αν πολεμήσεις το φασισμό, θα συμπαραταχθείς με τους σοσιαλδημοκράτες, και αυτοί δεν είναι καλοί, οπότε «όσο χειρότερα, τόσο το καλύτερο». Είναι ένα σύνθημα που το θυμάμαι από την παιδική μου ηλικία. Ε, λοιπόν, τα πράγματα έγιναν χειρότερα: Χίτλερ. Αν νοιάζεσαι για το αν εφτάχρονα παιδιά έχουν να φάνε, θα υποστηρίξεις τον κρατικό τομέα σ' αυτό το ζήτημα, αναγνωρίζοντας ότι μακροχρόνια το κράτος είναι θεσμός χωρίς νομιμοποίηση. Γνωρίζω ότι πολλοί άνθρωποι δυσκολεύονται μ' αυτά τα πράγματα, και εγώ προσωπικά δέχομαι συνεχείς επικρίσεις από τα αριστερά ότι δεν μένω σταθερός στις αρχές. Αρχή γι' αυτούς σημαίνει να αντιτίθεσαι στο κράτος, ακόμη κι αν η αντίθεση στον κρατικό τομέα, στη σημερινή συγκυρία, σημαίνει την εναπόθεση εξουσίας στα χέρια ιδιωτικών ολοκληρωτικών οργανώσεων που θα χαίρονταν να δουν τα παιδιά πεινασμένα. Νομίζω ότι πρέπει να έχουμε αυτές τις ιδέες κατά νου αν θέλουμε να σκεφτόμαστε εποικοδομητικά για τα προβλήματα του μέλλοντος. Στην πραγματικότητα, η προστασία του κρατικού τομέα σήμερα είναι ένα βήμα προς την κατάργηση του κράτους, διότι διατηρείται ένας δημόσιος στίβος στον οποίο μπορούν να συμμετέχουν οι απλοί άνθρωποι, να οργανώνονται, να επηρεάζουν την εφαρμοζόμενη πολιτική, και ούτω καθεξής, αν και με περιορισμένους τρόπους. Αν αυτός ο τομέας καταργηθεί, θα πισωγυρίσουμε σε μια [...] δικτατορία ή, ας πούμε, ιδιωτική δικτατορία, και αυτό δεν είναι σε καμία περίπτωση βήμα προς την απελευθέρωση.

Φαίνεται ότι σύμφωνα με τη γνώμη σας βρισκόμαστε σε μια κατάσταση όπου, εάν το κράτος κερδίζει δύναμη, χάνουν δύναμη οι εταιρίες, και το αντίστροφο...

Σε μεγάλο βαθμό.

Νομίζω ότι δεν αναφερθήκατε στο τρίτο μέρος αυτού του ανταγωνισμού ισχύος: στον οργανωμένο λαό. Επιτρέψτε μου να αναφέρω ένα παράδειγμα. Στη Βραζιλία το σύστημα υγείας διοικείται από το κράτος, εν μέρει από την ομοσπονδιακή κυβέρνηση, εν μέρει από την τοπική αυτοδιοίκηση

* Κόμμα Εργαζομένων της Βραζιλίας. Όταν δόθηκε η συνέντευξη, βρισκόταν στην αντιπολίτευση. Σήμερα κυβερνά. (*Σ.τ.Μ.*)

στις πόλεις. Το τελευταίο έτος ο δήμαρχος του Σάο Πάολο πρότεινε τον ανασχηματισμό του συστήματος υγείας της πόλης, το οποίο αποτελείται από γιατρούς, νοσοκόμους και άλλους εργαζόμενους στον τομέα της υγείας, οι οποίοι πληρώνονται από το κράτος, αλλά διοικούν τα κέντρα υγείας οι ίδιοι. Τους επιτράπηκε λοιπόν να δώσουν τη διοίκηση των κέντρων σε ιδιωτικές εταιρίες, εάν νομίζουν ότι δεν μπορούν να τα διοικήσουν σωστά. Η Αριστερά είπε αμέσως ότι επρόκειτο για έναν έμμεσο τρόπο ιδιωτικοποίησης του συστήματος υγείας, πράγμα το οποίο απαγορεύεται από το Σύνταγμα. Ταυτόχρονα, οι ελευθεριακοί εργαζόμενοι του συστήματος υγείας πρότειναν, αντί της ιδιωτικοποίησης ή της κρατικής ιδιοκτησίας, το σύστημα υγείας να διοικείται από τους εργαζόμενους και την τοπική κοινότητα. Ο εξοπλισμός και τα κτίρια θα ήταν κρατική ιδιοκτησία, οι μισθοί επίσης θα πληρώνονταν από το κράτος, αλλά οι εργαζόμενοι και η κοινότητα θα καθόριζαν την πολιτική, την εργασία, την οργάνωση, και λοιπά. Σ' αυτή την περίπτωση, έχουμε επέκταση της δημοκρατίας...

Καταλαβαίνω τι λέτε, δεν χρειάζεται να προχωρήσετε άλλο.

Και ταυτόχρονα έχουμε εξασθένηση του κράτους...

Όχι, αυτό δεν είναι εξασθένηση του κράτους, είναι ενίσχυση του κράτους, εξαιτίας της διευκρίνισης που κάνατε – οι μισθοί θα πληρώνονται από το κράτος. Η ιδιοκτησία θα είναι κρατική· αυτό αποτελεί ενίσχυση του κρατικού τομέα. Προσωπικά είμαι υπέρ αυτού. Πιστεύω ότι θα έπρεπε να υπάρχει εργατική αυτοδιαχείριση, αλλά η χρηματοδότηση θα έπρεπε να είναι κοινωνική. Για παράδειγμα, αν είχατε προσθέσει κάτι στα όσα είπατε, ότι δηλαδή η χρηματοδότηση θα έπρεπε να προέρχεται από τις κοινότητες, αυτό θα αποτελούσε μεγάλο δώρο προς τους πλούσιους. Θα τους άρεσε πολύ. Αυτό που θέλουν είναι να εξαλείψουν τον κοινωνικό ρόλο του φορολογικού συστήματος – δεν είναι σπουδαίος ρόλος, αλλά τουλάχιστον τους επιβαρύνει κάπως προκειμένου να στηρίξει το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας. Θα ενθουσιάζονταν αν έβλεπαν να καταργείται. Έτσι, αν καταφέρετε να προχωρήσετε σε αυτοδιαχείριση, θαυμάσια, νομίζω ότι είναι σπουδαία ιδέα και καθόλου ασυνεπής με όσα ανέφερα. Επίσης, για παράδειγμα, συνεπείς με όσα είπα προηγουμένως είναι οι κινήσεις για αυτοδιαχείριση στα εργοστάσια, η εργατική αυτοδιαχείριση των εργοστασίων. Είναι το ίδιο πράγμα. Επίσης πρέπει να εξασφαλιστεί ότι, υπό τις παρούσες συνθήκες, δεν θα πληρώσουν γι' αυτήν οι φτωχοί – το κόστος πρέπει να κοινωνικοποιηθεί. Αυτό σημαίνει ενίσχυση του κράτους έναντι των ιδιωτικών εξουσιών. Όλα αυτά είναι απολύτως συμβατά, δεν είναι μια τρίτη επιλογή· είναι μέρος της δεύτερης επιλογής που περιέγραψα. Στην πραγματικότητα, στον δημόσιο στίβο που διατηρείται στην κοινοβουλευτική δημοκρατία, όπου δίνεται η δυνατότητα στο κράτος να παίξει κάποιο ρόλο, υπάρχουν πολλές ευκαιρίες για αγώνα. Για παράδειγμα, τα κρίσιμα θέματα, και αυτό [που συζητούμε] αποτελεί μια επιμέρους πτυχή τους, είναι η κατάργηση του μάνατζμεντ και της ιδιοκτησίας σε όλο το ιδιωτικό σύστημα. Είναι κάτι που μπορεί να γίνει στο πλαίσιο του παρόντος συστήματος. Θα μπορούσε να γίνει, θεωρητικά, με κοινοβουλευτικά μέσα. Δεν έχει γίνει, αλλά οι μηχανισμοί υπάρχουν. Εν πάση περιπτώσει, πρέπει κανείς να οδηγεί τους μηχανισμούς στα όριά τους. Ο λόγος που οι υπερεθνικές εταιρίες ενδιαφέρονται τόσο πολύ για τους φιλελεύθερους είναι ότι, από τη δική τους οπτική γωνία, οι φιλελεύθεροι είναι αυτοί που ελαχιστοποιούν το κράτος. Και η ελαχιστοποίηση του κράτους σημαίνει ενίσχυση των ιδιωτικών τομέων. Η ελαχιστοποίηση του κράτους περιορίζει τη σφαίρα μέσα στην οποία μπορεί να εκφραστεί η επιρροή του κοινού. Αυτός δεν είναι αναρχικός στόχος. Εννοώ ότι οι άνθρωποι μπορεί να σαγηνεύονται με τις λέξεις «ελαχιστοποίηση του κράτους» και να παγιδεύονται απ' αυτές, αλλά σκεφτείτε τι σημαίνουν. Σημαίνουν ότι ελαχιστοποιείται το κράτος και αυξάνεται μια ακόμη χειρότερη εξουσία. Αυτός δεν είναι στόχος των αναρχικών.

Το τονίζετε αυτό επειδή πολλοί αναρχικοί στις ΗΠΑ θεωρούν λανθασμένα το Ελευθεριακό Κόμμα ως κόμμα που υπερασπίζεται αναρχικά ιδεώδη ή κάτι κοντινό στον αναρχισμό. Είναι αυτός ο λόγος που;...

Κάτι σχετικό. Πρόκειται για ένα ιδιόμορφο αγγλοσαξονικό φαινόμενο, στον αγγλόφωνο κόσμο και στις ΗΠΑ. Ένα όνειρο του αναρχισμού – και το μόνο που επιβίωσε – ήταν ο ακροδεξιός αναρ-

χισμός, τον οποίο βλέπετε στο Ελευθεριακό Κόμμα*, ένας αναρχισμός αγαπητός στις μεγάλες εταιρίες και στις επενδυτικές εταιρίες, και ούτω καθεξής. Όχι γιατί πιστεύουν σ' αυτόν. Γνωρίζουν θαυμάσια ότι δεν πρόκειται να απαλλαγούν ποτέ από το κράτος, διότι το χρειάζονται για τους δικούς τους σκοπούς, αλλά τους αρέσει να χρησιμοποιούν την ιδέα της κατάργησης του κράτους ως ιδεολογικό όπλο εναντίον όλων των άλλων. Έτσι, το Ελευθεριακό Κόμμα γίνεται αποδεκτό με μεγάλη θέρμη στους κυρίαρχους επιχειρηματικούς κύκλους, στην πραγματικότητα μεταξύ τους το κοροϊδεύουν, γιατί γνωρίζουν άριστα ότι δεν θα μπορούσαν να επιβιώσουν χωρίς μεγάλη κρατική επιχορήγηση, άρα θέλουν ένα ισχυρό κράτος. Τους αρέσει όμως η ελευθεριακή ιδεολογία, στο βαθμό που μπορούν να τη χρησιμοποιήσουν ως πολιορκητικό κριό εναντίον άλλων. Αν ακολουθούσε κανείς πραγματικά τα ιδανικά του Ελευθεριακού Κόμματος, θα δημιουργούσε το χειρότερο ολοκληρωτικό τερατούργημα που θα είχε γνωρίσει ποτέ ο κόσμος. Βεβαίως, έχω πολλούς φίλους μέσα σ' αυτό το κόμμα. Επί χρόνια τα μόνα περιοδικά στα οποία μπορούσα να γράφω ήταν τα ακροδεξιά ελευθεριακά περιοδικά, διότι συμφωνούμε σε πολλά πράγματα. Για παράδειγμα, συμπίπτουμε στην αντίθεση κατά του αμερικανικού ιμπεριαλισμού. Κανένας δεν θα δημοσίευε το πρώτο άρθρο που έγραψα για το Ανατολικό Τιμόρ. Αυτοί το δημοσίευσαν στα τέλη της δεκαετίας του 1970. Είναι το μοναδικό άρθρο που εμφανίστηκε στις ΗΠΑ για το συγκεκριμένο θέμα στη δεκαετία του 1970. Εκτός αυτού, δημοσίευσαν πολλά άλλα και εξακο-

* Το Ελευθεριακό Κόμμα ιδρύθηκε στο Κολοράντο των ΗΠΑ το 1971 και κατέβασε υποψήφιο στις αμέσως επόμενες προεδρικές εκλογές. Το 1980 ο υποψήφιός του, ο Καλιφορνέζος δικηγόρος Έντουαρντ Κλαρκ, έλαβε εννιακόσιες χιλιάδες ψήφους (το 1% του συνόλου) και έτσι καταγράφηκε ως το τρίτο μεγαλύτερο κόμμα των ΗΠΑ. Μέλη του εκλέγονται στα τοπικά και στα πολιτειακά όργανα εξουσίας, κυρίως στη Δύση των ΗΠΑ. Σημαίνοντα στελέχη του συμμετείχαν στην ίδρυση του Ινστιτούτου Κάτων, ενός ερευνητικού οργανισμού με ισχυρή επιρροή.

Οι απόψεις του συνοπτικά είναι: πλήρης ελευθερία των αγορών, κατάργηση του φόρου εισοδήματος φυσικών προσώπων και εταιριών, αντικατάσταση των κρατικών υπηρεσιών (όπως η Κοινωνική Ασφάλιση) με ιδιωτικές διευθετήσεις, κατάργηση του ελάχιστου μισθού, κατάργηση των νόμων ελέγχου της οπλοκατοχής, δικαίωμα οπλοκατοχής και οπλοφορίας, διάλυση των ρυθμιστικών σωμάτων, πλήρης κατάργηση της λογοκρισίας, δικαίωμα στην άμβλωση και κατάργηση των νόμων για εγκλήματα που «δεν έχουν θύματα», όπως ο τζόγος, η χρήση ναρκωτικών και η πορνεία. (*Σ.τ.Μ.*)

λουθούμε να είμαστε φίλοι. Ωστόσο υπάρχουν μεταξύ μας πολύ μεγάλες διαφορές.

Υπήρχε επίσης ένα αριστερό αναρχικό κίνημα – το αναρχικό κίνημα της εργατικής τάξης. Το διέλυσαν, ως επί το πλείστον, με τη βία. Αυτό συνέβη όταν άνθρωποι όπως η Έμα Γκόλντμαν και ο Αλεξάντερ Μπέρκμαν φυλακίστηκαν και διώχτηκαν από τη χώρα. Έτσι, το μεν αναρχικό εργατικό κίνημα τσακίστηκε, το δε δεξιό ελευθεριακό κίνημα επιδοκιμάστηκε. Όχι γιατί οι άνθρωποι της εξουσίας πιστεύουν σ' αυτό, αλλά επειδή είναι χρήσιμο σαν πολιορκητικός κριός. Πολλοί αναρχικοί παθαίνουν μεγάλη σύγχυση εξαιτίας αυτής της κατάστασης. Στις ΗΠΑ υπάρχει παράδοση ατομικιστικού αναρχισμού. Του αναρχισμού του τύπου «Θα πάω στο δάσος και θα δουλέψω μόνος μου». Πρόκειται για μια στάση που αναπτύχθηκε στη συγκεκριμένη [αμερικανική] κοινωνία, η οποία διοικείται ασφυκτικά από τις εταιρίες και η οποία διαθέτει μεγάλες εκτάσεις γης. Παίρνει πολλές μορφές. Μια μορφή είναι οι πολιτοφυλακές, που έχουν έντονα αντικρατική αντίληψη. Τι εννοώ: όταν μιλώ με ομάδες σε μέρη όπου υπάρχει μεγάλη υποστήριξη των ακροδεξιών πολιτοφυλακών, συμφωνούμε σε πολλά πράγματα. Αυτές οι ομάδες διανέμουν τα βιβλία μου. Αν πας στις συνδιασκέψεις των πολιτοφυλακών, θα δεις βιβλία μου. Νομίζουν ότι είμαστε στην ίδια πλευρά επειδή και οι δύο βάλλουμε κατά του κράτους. Όπως ακριβώς οι αναρχικοί πιστεύουν ότι είμαστε σε διαφορετικές πλευρές επειδή κάνω κάτι για να διατηρηθεί το κράτος. Έτσι γίνεται όταν σκέφτεται κανείς επιφανειακά αυτά τα πράγματα – εννοώ, ένα σύνθημα δεν δίνει απαντήσεις. Πρέπει να τοποθετήσεις το σύνθημα στο πλαίσιο μιας πιο σύνθετης πραγματικότητας.

Σε εμάς φαίνεται αστείο που οι Αμερικανοί διακατέχονται από μια τόσο χονδροειδή σύγχυση ανάμεσα στην άκρα Δεξιά και στην άκρα Αριστερά...

Δεν είναι και τόσο ασυνήθιστο, κοιτάξτε την Ιστορία, από πού προέρχεται ο Μουσολίνι.

Ειδικευση και Πνευματικος Καταμερισμος της Εργασιας

Αναφερθήκατε κάπου [Γλώσσα και Υπευθυνότητα] *στο ρόλο που παίζουν οι διανοούμενοι στη διατήρηση της κοινωνικής τάξης πραγμάτων και στην υπεράσπιση των συμφερόντων της ελίτ, και στη συνέχεια κριτικάρατε την ιδέα ότι η κοινωνική γνώση (Ιστορία, διεθνής πολιτική, κ.λπ.) απαιτεί ειδικά εργαλεία (θεωρία, μεθοδολογία), που οι απλοί άνθρωποι δεν μπορούν να τα έχουν. Ταυτόχρονα, η κριτική που αποκηρύσσει αυτήν τη στρεβλή εξειδίκευση της κοινωνικής γνώσης είναι η ίδια προϊόν εξειδίκευσης, με την έννοια ότι απαιτεί μεγάλη προσπάθεια, που μόνο ένας επαγγελματίας διανοούμενος ή ένας σκληρά εργαζόμενος ερασιτέχνης μπορεί να καταβάλει. Πώς μπορεί ο κριτικός διανοούμενος να ξεφύγει από αυτό το δίλημμα: να κριτικάρει την εξειδίκευση και να είναι ο ίδιος ειδικός;*

Νομίζω ότι πρέπει να είναι κανείς ειλικρινής. Στην περίπτωση που με ρωτούσατε αν μπορώ να σας εξηγήσω τι διδάσκω στις τάξεις αποφοίτων γλωσσολογίας μέσα σε πέντε λεπτά θα έλεγα «όχι», γιατί κάτι τέτοιο απαιτεί σοβαρό υπόβαθρο, βαθιά κατανόηση, απαιτούνται τεχνικές γνώσεις, και λοιπά. Εάν όμως μου ζητούσατε να σας εξηγήσω την κρίση χρέους της Βραζιλίας σε πέντε λεπτά θα έλεγα «ναι», διότι είναι σχετικά απλή. Στην πραγματικότητα, το καθετί στις κοινωνικές και πολιτικές υποθέσεις είναι εντελώς επιφανειακό. Στις θετικές επιστήμες κανένας δεν καταλαβαίνει πάρα πολλά: όταν προχωρήσεις πέρα από τα μεγάλα μόρια, αυτό καθίσταται προφανές. Ωστόσο οι τομείς όπου υπάρχει σημαντική, μη επιφανειακή γνώση είναι σπανιότατοι. Εφόσον υπάρχει όμως, τη σέβεσαι, οπότε δεν πρόκειται να κάνω διάλεξη για την κβαντική φυσική, επειδή δεν έχω ιδέα γι' αυτήν.

Από την άλλη πλευρά, τα κοινωνικο-πολιτικά είναι ζητήματα που μπορούν πραγματικά να τα καταλάβουν όλοι. Ένα από τα πράγματα που κάνουν οι διανοούμενοι είναι να τα καθιστούν μη κατανοητά, για πολλούς και διάφορους λόγους, στους οποίους περιλαμβάνονται λόγοι κυριαρχίας και προσωπικών προνομίων. Για τους διανοούμενους είναι πολύ φυσικό να κάνουν τα απλά πράγματα να φαίνονται

δύσκολα. Μοιάζει με τη μεσαιωνική Εκκλησία, που κατασκεύαζε μυστήρια προκειμένου να διατηρήσει τη σπουδαιότητά της. Διαβάστε τον *Μεγάλο Ιεροεξεταστή* του Ντοστογιέφσκι – τα λέει θαυμάσια. Ο Μεγάλος Ιεροεξεταστής εξηγεί ότι πρέπει να δημιουργούμε μυστήρια, γιατί αλλιώς ο απλός λαός θα μπορεί να κατανοεί τι συμβαίνει. Ο λαός όμως πρέπει να είναι υποταγμένος, άρα πρέπει να κάνεις τα πράγματα να φαίνονται μυστήρια και μπερδεμένα. Αυτή τη δοκιμασία περνάει ο διανοούμενος. Τον ωφελεί κιόλας: γίνεται σπουδαίο πρόσωπο, μιλά με περίπλοκες λέξεις που δεν τις καταλαβαίνει κανείς. Κάποιες φορές αυτό είναι κωμικό, όπως στον μεταμοντέρνο λόγο. Ιδίως στο Παρίσι, όπου όλες αυτές οι ασυναρτησίες έχουν γίνει κάτι σαν κόμικ. Βεβαίως υπερπροβάλλονται, συγκεντρώνουν τα φώτα της τηλεοπτικής δημοσιότητας, υπάρχει πολλή πόζα. Οι διανοούμενοι προσπαθούν να αποκωδικοποιήσουν και να δουν το πραγματικό νόημα πίσω από πράγματα που θα μπορούσες να τα εξηγήσεις ακόμη και σ' ένα οκτάχρονο παιδί. Κάτω από την επιφάνεια ο λόγος είναι κενός. Όμως, αυτοί είναι οι τρόποι με τους οποίους οι σύγχρονοι διανοούμενοι, και οι αριστεροί μεταξύ αυτών, δημιουργούν μεγάλες καριέρες, νέμονται εξουσία, περιθωριοποιούν τους απλούς ανθρώπους, τους τρομάζουν, και λοιπά. Στις ΗΠΑ, για παράδειγμα, και στο μεγαλύτερο μέρος του Τρίτου Κόσμου, πολλοί νεαροί ριζοσπάστες ακτιβιστές τρομοκρατούνται από τις ακαταλαβίστικες ασυναρτησίες που προέρχονται από τα αριστερά κινήματα διανοουμένων – συχνά των ριζοσπαστριών φεμινιστριών, ή άλλων –, οι οποίες είναι αδύνατον να γίνουν κατανοητές. Κάνουν τους ανθρώπους να αισθάνονται ανίκανοι να δράσουν, γιατί δεν μπορεί κανείς να βγει στους δρόμους και να οργανώσει τους ανθρώπους όταν θεωρεί ότι είναι αρκετά έξυπνος μόνο αν καταλάβει την πιο πρόσφατη εκδοχή του μεταμοντέρνου τούτου κι εκείνου. Μπορεί όλα αυτά να μην είναι σκόπιμα, αλλά το αποτέλεσμα είναι μια διαδικασία περιθωριοποίησης, ελέγχου και ιδιοτελούς συμφέροντος. Επειδή αυτοί οι άνθρωποι αποκτούν κύρος και όλο ταξιδεύουν και ζουν στους υψηλούς κύκλους, και λοιπά. Το Παρίσι είναι μια ακραία εκδοχή όλης αυτής της κατάστασης. Εκεί το πράγμα έχει πάρει σχεδόν διαστάσεις κόμικ, αλλά μπορείς να το συναντήσεις και αλλού.

Από την άλλη πλευρά, το ερώτημα που πρέπει να θέσει κανείς στον εαυτό του σχετικά με τα παραπάνω είναι: «Ωραία, αν υπάρχει

κάποια θεωρία ή σύνολο αρχών ή δογμάτων που είναι τόσο περίπλοκα στην κατανόηση, αλλά ωστόσο πρέπει να τα μελετήσουμε πραγματικά, τότε δείξτε μου τι είναι αυτό που δεν μπορεί να ειπωθεί με απλά λόγια». Αν μπορεί κάποιος να σου το δείξει, τότε το παίρνεις στα σοβαρά. Ρώτα κάποιον φυσικό, οι φυσικοί μπορούν να σου δείξουν πράγματα που δεν λέγονται με απλά λόγια. Υπάρχει όμως μια διαφορά. Αν δεν καταλαβαίνω κάτι που βγαίνει από ένα πείραμα Φυσικής, πράγμα που συμβαίνει συχνά, μπορώ να απευθυνθώ στους φίλους μου στο τμήμα Φυσικής και να τους ζητήσω να μου το εξηγήσουν. Θα τους πω μέχρι πού καταλαβαίνω και αυτοί μπορούν να μου εξηγήσουν. Όπως ακριβώς μπορώ να τους εξηγήσω εγώ κάτι που διδάσκεται σε ένα μεταπτυχιακό σεμινάριο γλωσσολογίας με όποιους όρους θέλουν, ώστε να το κατανοήσουν στη λεπτομέρειά του. Θα πάρουν μια ιδέα. Ζητήστε όμως από κάποιον να σας εξηγήσει το τελευταίο δοκίμιο του Ντεριντά, ή κάποιου άλλου, με όρους που να καταλαβαίνετε. Νομίζω ότι δεν θα μπορέσει να το κάνει. Τουλάχιστον δεν μπορεί να το εξηγήσει σ' εμένα: δεν καταλαβαίνω. Και πιστεύω ότι πρέπει να αναρωτηθείτε πολύ προσεκτικά ποιο μεγάλο άλμα έχει γίνει στην εξέλιξη, ώστε να επιτρέπει σε ορισμένους ανθρώπους να έχουν αυτές τις φανταστικές ενοράσεις – τις οποίες δεν μπορούν να μεταφέρουν στους απλούς ανθρώπους – για θέματα για τα οποία κανένας δεν καταλαβαίνει πάρα πολλά. Θα έπρεπε να είμαστε πολύ επιφυλακτικοί, γιατί, κατά τη γνώμη μου, πρόκειται για άλλη μια μέθοδο μέσω της οποίας οι διανοούμενοι κυριαρχούν πάνω στους ανθρώπους.

Συνειδηση και Πρωτοπορια

Μόλις αναφέρατε τον Ντεριντά. Έγινε πολλή συζήτηση τελευταία για το σχετικισμό. Ο σχετικισμός οδήγησε πολλούς σε μια θέση όπου δικαιολογείται η παθητικότητα μέσω του σεβασμού προς την πολιτισμική πολυμορφία. Μου φαίνεται ότι αυτή η συζήτηση έχει δύο πλευρές. Μια φιλελεύθερη, που είναι ο πολυπολιτισμός, αλλά και μια αριστερή, μια συζήτηση που οδηγεί από τον Γκράμσι στον Πάουλο Φρέιρε. Στη δεύτερη αυτή (και πιο ενδιαφέρουσα) πλευρά, διεξάγεται μια συζήτηση που έχει δώσει έμφαση στο πώς η διχοτόμηση ανάμεσα σε μια φωτισμένη πρωτοπορία και στο στενόμυαλο προλεταριάτο οδήγησε στον ανταρχισμό. Ποια θέση θα έπρεπε να πάρουμε ώστε να αποφύγουμε και τη γενικευμένη παθητικότητα και τον ανταρχισμό;

Είναι εύκολο να καταλάβουμε τις ιδέες της πρωτοπορίας· αποτελούν μεθόδους μέσω των οποίων ορισμένοι δικαιολογούν την εξουσία τους, όπως οι δεξιοί ελευθεριακοί. Αυτό τους δίνει, κατά τη γνώμη μου, ιδεολογική δικαιολόγηση για να κρατούν την εξουσία και για να μην έχουν καμία άλλη αξία. Όσοι είναι σοβαροί εργάζονται μαζί με τους ανθρώπους. Όταν διδάσκεις, δεν στέκεσαι απλώς εκεί και κάνεις δηλώσεις που υποτίθεται ότι ο κόσμος θα τις αποδεχτεί. Δουλεύεις με τους ανθρώπους. Αυτό ισχύει είτε διδάσκεις εξάχρονα παιδιά είτε μεταπτυχιακούς φοιτητές. Συνεργάζεσαι μαζί τους, προσπαθείτε να αλληλοδιαφωτιστείτε. Συχνά ο δάσκαλος μαθαίνει περισσότερα απ' όσα ο μαθητής. Συνεπώς, χρησιμοποιείς όποια γνώση, πόρους και προνόμια έχεις, για να βοηθήσεις άλλους ανθρώπους και να μάθεις απ' αυτούς. Αυτό το πνευματικό έργο είναι σεβαστό. Δεν σημαίνει ότι υπάρχει κάποια πρωτοπορία· στην πραγματικότητα, ο διανοούμενος είναι ένας λειτουργός που συνεργάζεται με τους υπόλοιπους ανθρώπους για να προσπαθήσουν και να αποκτήσουν βαθύτερη κατανόηση των πραγμάτων. Δεν υπάρχει τίποτε περισσότερο να πούμε γι' αυτό. Είναι πράγματι πολύ σημαντικό ότι ο χώρος όπου η εν λόγω διαδικασία γίνεται απολύτως κατανοητή είναι οι θετικές επιστήμες. Αν καταπιαστούμε με πραγματικά δύσκολα και ουσιαστικά θέματα – π.χ., τα ανώτερα Μαθηματικά, την προηγμένη Φυσική ή ακόμη και τα μαθήματα των τελειοφοίτων μας στη Γλωσσολογία – αυτό ακριβώς γίνεται. Δεν υπάρχει ένας καθηγητής που στέκεται στην έδρα απόμακρος και φοιτητές που γράφουν σημειώσεις, οι άνθρωποι θα γελούσαν μ' αυτό. Γίνεται ανταλλαγή απόψεων. Μιλάς για τη δουλειά που κάνεις, κάποιοι φοιτητές σηκώνονται και λένε πως κάτι είναι λάθος, υπάρχει μια διαφορετική μέθοδος και θα έπρεπε να τη μελετήσεις. Μετά επεξεργάζεσαι ξανά το πρόβλημα. Δεν υπάρχει διαφορά όταν μιλάς με εργαζόμενους στις παραγκογειτονιές και προσπαθούν να παρουσιάσουν τα προβλήματά τους. Εννοώ ότι εσύ έχεις κάποιες γνώσεις, αυτοί έχουν κάποιες γνώσεις, εσύ έχεις εμπειρία, αυτοί έχουν εμπειρία. Ας προσπαθήσουμε να τα συνδυά-

σουμε και να δούμε αν μπορούμε να τα χρησιμοποιήσουμε εποικοδομητικά. Δεν προσπαθώ να «παίξω» τον υπερβολικά μετριοπαθή ή οτιδήποτε άλλο. Ξέρω πολύ καλά πως όταν κάνω μια ομιλία σε απεργούς ή σε μητέρες που ζουν με τα επιδόματα της πρόνοιας, υπάρχουν πράγματα που ξέρω και που οι άνθρωποι αυτοί δεν τα ξέρουν. Αλλά υπάρχουν επίσης πράγματα που ξέρουν αυτοί και δεν τα ξέρω εγώ, και τα συνδυάζουμε για να προχωρήσουμε σε κοινή ανάπτυξη των θεμάτων.

Στο «Δημοκρατία και Αγορές στη Νέα Παγκόσμια Τάξη» [Δυνάμεις και Προοπτικές] *λέτε ότι ο αμερικανικός λαός σε ποσοστό άνω του 80% «πιστεύει ότι οι εργάτες έχουν πολύ μικρή επιρροή – αν και μόνο το 20% πιστεύει το ίδιο για τα συνδικάτα και 40% θεωρεί ότι είναι πολύ ισχυρά, άλλο ένα σημάδι των επιδράσεων του συστήματος προπαγάνδας στην πρόκληση σύγχυσης». Στο κείμενο εκείνο (και όχι μόνο) προβαίνετε σε δύο χρήσεις των στατιστικών στοιχείων: μία για να δείξετε το «πραγματικό» συμφέρον του λαού και μία άλλη για να δείξετε τη χειραγώγηση εκ μέρους των ΜΜΕ. Εάν αυτό που λέει και πιστεύει ο λαός δεν αποτελεί ένδειξη του συμφέροντός του, πώς μπορούμε να προσδιορίσουμε αυτό το συμφέρον;*

Γνωρίζουμε τι πιστεύει ο λαός· κι αυτό που πιστεύει είναι πολύ απλό. Πιστεύει ότι οι εργαζόμενοι θα έπρεπε να έχουν πιο βαρύνοντα λόγο στα πράγματα και τα συνδικάτα λιγότερο βαρύνοντα λόγο. Και οι δύο υποθέσεις βασίζονται λογικά στις διαθέσιμες στο λαό πληροφορίες. Οι άνθρωποι κρίνουν με βάση τα όσα γνωρίζουν. Οι πληροφορίες που τους δίνονται είναι ότι τα συνδικάτα αποτελούν όπλο εναντίον των εργαζόμενων ανθρώπων. Έχετε δει ένα πολύ γνωστό φιλμ με τίτλο *Το λιμάνι της αγωνίας*, που γυρίστηκε πολλά χρόνια πριν; Ήταν ένα είδος προτύπου, που τα ΜΜΕ το παρουσίαζαν σαν πολιορκητικό κριό επί πενήντα χρόνια. Η ιδέα που προβάλλει είναι πως τα συνδικάτα είναι εχθροί των εργαζομένων και ένας απλός εργάτης ξεσηκώνεται και ανατρέπει το συνδικάτο. Καταλαβαίνετε ασφαλώς γιατί η βιομηχανία του κινηματογράφου, που είναι ένα τεράστιο εταιρικό σύστημα, όφειλε να αποκρούσει την ιδέα της συνδικαλιστικής οργάνωσης. Και σε κάποιο βαθμό το πέτυχε. Έτσι,

οι άνθρωποι πιστεύουν ειλικρινά ότι οι εργαζόμενοι πρέπει να απελευθερωθούν από τα συνδικάτα και ότι αυτός είναι ένας από τους τρόπους με τους οποίους οι εργαζόμενοι θα αποκτήσουν λόγο για ό,τι γίνεται. Βεβαίως εδώ υπάρχει ένα πραγματολογικό σφάλμα. Το πρόβλημα δεν είναι ότι δεν γνωρίζουμε τι πιστεύουν οι άνθρωποι. Πιστεύουν κάτι ψευδές, ότι δηλαδή τα συνδικάτα είναι εχθροί των εργαζομένων. Ορισμένες φορές αυτό, συμπτωματικά, είναι αληθινό, όπως κάθε προπαγάνδα. Η πιο παράλογη προπαγάνδα βασίζεται πάντα σε στοιχεία αλήθειας. Και στην προκειμένη περίπτωση υπάρχουν στοιχεία αλήθειας. Τα συνδικάτα υπήρξαν εχθρικά έναντι των εργατών, αλλά είναι επίσης η πιο δημοκρατική μορφή οργάνωσης που υπάρχει στην άκρως αντιδημοκρατική κοινωνία μας. Μπορεί να είναι, και συχνά ήταν, ενώσεις μέσα στις οποίες οι εργάτες μπορούν να απελευθερωθούν και να επεκτείνουν τη σφαίρα της κοινωνικής δικαιοσύνης. Τα ΜΜΕ όμως δεν θα σας το πουν αυτό, οπότε η απάντηση στο δίλημμα είναι να κάνουμε τους ανθρώπους να καταλάβουν τι είναι ή τι θα μπορούσαν να είναι τα συνδικάτα, να μάθουν την ιστορία της εργατικής τάξης. Κανείς δεν γνωρίζει την ιστορία της εργατικής τάξης, κανείς δεν τη σπουδάζει. Δείτε απλώς τι γίνεται στα ΜΜΕ σε όλο τον κόσμο. Έχουν τμήματα επιχειρήσεων· έχετε δει ποτέ ένα τμήμα που να ασχολείται με τους εργαζόμενους; Δεν γνωρίζω ούτε μία εφημερίδα που να έχει εργατικό τμήμα. Όλες όμως έχουν τμήματα για τις επιχειρήσεις. Επιχειρηματικός Τύπος υπάρχει, εργατικός Τύπος όμως; Δεν ξέρω αν εδώ έχετε, πάντως στις ΗΠΑ προσπαθήστε να βρείτε έναν δημοσιογράφο που να του έχει ανατεθεί η κάλυψη του εργατικού κινήματος. Ίσως να υπάρχουν δύο σε όλη τη χώρα. Αυτό σημαίνει ότι δεν καλύπτεται δημοσιογραφικά όλος ο πληθυσμός. Καλύπτεται ο επιχειρηματικός κόσμος, και αυτός είναι η αντανάκλαση της εξουσίας. Οι άνθρωποι δεν θα μπορέσουν να απελευθερωθούν αν δεν ξηλώσουν αυτό το σύστημα προπαγάνδας. Συνεπώς, μέρος της δουλειάς που έχουμε να κάνουμε είναι να ξεπεράσουμε αυτές τις διαφορές.

Το ίδιο ισχύει για την κοινωνική πρόνοια. Ο πληθυσμός, σε συντριπτικά ποσοστά, πιστεύει ότι η κυβέρνηση, εννοώντας την οργανωμένη πολιτεία, έχει την ευθύνη να παρέχει σε όλους τους ανθρώπους το ελάχιστο επίπεδο ζωής, υγείας, και λοιπά. Από την άλλη πλευρά, είναι αντίθετος στην κοινωνική πρόνοια, που κάνει ακριβώς

αυτό. Ο λόγος: η εικόνα που προβάλλεται για την κοινωνική πρόνοια είναι μια πλούσια, μαύρη μητέρα που γεννοβολά συνεχώς κι εμείς πληρώνουμε για τα παιδιά της, ενώ εκείνη οδηγεί μια Κάντιλακ για να πάει στην υπηρεσία κοινωνικής πρόνοιας και να εισπράξει την επιταγή της. Ιδού τι πιστεύει ο κόσμος ότι είναι η κοινωνική πρόνοια, οπότε καταλαβαίνετε γιατί είναι αντίθετος. Γιατί θα πρέπει να δουλεύω εγώ για να πληρώνω γι' αυτήν; Γι' αυτό εκφράζεται αντίθεση στην κοινωνική πρόνοια. Από την άλλη όμως λένε: «Υπάρχει αυτή η φτωχή γυναίκα που δεν μπορεί να φροντίσει το παιδί της. Θα πρέπει να βοηθηθεί». Δεν είναι αντίφαση, είναι απλώς ψευδής υπόθεση, που έχει γίνει πεποίθηση εξαιτίας της εντατικής πλύσης εγκεφάλου. Η λύση είναι να ξεδιαλύνει κανείς την καλλιεργούμενη σύγχυση. Είναι σαν να λέμε ότι η Βραζιλία έχει να πληρώσει το χρέος της. Αυτό είναι πλύση εγκεφάλου. Ποιος έχει να πληρώσει το χρέος; Εκείνοι που πήραν τα χρήματα και τα έστειλαν πίσω στη Νέα Υόρκη για να βγάλουν περισσότερα; Αυτοί θα έπρεπε να πληρώσουν το χρέος, εάν επρόκειτο να το πληρώσει κάποιος. Όχι η Βραζιλία. Πρέπει να μιλάτε γι' αυτά τα πράγματα, ώστε ο κόσμος να τα καταλαβαίνει. Δεν είναι πολύ δύσκολο, μια και δεν χρειάζεται να μιλάτε γι' αυτά με τη μεταμοντέρνα ρητορική. Μπορείτε να τα λέτε με πολύ απλές λέξεις, γιατί είναι απλά θέματα και ο κόσμος τα καταλαβαίνει εύκολα. Οι μόνοι που δεν τα καταλαβαίνουν είναι οι διανοούμενοι. Αυτοί όμως έχουν συμφέρον να μην τα καταλαβαίνουν. Αν τα καταλάβαιναν, θα χάνονταν οι εξουσίες τους. Έτσι, δεν πρόκειται να τα καταλάβουν, αλλά θα τα καλύπτουν με μυστήρια.

Η συνέντευξη δόθηκε στη Βραζιλία το Νοέμβριο του 1996, στους Πάμπλο Ορτελιάδο και Αντρέ Ριόκι Ινούε. Πρωτοεμφανίστηκε σε ένα ειδικό τεύχος (για τη δημοκρατία και την αυτοδιαχείριση) του *Temporaes*, της επιθεώρησης των φοιτητών Ιστορίας του Πανεπιστημίου του Σάο Πάολο (Σάο Πάολο: Humanitas, 1999). Αργότερα δημοσιεύθηκε σε μια συλλογή άρθρων και συνεντεύξεων του Τσόμσκι για τον αναρχισμό: *Notas sobre o Anarquismo*, επιμ. Φελίπε Κορέα, Σάο Πάολο: Imaginàrio/Sedicão, 2004.

ΕΝΝΙΑ

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΣΤΟΝ ΜΠΑΡΙ ΠΑΤΜΑΝ (2004)

Σας ευχαριστώ που μας δέχεστε σήμερα. Όπως γνωρίζετε, θέλουμε να μιλήσουμε για τις ιδέες του αναρχισμού και τις σκέψεις σας για τον αναρχισμό. Η συνομιλία μας θα είναι μάλλον μια περιπλάνηση, αλλά με την ελπίδα ότι θα φτάσουμε κάπου.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1990, σε μια συνέντευξη που είχατε δώσει, είπατε ότι ένα από τα προβλήματα με τον αναρχισμό είναι ότι παρουσιάζεται ίσως πολύ αρνητικός, ότι επικρίνει, αλλά δεν δίνει θετική...

Εάν το είπα αυτό, δεν θα έπρεπε να το πω, γιατί δεν συμφωνώ μ' αυτή την άποψη. Μπορείτε να ρίξετε μια ματιά στο ράφι εκεί πάνω [δείχνει γελώντας]. Υπάρχουν αναρχικές μελέτες που κάνουν προτάσεις για την κοινωνία με τόσο σχολαστική λεπτομέρεια, ώστε προχωρούν πέρα από οτιδήποτε εφικτό, κατά την άποψή μου. Μια πασίγνωστη περίπτωση αντιπροσωπεύει ο Ντιέγο Αμπάντ ντε Σαντιγιάν, ο οποίος έγραψε το 1936 μια κριτική για την αναρχική επανάσταση στην Ισπανία. Ήταν Αργεντινός αναρχικός που βρέθηκε στην Ισπανία. Αποκάλεσε το έργο του *Μετά την Επανάσταση* και κατέστρωσε ένα πολύ λεπτομερές πρόγραμμα το οποίο περιέγραφε με τι όφειλε να μοιάζει ένα κυρίως αναρχοσυνδικαλιστικό όραμα της ισπανικής ή οποιασδήποτε κοινωνίας. Υπάρχουν και άλλες πολλές προτάσεις. Πιστεύω ότι το ζήτημα όσον αφορά τον λεπτομερή μελ-

λοντικό σχεδιασμό δεν είναι τόσο το «μπορούμε να το κάνουμε;» Βεβαίως μπορούμε· το ζήτημα είναι αν γνωρίζουμε αρκετά για τους ανθρώπους, για την κοινωνία, για τους θεσμούς, για τα αποτελέσματα της εφαρμογής θεσμικών δομών στην ανθρώπινη ζωή. Γνωρίζουμε αρκετά γι' αυτά ώστε να είμαστε ικανοί να σχεδιάσουμε λεπτομερώς με τι θα έπρεπε να μοιάζει η κοινωνία; Ή θα έπρεπε να πειραματιστούμε, οδηγούμενοι από ορισμένες γενικές ιδέες για την ελευθερία, την ισότητα, την εξουσία και την κυριαρχία, και ν' αφήσουμε τους ανθρώπους να διερευνήσουν διαφορετικούς τρόπους λειτουργίας μέσα απ' αυτόν το λαβύρινθο και να δουν τι είναι φυσιολογικό γι' αυτούς; Πόση ποικιλομορφία θα έπρεπε να υπάρχει; Τι θα κάνουμε με τους ανθρώπους που δεν θέλουν να εργαστούν, με εκείνους που έχουν εγκληματικές τάσεις ή με άλλους, που δεν θέλουν να πηγαίνουν σε συσκέψεις; Αναφύονται εκατομμύρια τέτοια ερωτήματα. Σε ποιο βαθμό θέλει κανείς να εναλλάσσει εργασίες ή να αναθέτει ευθύνες στη βάση του ενδιαφέροντος και του ταλέντου; Αν κάποιος θέλει να είναι ξυλουργός, πυρηνικός φυσικός ή πιανίστας και κάποιος άλλος θέλει να είναι διοικητικός υπάλληλος, απαιτούμε αναγκαστικά να κάνουν εκ περιτροπής άλλες εργασίες, ως θέμα αρχής, αν αυτοί αισθάνονται πιο ευτυχισμένοι όταν δεν αλλάζουν δουλειά; Νομίζω ότι δεν γνωρίζουμε τις απαντήσεις, υπάρχουν θετικά και αρνητικά σχόλια που μπορούμε να κάνουμε περί αυτών, αλλά δεν νομίζω πως γνωρίζουμε τις απαντήσεις.

Διάβασα τον Ισαάκ Πουέντε, τον Ισπανό ελευθεριακό κομμουνιστή θεωρητικό, ο οποίος υποστήριζε κάτι παρόμοιο. Υποστήριζε ότι «Αν κάποιος γίνει δάσκαλος, μαθαίνει από την εμπειρία, και αν γίνει γιατρός, μαθαίνει από την εμπειρία». Δεν γίνεσαι γιατρός στα είκοσι δύο σου, αλλά μαθαίνεις, και ίσως αυτός είναι ο τρόπος με τον οποίο θα έπρεπε να βλέπουμε τον αναρχισμό.

Γενικά νομίζω ότι θα μπορούσα να συμφωνήσω. Οι άνθρωποι που βρίσκονται στο χώρο εκείνων που αυτοαποκαλούνται αναρχικοί – ένα χώρο πολύ ευρύ – θα συμφωνούσαν, σε γενικές γραμμές τουλάχιστον, ότι όποιες κοινωνικές δομές και διευθετήσεις κι αν αναπτυχθούν, θα πρέπει να μεγιστοποιούν τις δυνατότητες των ανθρώπων να ακολουθούν τη δική τους δημιουργική δυναμική και ότι δεν μπορεί να υπάρξει κάποια συνταγή γι' αυτό. Οι άνθρωποι είναι πολύ διαφορετικοί, και πρέπει να είναι διαφορετικοί και να ενθαρρύνεται η διαφορετικότητα. Αυτή η διαδικασία είναι όπως η ανατροφή των παιδιών, θέλουμε να βρίσκουν τον δικό τους δρόμο. Δεν λέμε ότι αυτό είναι το απαράβατο πλαίσιο – πολλοί το κάνουν, αλλά δεν πρέπει – που υποτίθεται ότι θα ακολουθήσουμε. Η άποψή μου, και σ' αυτή διαφέρω με ορισμένους από τους πιο στενούς φίλους μου, είναι ότι οφείλουμε να είμαστε επιφυλακτικοί ως προς την εξαιρετικά λεπτομερή περιγραφή του χαρακτήρα της μελλοντικής κοινωνίας. Όχι γιατί κάτι τέτοιο δεν μπορεί να γίνει. Μπορεί να γίνει με ενδιαφέροντες και διαφορετικούς τρόπους – ήδη έχει γίνει –, πιστεύω όμως ότι το αληθινό ερώτημα συνίσταται στο εξής: πόσο σημαντικό είναι να κάνουμε αυτό το λεπτομερές σχέδιο και πόσο σημαντικό είναι απλά να προσπαθήσουμε, να πειραματιστούμε και να διαβρώσουμε τις υπάρχουσες δομές;

Ένα άλλο πρόβλημα που πιστεύω ότι πρέπει να αντιμετωπιστεί είναι ότι σε κάθε συγκεκριμένη στιγμή της ανθρώπινης ιστορίας οι άνθρωποι δεν κατανοούν σε τι συνίσταται η καταπίεση. Είναι κάτι που το μαθαίνεις. Αν ανατρέξω, ας πούμε, στην εποχή των γονιών μου ή της γιαγιάς μου, θα διαπιστώσω ότι η γιαγιά δεν πίστευε πως καταπιεζόταν με το να ανήκει σε μια υπερβολικά πατριαρχική οικογένεια, όπου ο πατέρας προχωρούσε στο δρόμο και δεν έδειχνε να αναγνωρίζει την κόρη του που ερχόταν, όχι επειδή δεν ήξερε ποια ήταν, αλλά επειδή δεν τη χαιρετούσε. Αυτή η συμπεριφορά δεν γινόταν αισθητή ως καταπίεση. Θεωρούνταν ο φυσιολογικός τρόπος ζωής. Καταλαβαίνετε τι ψυχικές επιπτώσεις είχε εσωτερικά – αυτό όμως είναι πολύπλοκο ζήτημα. Όπως γνωρίζει ο καθένας που αναμιγνύεται στην όποια κοινωνικο-πολιτική δραστηριότητα – ας πούμε, στο γυναικείο κίνημα –, ένα από τα πρώτα καθήκοντα είναι να κατανοήσουν οι άνθρωποι ότι ζουν υπό συνθήκες καταπίεσης και κυριαρχίας. Δεν είναι προφανές, και ποιος ξέρει τι μορφές καταπίεσης και κυριαρχίας αποδεχόμαστε χωρίς καν να τις παρατηρούμε. Σε κάποιο πιο προωθημένο στάδιο αυτοδιαφώτισης και κοινωνικής κατανόησης θα αναγνωρίσουμε ότι αυτά είναι πράγματα με τα οποία πρέπει να καταπιαστούμε, άρα δεν μπορούμε να κάνουμε σχέδια γι' αυτά εφόσον δεν τα γνωρίζουμε.

Ιδού κάτι σχετικό με τα παραπάνω: η Έμα Γκόλντμαν, καθώς γερνούσε και φοβόταν ότι δεν θα μπορούσε να γίνει άμεσα η επανάσταση, επηρεάστηκε βαθιά από τον Γκούσταβ Λαντάουερ, ο οποίος έλεγε ότι το κράτος δεν είναι απλώς ένας εξωτερικός θεσμός. Είναι μέσα μας και πρέπει να βρούμε τον εαυτό μας – όσο ελεύθεροι μπορούμε να είμαστε στον καπιταλισμό. Η Γκόλντμαν πάντα ανησυχούσε ότι υπάρχει η πιθανότητα να μην είναι έτοιμοι οι άνθρωποι για επανάσταση και ότι υπάρχει μια μέθοδος ανάπτυξης της πολιτικής στο επίπεδο του ατόμου, έτσι ώστε, ίσως, οι περισσότεροι άνθρωποι θα ήταν πρόθυμοι να ζήσουν απλώς όπως μπορούν.

Νομίζω ότι αυτά αληθεύουν, και στην πραγματικότητα οι άνθρωποι που τα καταλαβαίνουν καλύτερα είναι εκείνοι που ασκούν τον έλεγχο και την κυριαρχία στις περισσότερες ελεύθερες κοινωνίες, όπως οι ΗΠΑ και η Αγγλία, όπου οι λαϊκοί αγώνες έχουν κατακτήσει πολλές ελευθερίες συν τω χρόνω και το κράτος έχει περιορισμένη ικανότητα καταναγκασμού. Είναι εντυπωσιακό ότι σ' αυτές ακριβώς τις κοινωνίες οι ομάδες των ελίτ – ο επιχειρηματικός κόσμος, οι κρατικοί διαχειριστές, και ούτω καθεξής – αναγνώρισαν νωρίς ότι πρέπει να αναπτύξουν μαζικές μεθόδους ελέγχου της συμπεριφοράς και της γνώμης, εφόσον δεν μπορούσαν πλέον να ελέγξουν τον κόσμο με τη βία και άρα έπρεπε να αλλάξουν τη συνείδησή του, ώστε να μην αντιλαμβάνεται ότι ζει σε συνθήκες αποξένωσης, καταπίεσης, υποταγής, και λοιπά. Γι' αυτό ακριβώς στις ΗΠΑ δαπανώνται, εντελώς συνειδητά, περίπου δύο τρισεκατομμύρια δολάρια κάθε έτος σε δραστηριότητες που περιλαμβάνουν από τηλεοπτικές διαφημίσεις για τα δίχρονα παιδιά μέχρι το τι διδάσκεται σε προγράμματα τελειοφοίτων των οικονομικών σχολών. Όλα αυτά αποσκοπούν στο να δημιουργηθεί συνείδηση υποταγής και να καταπνιγούν τα φυσιολογικά ανθρώπινα συναισθήματα, πράγμα το οποίο γίνεται με συγκεκριμένη στόχευση και πλήρη επίγνωση.

Τα φυσιολογικά ανθρώπινα συναισθήματα είναι η συμπόνια και η αλληλεγγύη, όχι μόνο για τους ανθρώπους αλλά και για τα ξενερισμένα δελφίνια. Αυτή είναι η φυσιολογική ανθρώπινη αντίδραση. Αν ανατρέξουμε στους κλασικούς της πολιτικής οικονομίας, όπως ο Άνταμ Σμιθ, αυτά τα πράγματα θεωρούνταν δεδομένα ως ο πυρήνας της ανθρώπινης φύσης και κοινωνίας. Ένας από τους κύριους στόχους της διαφήμισης και της εκπαίδευσης είναι να το βγάλουν αυτό

από το μυαλό μας. Πρόκειται για πολύ συνειδητή προσπάθεια. Γίνεται τέτοιου είδους συνειδητή προσπάθεια όσον αφορά την κοινωνική πολιτική, μπροστά στα ίδια μας τα μάτια, σήμερα. Δείτε πώς επιχειρούν να καταστρέψουν την κοινωνική ασφάλιση. Ποια είναι η ουσία; Χρησιμοποιούνται πολλά τεχνάσματα γύρω από τα χρηματοοικονομικά προβλήματα, και όλα είναι μεγάλες ανοησίες. Και, βεβαίως, θέλουν να έχει η Γουόλ Στριτ μεγάλη οικονομική επιτυχία. Κάτω από όλα αυτά όμως υπάρχει κάτι πολύ βαθύτερο. Η κοινωνική ασφάλιση βασίζεται στο ανθρώπινο συναίσθημα και αυτό πρέπει να ξεριζωθεί από το μυαλό των ανθρώπων, δηλαδή να ξεριζωθεί η έγνοια μας για τους άλλους. Διότι νοιαζόμαστε. Είναι ευθύνη της κοινωνίας και της κοινότητας να νοιάζεται αν κάποια ανήμπορη χήρα στην άλλη άκρη της πόλης έχει τροφή ή αν το παιδί από το απέναντι σπίτι μπορεί να πάει στο σχολείο. Αυτό όμως πρέπει να βγει από το μυαλό των ανθρώπων. Πρέπει να τους κάνουν να λένε: «Εγώ φροντίζω να αυξάνεται μόνο ο προσωπικός μου πλούτος. Αυτό είναι το λογικό. Αν αυτή η ανήμπορη χήρα δεν φρόντισε για το μέλλον της, είναι δικό της πρόβλημα, όχι δικό μου. Δεν είναι δικό μου λάθος που δεν έχει να φάει, οπότε γιατί να νοιάζομαι;»

Συνεπώς δεν υπάρχει κοινωνία, αυτό θέλετε να πείτε;

Ναι. Υπάρχουν μόνο τα άτομα που αυξάνουν τον δικό τους πλούτο και υποτάσσονται στην εξουσία και δεν σκέφτονται κανέναν άλλο. Το κήρυγμα έχει αποτέλεσμα. Μπορεί να το διαπιστώσει κανείς στη συμπεριφορά των ανθρώπων. Για να επιστρέψουμε όμως στο ερώτημά σας, το ίδιο ισχύει για εκείνους που προσπαθούν να αλλάξουν την κοινωνία έτσι ώστε να γίνει πιο ικανοποιητική. Ναι, πρέπει να ασχοληθεί κανείς με τη συνείδηση των ανθρώπων και με την επίγνωσή τους και, όπως προείπα, κάθε οργανωτής το γνωρίζει. Δείτε το γυναικείο κίνημα ως χαρακτηριστικό παράδειγμα. Αρχίζει με ομάδες ανάπτυξης της συνείδησης. Σ' αυτές τις ομάδες οι γυναίκες μιλούν μεταξύ τους και παρουσιάζουν στοιχεία από τη ζωή τους που δεν τα αντιλαμβάνονται πολύ καθαρά. Το ίδιο ισχύει καθολικά και στους εκπαιδευτικούς θεσμούς, στα εργοστάσια και οπουδήποτε αλλού. Είναι πολύ εντυπωσιακό να δει κανείς πώς εξελίχθηκε συν

τω χρόνω. Ας πάμε πίσω στα χρόνια της βιομηχανικής επανάστασης, πολύ κοντά στο σημείο όπου βρισκόμαστε, στο Λόουελ, στο Λόρενς, μέρη όπου ιδρύθηκαν υφαντουργεία. Μεταξύ εκείνων που προσελκύστηκαν στα πρώτα εργοστάσια – νεαρών γυναικών από τα αγροκτήματα, Ιρλανδών τεχνιτών από τις φτωχογειτονιές των πόλεων, και λοιπά – υπήρχε μια εξαιρετικά ριζοσπαστική συνείδηση, που είχε διαμορφωθεί με φυσιολογικό τρόπο. Δεν είχαν διαβάσει τον Μαρξ, ούτε γνώριζαν τον ευρωπαϊκό ριζοσπαστισμό, ούτε είχαν ακούσει ποτέ για αναρχισμό ή για οτιδήποτε άλλο. Απλώς αυτή ήταν η φυσιολογική κατάσταση. Είχαν έναν πολύ ελεύθερο Τύπο – κάτι το οποίο έχουμε χάσει. Ο ελεύθερος Τύπος εκείνων των εποχών θεωρούσε δεδομένο ότι η μισθωτή εργασία ήταν σε μεγάλο βαθμό δουλεία και ότι τα εργοστάσια έπρεπε να ανήκουν σε εκείνους που δούλευαν σ' αυτά – «Γιατί χρειαζόμαστε τα αφεντικά να μας λένε τι να κάνουμε;» –, ότι «το εργοστασιακό σύστημα, το βιομηχανικό σύστημα, συντρίβει τις πολιτισμικές αξίες και τις δημιουργικές μας παρορμήσεις· μας κάνει ρομπότ», και λοιπά. Όλα αυτά ήταν κατανοητά, θεωρούνταν δεδομένα. Πηγαίνεις σήμερα σε μια εργατογειτονιά και δεν βλέπεις αυτή την εικόνα. Αυτή η φυσιολογική αντίσταση δεν είναι κάτι που οι άνθρωποι πρέπει να το διδαχτούν: πρέπει να βγει από την εσώτερη φύση τους, όπου έχει καταπνιγεί μέσω πολύ συνειδητών προσπαθειών.

Είναι εντυπωσιακό πόσο συνειδητές είναι αυτές οι προσπάθειες. Πριν από έναν αιώνα περίπου εφαρμόστηκε στη βιομηχανία ο τεϊλορισμός – από το όνομα του Φρέντερικ Τέιλορ –, κατά βάση για να μετατρέψει τους εργάτες σε ρομπότ, έτσι ώστε να ελέγχεται κάθε κίνησή τους· δεν είχαν λοιπόν άλλες επιλογές και έγιναν ενεργούμενα. Όπως όλα τα άλλα, έτσι και αυτή η μέθοδος εγκαινιάστηκε στο στρατιωτικό σύστημα, γιατί εκεί μπορεί κανείς να κάνει πειράματα που δεν έχουν κόστος, εις βάρος και με κίνδυνο του κοινού. Στη συνέχεια μεταφέρθηκε στη βιομηχανία, στο σύστημα μαζικής παραγωγής, και λοιπά. Ο Λένιν γοητεύτηκε από τον τεϊλορισμό. Είχε περίπου τις ίδιες ιδέες με τους καπιταλιστές διευθυντές, δηλαδή την ιδέα της ρομποτοποίησης των εργαζομένων. Κατά τη δεκαετία του 1920 όμως αναγνωρίστηκε πολύ γρήγορα ότι ο αποκαλούμενος «έλεγχος στη δουλειά» μπορούσε να επεκταθεί και σε «έλεγχο εκτός δουλειάς». Που σημαίνει έλεγχο σε κάθε άλλη πτυχή της ζωής με τον

ίδιο τρόπο. Γιατί λοιπόν να μη μετατρέψουν τους ανθρώπους σε ρομπότ σε όλες τις πτυχές της ζωής τους; Το να είσαι ρομπότ σημαίνει ότι δίνεις προσοχή σ' αυτά που αποκαλούνται επιφανειακά στοιχεία της ζωής, όπως η μοδάτη κατανάλωση, αλλά όχι η φροντίδα για τους άλλους, όχι η συνεργασία για τη δημιουργία ενός καθαρού περιβάλλοντος, για τη δημιουργία ενός κόσμου που θα είναι καλός για τα παιδιά σου. Το να είσαι ρομπότ σημαίνει να γίνεις παθητικός καταναλωτής, ένα άτομο που πατά κουμπιά κάθε δυο χρόνια και διδάσκεται ότι αυτό είναι δημοκρατία. Ακολούθησε τις εντολές, μη σκέφτεσαι. Ταύτισε την αξία σου ως ανθρώπου με το πόσα άχρηστα πράγματα μπορείς να καταναλώσεις. Αυτός είναι ο «έλεγχος εκτός δουλειάς». Διαπερνά όλους τους θεσμούς και αποτελεί έναν τεράστιο κλάδο. Για να κατανικήσει κανείς τον έλεγχο εκτός δουλειάς πρέπει να κάνει τους ανθρώπους να συνειδητοποιήσουν πως η αξία τους ως ανθρώπινων υπάρξεων δεν συνίσταται στο πόσο μπορούν να χρεωθούν με δάνεια και πόσες πιστωτικές κάρτες μπορούν να χρησιμοποιούν για να καταναλώνουν όσο το δυνατόν περισσότερα εμπορεύματα. Δεν είναι αυτή η αξία τους ως ανθρώπινων υπάρξεων. Όταν επισκέπτεσαι ένα εμπορικό κέντρο το Σαββατοκύριακο, βλέπεις παιδιά – κυρίως κορίτσια – που στον ελάχιστο χρόνο τους διασκεδάζουν κοιτώντας τις βιτρίνες. Βεβαίως, αν θέλουν να το κάνουν, δεν μπορεί κανείς να τους πει να μην το κάνουν – αλλά είναι πολύ τρομακτικό το μήνυμα που βγαίνει απ' αυτό, δηλαδή πόσο έχει αλλάξει η συνείδηση των ανθρώπων μέσω του «ελέγχου εκτός δουλειάς».

Συναφές με το παραπάνω είναι επίσης κάτι εντυπωσιακό, κατά τη γνώμη μου, αν εξετάσει κανείς την ιστορία του αναρχισμού: ότι στις πιο δημοφιλείς του εκδοχές ήταν σχεδόν ένα οργανικό κίνημα, που έδινε λύσεις στις ανάγκες της κοινότητας, όπως οι Εβραίοι αναρχικοί στη Νέα Υόρκη τη δεκαετία του 1890, οι αναρχικοί στην Ισπανία προφανώς, στην Αργεντινή, όπως αναφέρατε, στη Γαλλία. Δεν καταστρέφεται η κοινότητα από πράγματα όπως η τεχνολογία, αφού τώρα υπάρχουν περισσότερες κοινότητες στον κυβερνοχώρο από ό,τι κοινότητες σαν κι αυτές στις οποίες μεγαλώσαμε εσείς και εγώ; Η δική μου ήταν μια κοινότητα ανθρακωρύχων, όπου ήξερες τους πάντες και οι πάντες σε ήξεραν. Βεβαίως υπήρχαν εντά-

σεις, αλλά είχες την αίσθηση των σχέσεων. Δεν εξαφανίζεται γρήγορα αυτή η αίσθηση και δεν συμβάλλει και η τεχνολογία σ' αυτό;

Κατά τη γνώμη μου η τεχνολογία είναι ουδέτερο εργαλείο. Μπορεί να χρησιμοποιηθεί με τον ένα τρόπο ή με τον εκ διαμέτρου αντίθετο. Η τεχνολογία θα μπορούσε πραγματικά να βοηθήσει τους εργάτες να διοικήσουν ένα εργοστάσιο χωρίς τους μάνατζερ, δίνοντας στους ανθρώπους που είναι στον πάγκο εργασίας πληροφορίες που θα τους επέτρεπαν να παίρνουν μαζί με άλλους πρακτικές αποφάσεις. Ιδού μια άλλη χρήση της τεχνολογίας. Βεβαίως δεν έχει αναπτυχθεί τέτοιου είδους τεχνολογία. Ωστόσο υπάρχουν πολύ ενδιαφέρουσες μελέτες για το πώς λειτουργεί. Μία από αυτές έχει γίνει από τον Ντέιβιντ Νομπλ, που κάποτε εργαζόταν εδώ (στο Τεχνολογικό Ινστιτούτο της Μασαχουσέτης), αλλά ήταν υπερβολικά ριζοσπαστικός. Έκανε καταπληκτική δουλειά. Ένα από τα βασικά θέματα που μελέτησε ονομαζόταν Αριθμητικός Έλεγχος – παραγωγή με εργαλειομηχανές ελεγχόμενες από υπολογιστή. Η μέθοδος αυτή αναπτύχθηκε μέσα στο στρατιωτικό σύστημα, με δημόσιο κόστος, αλλά ήταν σχεδιασμένη έτσι ώστε ένας τρόπος χρησιμοποίησής της θα μπορούσε να είναι η εξάλειψη των διευθυντικών ρόλων και η μεταφορά της λήψης αποφάσεων στους ειδικευμένους μηχανικούς, που γνώριζαν τι έκαναν και συνήθως γνώριζαν πολύ περισσότερα από όλους εκείνους που κάθονταν στα πάνω γραφεία. Είμαι βέβαιος ότι αυτό μπορεί να εφαρμοστεί στην εξόρυξη. Δώστε λοιπόν τη δυνατότητα να παίρνουν αποφάσεις οι ανθρακωρύχοι και θα μπορούσε να σχεδιαστεί η ανάλογη τεχνολογία. Οι μελέτες που έχουν γίνει δείχνουν επίσης ότι κάτι τέτοιο θα αύξανε τα κέρδη. Παρ' όλα αυτά ακολουθήθηκε ο αντίθετος δρόμος, οι μέθοδοι που αυξάνουν τον διευθυντικό έλεγχο, ο οποίος είναι πολύ αναποτελεσματικός, οδηγεί στην αποειδίκευση των μηχανικών και στη μετατροπή τους σε ρομπότ που απλώς πατούν κουμπιά. Πρόκειται για μια επιλογή ως προς το πώς χρησιμοποιεί κανείς την τεχνολογία και αποτελεί ένα είδος ταξικού πολέμου· δεν έχει καμία σχέση με τον εγγενή χαρακτήρα της τεχνολογίας. Ωστόσο το θέμα που θέσατε είναι ενδιαφέρον. Δεν ξέρω τι θα προκύψει απ' αυτό, αλλά είναι αλήθεια ότι υπάρχουν εικονικές κοινότητες, οι οποίες είναι πολύ πραγματικές. Θα έλεγα ότι δεν βλέπω ποτέ το 95% των στενών μου φίλων.

Ανταλλάσσουμε συνεχώς απόψεις μέσω διαδικτύου. Στην ηλικία μου φαίνεται πολύ λογικό, αλλά όταν βλέπω τα εγγόνια μου να κάνουν το ίδιο, δεν μου αρέσει. Νομίζω ότι πρέπει να μαθαίνουν πράγματα με τη διαπροσωπική επικοινωνία.

Ο γιος μου χρησιμοποιεί την άμεση επικοινωνία με μηνύματα. Επικοινωνεί έτσι ακόμη και με ανθρώπους με τους οποίους όταν είναι στο σχολείο δεν μιλά καθόλου. Αυτό του παρέχει ένα ουδέτερο πλαίσιο, αλλά ανησυχώ πολύ, γιατί θα προτιμούσα να μιλά άμεσα και να ανταλλάσσει απόψεις...

Συμφωνώ μαζί σας. Δεν ξέρω τι είδους επίδραση θα έχει αυτό το είδος επικοινωνίας στα παιδιά καθώς μεγαλώνουν. Εννοώ το ότι ζουν σε έναν φανταστικό κόσμο. Και ότι σχετίζονται με ανθρώπους που υιοθετούν ψευδείς προσωπικότητες. Όταν τα παιδιά έπαιζαν ηλεκτρονικά παιχνίδια... εννοώ, ναι, δεν μου άρεσε, αλλά δεν το θεωρούσα πολύ κακό. Από την άλλη πλευρά, όταν περνά κανείς το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του σε έναν φανταστικό κόσμο, με χαρακτήρες που δημιουργεί ο ίδιος και με άλλους που πλάθουν εαυτούς, και δεν έχει διαπροσωπική επαφή – μπορεί να υπάρξουν ψυχικές επιπτώσεις τις οποίες δεν νομίζω ότι κατανοούμε. Θα μπορούσε να είναι πολύ κακές...

Για να κάνουμε άλλο ένα βήμα προς το μέλλον, ασφαλώς γνωρίζετε ότι τα τελευταία δέκα χρόνια παρατηρείται στον αναρχισμό μια τάση την οποία αποκαλούμε πριμιτιβισμό. Την αποκαλούν και αναρχο-πριμιτιβισμό και οι φορείς της υποστηρίζουν ότι ο καπιταλισμός είναι τόσο σάπιος, η τεχνολογία που χρησιμοποιείται απ' αυτόν τόσο καταστροφική, που απλώς πρέπει να απαλλαγούμε απ' αυτά. Είναι τόσο καταστροφικά, τόσο διαβρωτικά, τόσο τρομερά, ώστε ζημιώνουν τους ανθρώπους, οπότε ας απαλλαγούμε και ας γυρίσουμε πίσω, ή ας προχωρήσουμε, όπως το βλέπουν οι ίδιοι, σε έναν πιο φυσικό, οργανικό κόσμο της φύσης. Είναι αυτό δυνατόν;

Ξέρετε, συμπαθώ τους ανθρώπους που τα λένε αυτά, αλλά δεν πιστεύω ότι συνειδητοποιούν πως αυτό στο οποίο καλούν είναι η μαζι-

κή γενοκτονία εκατομμυρίων ανθρώπων, λόγω του τρόπου με τον οποίο είναι δομημένη και οργανωμένη σήμερα η κοινωνία, η ζωή στα αστικά κέντρα, και ούτω καθεξής. Αν εξαλείψουμε αυτές τις δομές, θα πεθάνουν όλοι. Για παράδειγμα, δεν μπορώ να καλλιεργήσω μόνος μου τα είδη διατροφής μου. Είναι μια θαυμάσια ιδέα, αλλά δεν είναι δυνατόν να εφαρμοστεί πρακτικά, όχι σ' αυτό τον κόσμο. Και, πραγματικά, κανείς μας δεν θέλει να ζήσει ως κυνηγός-τροφοσυλλέκτης. Υπάρχουν πολλά πράγματα στη ζωή που μας προσφέρει ο μοντέρνος κόσμος. Από την άποψη της απλής επιβίωσης, η πρότασή τους ισοδυναμεί με τη χειρότερη μαζική γενοκτονία στην ανθρώπινη ιστορία. Και, εκτός αν κάποιος λάβει υπόψη του τα παραπάνω, δεν είναι μια πρόταση σοβαρή.

Ναι, συμφωνώ. Πολλοί άνθρωποι στην Ευρώπη σας γνωρίζουν από την εισαγωγή σας το βιβλίο του Ντανιέλ Γκερέν Αναρχισμός. *Ο εκδοτικός οίκος AK Press εξέδωσε το έργο του* Ούτε Θεοί, ούτε Αφέντες *στα αγγλικά...*

Ναι, είναι εκεί πάνω, στο ράφι.

Είναι σπουδαίο βιβλίο και είναι πασιφανές ότι ο Γκερέν ήταν τόσο οξύνους, ώστε να συνδυάσει τις καλύτερες πλευρές του αναρχισμού με τις καλύτερες πλευρές του σοσιαλισμού στον δικό του ελευθεριακό σοσιαλισμό. Νομίζετε ότι οι δύο αυτοί όροι – ελευθεριακός σοσιαλισμός και αναρχισμός – είναι συνώνυμοι ή υπάρχουν πραγματικές διαφορές μεταξύ τους;

Δεν νομίζω ότι μπορούμε να κρίνουμε ουσιαστικά, γιατί οι όροι της πολιτικής συζήτησης δεν είναι επαρκώς προσδιορισμένοι. Καπιταλισμός, εμπόριο, κράτος, διαλέξτε οποιονδήποτε... είναι πολύ ευρείς όροι. Αυτό είναι λογικό, μα δεν έχει νόημα να προσπαθήσεις να τους προσδιορίσεις σχολαστικά αν δεν έχεις μια εξηγητική θεωρία μέσα στην οποία να τους τοποθετήσεις. Έτσι, δεν μπορούμε να απαντήσουμε στο ερώτημα επί της ουσίας· ο αναρχισμός καλύπτει πάρα πολλά πράγματα, ο ελευθεριακός σοσιαλισμός καλύπτει επίσης πάρα πολλά πράγματα. Ωστόσο συμμερίζομαι την προσπάθειά του [του Γκερέν]. Νομίζω ότι είναι σωστή. Αν εξετάσει κανείς τον αναρχισμό και τον ελευθεριακό σοσιαλισμό προσεκτικά, διαπιστώνει ότι είναι πράγματι κοντινοί, έχουν ομοιότητες και σχέσεις. Τα πιο αντικρατικά, αντι-αβανγκάρντ αριστερά στοιχεία του σοσιαλιστικού κινήματος, του μαρξιστικού κινήματος στην πραγματικότητα – άνθρωποι όπως ο Άντον Πάνεκουκ και άλλοι –, έχουν μεγάλες ομοιότητες μεταξύ τους και με κάποιες πτέρυγες του αναρχικού κινήματος, όπως ο αναρχοσυνδικαλισμός. Είναι πολύ δύσκολο να κάνεις διάκριση μεταξύ, ας πούμε, των εργατικών συμβουλίων του Πάνεκουκ και των ιδεών του αναρχοσυνδικαλισμού για την οργάνωση της κοινωνίας. Υπάρχουν διαφορές, αλλά είναι απ' αυτές που πρέπει να υπάρχουν όταν άνθρωποι συνεργάζονται συντροφικά. Λοιπόν, ναι, ένας συνδυασμός [του αναρχισμού με τον ελευθεριακό σοσιαλισμό] έχει νόημα, κατά τη γνώμη μου. Η πιο έντονη διάκριση υπάρχει ανάμεσα σε αυτά τα κινήματα και στις ποικίλες μορφές ολοκληρωτισμού, όπως ο μπολσεβικισμός, ο εταιρικός καπιταλισμός, και λοιπά. Εδώ υπάρχει αληθινή ρήξη. Οι ολοκληρωτικές δομές από τη μία, και οι ελεύθερες κοινωνίες από την άλλη. Πραγματικά, πιστεύω ότι υπάρχουν σημαντικές ομοιότητες μεταξύ του ελευθεριακού σοσιαλισμού και του αναρχισμού, υπάρχει αυτός ο συνδυασμός, όπως επίσης υπάρχουν εντυπωσιακές ομοιότητες με διανοητές του κυρίαρχου ρεύματος, όπως ο Τζον Ντιούι.

Γνωρίζω ότι επηρεάστηκε πολύ από τον Στέλτον και τη Μοντέρνα Σχολή και πήρε πολλές από τις ιδέες και τη σκέψη τους...

Η βασική του άποψη ήταν πως αν δεν εξαλείψουμε την πολιτική και βιομηχανική φεουδαρχία, όπως την αποκαλούσε, και δεν τη μετατρέψουμε σε βιομηχανική δημοκρατία – που σημαίνει κυρίως έλεγχο από τους εργάτες –, τότε το δημοκρατικό σύστημα ως όλον δεν σημαίνει και πολλά πράγματα. Και ο Ντιούι προέρχεται κατευθείαν από την κατεστημένη Αμερική. Είναι τόσο Αμερικανός όσο η μηλόπιτα.

Ένα δυο πράγματα σύντομα. Γνωρίζω, διαβάζοντάς σας, ότι εντυπωσιαστήκατε πολύ από τον Πάνεκουκ και τον Γκόρτερ, από το ρεύμα των αριστερών κομμουνιστών. Το εξέλαβα ότι δεν βλέπετε κίνδυνο μήπως σχήματα όπως τα εργατικά συμβούλια ή το έργο του Πάνεκουκ ή του Γκόρτερ οδηγήσουν σε μια άλλη μορφή ολοκληρωτισμού. Πιστεύετε ότι αυτό έρχεται σε ρήξη...

Όχι, πιστεύω ότι υπάρχει κίνδυνος, και μάλιστα μεγάλος, αλλά υπάρχει επίσης κίνδυνος να οδηγήσουν στον ολοκληρωτισμό και συστήματα όπως η συμμετοχική οικονομία. Όλοι μας έχουν συμμετάσχει σε διαδικασίες του κινήματος, όλοι γνωρίζουμε τη δυναμική. Ανεξάρτητα από το πού εργάζεται ο καθένας, αν βάζει φανάρια κυκλοφορίας, αν οργανώνει την αντίσταση στον πόλεμο του Βιετνάμ ή οτιδήποτε άλλο, υπάρχει μια συνάντηση ανθρώπων και διαφέρουμε ως προς τα επίπεδα ανοχής μας σε βαρετές δραστηριότητες. Μερικοί άνθρωποι φεύγουν πολύ γρήγορα – όπως εγώ, για παράδειγμα· δεν μπορώ να ανεχθώ πολλές τέτοιες δραστηριότητες. Άλλοι αφοσιώνονται στον έλεγχο των πραγμάτων και υπάρχει μια φυσική δυναμική που μετατρέπει τις πιο ελεύθερες, συνεργατικές, ελευθεριακές δομές σε αυταρχικές, μόνο και μόνο εξαιτίας όσων επιμένουν, αναλαμβάνουν μεγάλο μέρος του ελέγχου και τελικά παίρνουν τις αποφάσεις μέχρις ότου οι άλλοι αποφασίσουν να κάνουν κάτι. Αυτοί οι κίνδυνοι πάντα υπάρχουν.

Ο τελευταίος που μένει καταλήγει να παίρνει τις αποφάσεις...

Ναι, όλοι το γνωρίζουμε πολύ καλά· ομάδες φίλων, ομάδες συγγενικές που εργάζονται σε κάτι ή σε κάτι άλλο. Μάλιστα λοιπόν, αυτά είναι πάντα τα προβλήματα που πρέπει να αντιμετωπίσουμε. Δεν υπάρχει μαγική συνταγή που εμποδίζει να συμβούν.

Σε σχέση με αυτό, τι γνώμη έχετε για το ρόλο της εργατικής τάξης στην κοινωνική αλλαγή και στον αναρχισμό; Αναμφίβολα στην Αμερική υπάρχει η τάση, μεταξύ ορισμένων αναρχικών, να θεωρείται ότι οι τάξεις ανήκουν στο παρελθόν. Ή ότι, πλέον, δεν αποτελούν τον πιο σημαντικό στόχο αλλαγής.

Πόσοι από αυτούς τους ανθρώπους έχουν δουλέψει στο ανθρακωρυχείο σας ή σε εργοστάσιο ή ως επεξεργαστές δεδομένων στη βιομηχανία; Εννοώ ότι αν κάποιοι κάνουν αυτές τις δουλειές, δεν έχουν κανένα πρόβλημα με τον όρο εργατική τάξη. Γνωρίζουν ποιο είναι το αφεντικό και ποιος δίνει τις εντολές και ποιος τις παίρνει. Θεωρούν αυτονόητη τη συγκέντρωση κεφαλαίου πίσω από την επιλογή εκείνων που δίνουν εντολές και εκείνων που παίρνουν εντολές. Αυτές είναι ταξικές διαφορές. Σε κάποια άλλη σφαίρα μπορεί να λέει κανείς «δεν τις βλέπω», αλλά όταν βρίσκεσαι μέσα στην πραγματική ζωή των ανθρώπων που ζουν και εργάζονται στην κοινωνία, δεν νομίζω ότι έχεις μεγάλη δυσκολία να διακρίνεις τις ταξικές διαφορές και τη σημασία τους. Υπάρχει μεγάλη διαφορά ανάμεσα στο να δίνεις εντολές και στο να παίρνεις εντολές. Ακόμη κι αν αληθεύει ότι οι άνθρωποι που δίνουν εντολές παίρνουν επίσης εντολές από κάπου αλλού, αυτή είναι η φύση των ολοκληρωτικών συστημάτων. Δεν δίνουν μόνο οι ανώτεροι εντολές στους κατώτερους: υπάρχουν επίπεδα μεταβίβασης στα οποία λαμβάνονται και δίνονται εντολές. Η διευθυντική εποπτεία και τα επίπεδα λήψης αποφάσεων διαφόρων ειδών οδηγούν σε ουσιαστικές ταξικές διαφορές. Υπάρχουν πολλοί άνθρωποι που απλώς παίρνουν εντολές ή πεινούν. Δεν έχουν άλλη λύση. Στην πραγματικότητα βλέπουμε συνεχώς να αναφύονται ταξικά προβλήματα.

Σκεφτείτε τη διαδικασία της εξωτερικής ανάθεσης εργασιών σε τρίτους. Τι στάση θα έπρεπε να κρατήσουν οι άνθρωποι έναντι αυτής της διαδικασίας; Υπάρχουν συγκρουόμενες αξίες. Πρώτα απ' όλα, η εξωτερική ανάθεση είναι πολύ παραπλανητικός όρος. Η εξωτερική ανάθεση είναι εσωτερική στα ολοκληρωτικά συστήματα. Αν η General Motors δώσει μια υπεργολαβία, σημαίνει ότι μεταφέρει θέσεις εργασίας σε μια εταιρία την οποία ελέγχει και η οποία μπορεί να μην τηρεί την εργατική νομοθεσία, τους περιβαλλοντικούς κανονισμούς και λοιπά, και έτσι παρέχει στην General Motors φτηνές εισροές για το επόμενο στάδιο της κατασκευής. Όλα αυτά όμως είναι εσωτερικές διαδικασίες των διευθυνόμενων οικονομιών. Η εξωτερική ανάθεση εργασιών είναι ένα είδος τεχνάσματος. Έχει να κάνει με την ελεύθερη αγορά. Έχει να κάνει με τις εσωτερικές λειτουργίες της διευθυνόμενης οικονομίας. Ποια θα έπρεπε να είναι η στάση μας απέναντί της; Αν οι άνθρωποι εδώ χάνουν τη δουλειά τους

επειδή υπάρχουν εργάτες που κοστίζουν δέκα φορές λιγότερο στην Ινδία ή στην Κίνα, θα έπρεπε να είμαστε υπέρ ή κατά της εξωτερικής ανάθεσης εργασιών;

Υπάρχουν επιχειρήματα και υπέρ και κατά, αλλά νομίζω ότι και τα δύο είδη επιχειρηματολογίας είναι παραπλανητικά, γιατί δέχονται ένα πλαίσιο, ενώ δεν θα έπρεπε. Τι εννοώ: αν δεχτείς το πλαίσιο που λέει ότι οι ολοκληρωτικές διευθυνόμενες οικονομίες έχουν το δικαίωμα να παίρνουν αυτές τις αποφάσεις, και αν τα επίπεδα μισθών και οι συνθήκες εργασίας είναι καθορισμένα, τότε πρέπει να κάνουμε επιλογές εντός αυτών των παραμέτρων. Στη συνέχεια υποστηρίζεις ότι οι φτωχοί άνθρωποι μέσα στη χώρα πρέπει να χάσουν τη δουλειά τους προς όφελος των ακόμη πιο φτωχών ανθρώπων κάπου αλλού... γιατί αυτό αυξάνει την οικονομική πίτα. Κάπως έτσι πάει συνήθως το παραμύθι. Γιατί να δεχτούμε αυτές τις παραμέτρους; Υπάρχουν και άλλοι τρόποι αντιμετώπισης του προβλήματος. Πάρτε για παράδειγμα τους ντόπιους πλούσιους. Πάρτε κάποιους όπως εγώ, που βρίσκονται στο ανώτερο ελάχιστο ποσοστό της εισοδηματικής κλίμακας. Θα μπορούσαμε να περιορίσουμε την πολυτελή μας διαβίωση, να πληρώνουμε τους πρέποντες φόρους, υπάρχουν πολλές τέτοιες μέθοδοι. Δεν μιλώ για τον Μπιλ Γκέιτς μόνο, αλλά για ανθρώπους που είναι προνομιούχοι. Αντί να φορτώσουμε τα βάρη στους ντόπιους φτωχούς και να πούμε: «Λοιπόν, εσείς, φτωχοί, πρέπει να παραχωρήσετε τις εργασίες σας, γιατί τις χρειάζονται άλλοι, πιο φτωχοί, σε άλλες χώρες», θα μπορούσαμε να πούμε: «Εντάξει, εμείς οι πλούσιοι θα παραχωρήσουμε μικρό μέρος της γελοίας πολυτέλειάς μας και θα το χρησιμοποιήσουμε για να βελτιώσουμε το επίπεδο ζωής και τις συνθήκες εργασίας σε άλλα μέρη και για να δώσουμε τη δυνατότητα σ' αυτούς τους λαούς να αναπτύξουν αρκετό κεφάλαιο στη δική τους οικονομία, με τα δικά τους μέσα». Με αυτό τον τρόπο λύνεται το πρόβλημα. Ωστόσο είναι πολύ πιο βολικό να λέμε ότι οι φτωχοί άνθρωποι της χώρας οφείλουν να σηκώσουν τα βάρη στο πλαίσιο των διευθυνόμενων οικονομιών – του ολοκληρωτισμού. Αν εξετάσουμε προσεκτικά την κατάσταση, τότε, λογικά, σχεδόν όλα τα κοινωνικά θέματα – της πραγματικότητας, της ζωής, των δικαιωμάτων – μπορούν να αντιμετωπιστούν με παρόμοιο τρόπο. Δεν είμαστε υποχρεωμένοι και δεν θα έπρεπε να δεχτούμε το κυρίαρχο πλαίσιο σκέψης και συμπεριφοράς που επιτρέπει μόνο ορισμένες επιλογές... εκείνες μάλιστα που συνεχώς φορτώνουν τα βάρη στις πλάτες των φτωχών. Αυτός είναι ταξικός πόλεμος. Ακόμη και εκ μέρους καλών ανθρώπων όπως εμείς, που σκέφτονται ότι είναι σωστό να βοηθούν τους φτωχούς εργάτες· μέσα σ' ένα πλαίσιο ταξικού πολέμου όμως τα προνόμια διατηρούνται και τα βάρη φορτώνονται στους φτωχούς. Είναι θέμα ανάπτυξης της συνείδησης των ανθρώπων που έχουν αξιοπρέπεια.

Υπάρχει ένα πιο οδυνηρό ερώτημα. Η Βολτερίν ντε Κλέιρ, σε ένα δοκίμιό της της δεκαετίας του 1900, μιλά για την ελπίδα της να αλλάξει ο κόσμος προς το καλύτερο, ειρηνικά, και στη συνέχεια μιλά για τους κυρίαρχους, οι οποίοι δημιουργούν ένα τέτοιο σύστημα, ώστε θα θερίσουν τρομερές θύελλες. Είναι δυνατή για εμάς, στη σημερινή κατάσταση, μια ειρηνική μετάβαση σε έναν πιο ελεύθερο, καλύτερο κόσμο ή μπορούμε να πούμε ότι κάτι τέτοιο γίνεται λιγότερο πιθανό όσο περνούν τα χρόνια;*

Κανείς δεν ξέρει πραγματικά. Κατά τη δική μου υποκειμενική, μικρής αξιοπιστίας κρίση οι δυνατότητες για ειρηνική αλλαγή είναι πολύ μεγαλύτερες σήμερα από ό,τι ήταν στο παρελθόν. Κι αυτό γιατί ο καταπιεστικός μηχανισμός του κράτους και της εταιρικής εξουσίας έχει περιοριστεί. Δεν μπορούν να σπάνε πλέον απεργίες χρησιμοποιώντας φύλακες της εταιρίας Πίνκερτον. Δεν μπορούν να το κάνουν πλέον χωρίς κόστος. Δεν μπορούν να τσακίσουν πόλεις της εργατικής τάξης, όπως το Χόμστεντ της Πενσιλβάνιας, με την Εθνοφρουρά. Όλα αυτά δημιουργούν ένα διαφορετικό περιβάλλον. Δεν μπορούν να αποφύγουν τη μομφή αν κάνουν κάτι τέτοιο. Έχουν κερδηθεί αρκετές νίκες και έτσι η καταπίεση έχει μειωθεί. Εξετάστε απλώς πόσοι εργάτες έχουν σκοτωθεί σε εργατικές κινητοποιήσεις. Ο αριθμός τους παλιά ήταν πολύ μεγάλος – αυξανόταν συνεχώς μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1930. Στα παιδικά μου χρόνια θυμάμαι να δολοφονούνται εργάτες στη διάρκεια κινητοποιήσεών τους από φρουρούς ασφαλείας των Πίνκερτον και από την αστυνομία. Αυτό έχει σταματήσει. Μπορεί να συμβαίνει περιστασιακά, αλλά η κατάσταση έχει αλλάξει πραγματικά.

* Voltairine de Cleyre (1866-1912): αναρχική αγωνίστρια και φεμινίστρια. (*Σ.τ.Μ.*)

Στην ομάδα επιμέλειας των Εγγράφων της Έμα Γκόλντμαν μελετούμε τους New York Times *ή βάζουμε τους φοιτητές να ερευνούν στις καθημερινές εφημερίδες από τη δεκαετία του 1890. Τότε κάθε εβδομάδα δολοφονούνταν ένας εργάτης.*

Είχα τέτοια βιώματα ως παιδί. Έχω παιδικές αναμνήσεις αστυνομικών να επιτίθενται με μανία σε γυναίκες απεργούς ενός υφαντουργείου και να τις ξυλοφορτώνουν άγρια. Δεν νομίζω ότι σήμερα μπορεί να γίνει κάτι τέτοιο χωρίς κατακραυγή. Εντάξει, πρόκειται για μια γενίκευση. Ανάλογα, σήμερα θα ήταν πολύ δυσκολότερο για τις ΗΠΑ να κάνουν στρατιωτικό πραξικόπημα στη Βραζιλία απ' όσο πριν από σαράντα χρόνια. Πολύ δυσκολότερο, πιθανώς αδύνατον. Ο λόγος είναι ότι έχουν γίνει αρκετές αλλαγές, έτσι ώστε ο κόσμος δεν το δέχεται πλέον και οι δομές εξουσίας έχουν διαλυθεί. Στην πραγματικότητα, πολλές δομές ισχύος είναι πολύ εύθραυστες. Πολλές έχουν μετατοπιστεί από τον άμεσο καταναγκασμό στην πλύση εγκεφάλου και στον έλεγχο της σκέψης και της συμπεριφοράς. Είναι αρκετά κακό να βομβαρδίζονται τα παιδιά μας με τα φρικτά τηλεοπτικά προϊόντα, αλλά αυτό διαφέρει πάρα πολύ από το να τα χτυπά η αστυνομία στο κεφάλι και να υπάρχουν θάλαμοι βασανιστηρίων. Αυτές οι αλλαγές σημαίνουν ότι υπάρχουν πολύ περισσότερες επιλογές ειρηνικής αλλαγής.

Έτσι όμως δεν γίνεται πολύ πιο περίπλοκη η αντεπίθεση; Τουλάχιστον όταν έχεις απέναντί σου έναν φύλακα των Πίνκερτον ξέρεις ποιος είναι ο εχθρός σου.

Ναι, ξέρεις ποιος είναι ο εχθρός σου. Όταν ο φιλικός διευθυντής κάποιας τρομερής εταιρίας ισχυρίζεται ότι βρίσκεται στην ίδια πλευρά μ' εσένα, είναι δυσκολότερο, αλλά δεν σημαίνει ότι είναι αδύνατον. Πριν από δυο ημέρες έκανα μια ομιλία – την οποία κάνω κάθε χρόνο – σε μια θαυμάσια ομάδα κυρίως νέων εργατών ακτιβιστών στο Χάρβαρντ, επικεφαλής της οποίας είναι ένα φανταστικό άτομο, η Ιλέιν Μπέρναρντ. Είναι πραγματικά δυναμική, ενεργητική ακτιβίστρια, φεμινίστρια, πραγματικά εκπληκτική. Το πρόγραμμα αυτό, που φέρνει μέσα στο Χάρβαρντ νέους εργατικούς ηγέτες, ξεκίνησε το 1940 περίπου και ήταν μέρος της συλλογικής ακαδημαϊκής αντίδρασης στη θεωρούμενη απειλή – πραγματική απειλή – που αντιπροσώπευε η αυξημένη εργατική ριζοσπαστική δραστηριότητα που επαναστατικοποιούσε τη χώρα. Η καθιστική διαμαρτυρία μέσα στους χώρους εργασίας απείχε ελάχιστα από την κατάληψη των εργοστασίων. Πραγματικά, βρίσκονταν στα πρόθυρα της ανάληψης των εργοστασίων. Ως μέρος μιας μεθόδου υπονόμευσης, εφόσον γινόταν πιο δύσκολο να χρησιμοποιηθούν οι Πίνκερτον και η αστυνομία για να σπάσει η απεργία, είχαν την ιδέα ότι εκείνο που χρειαζόταν ήταν να κοινωνικοποιήσουν τους νεαρούς εργατικούς ηγέτες, να τους εκπολιτίσουν, να τους διδάξουν φέρνοντάς τους στο Χάρβαρντ – και το Χάρβαρντ είναι καλό σ' αυτά. Πράγματι, αυτό κάνει και με τους φοιτητές του: τους διδάσκει πώς να κάνουν πολιτισμένες συζητήσεις, να έχουν ταξική αλληλεγγύη, να πίνουν το σωστό κρασί, να κρατούν τη σωστή στάση και να επιλέγουν τις σωστές σχέσεις. Χώστε αυτούς τους νέους [ακτιβιστές εργάτες] στις σχολές διοίκησης επιχειρήσεων και θα διαπιστώσουν ότι «όλοι είμαστε φίλοι» και όλοι κάνουμε το ίδιο πράγμα. Αυτό ακριβώς γινόταν επί χρόνια. Ώσπου εμφανίστηκε η Ιλέιν Μπέρναρντ και ανέλαβε το πρόγραμμα. Από τότε αυτή η δραστηριότητα έγινε ο πόλος για ριζοσπάστες ακτιβιστές εργάτες απ' όλο τον κόσμο. Και αυτό οφείλεται στο ότι οι ιδέες για τι οποίες μιλάμε βρίσκονται εκεί, μόλις κάτω από την επιφάνεια, και όταν την ξύσεις λίγο, εμφανίζονται. Είναι τόσο φυσικό και προφανές, που χρειάζεται μεγάλη προσπάθεια για να κατασταλεί. Τώρα [το πρόγραμμα του Χάρβαρντ] είναι εντελώς διαφορετικό και έχει μεγάλη επίδραση σε όλο τον κόσμο. Αυτό μπορεί να συμβεί παντού, ιδού λοιπόν οι τρόποι ειρηνικής αλλαγής. Ακόμη και στη διάρκεια της ζωής της Ιλέιν έχουν γίνει πολύ μεγάλες αλλαγές.

Η αλλαγή ακολούθησε δύο κατευθύνσεις. Από τη μία, δεν μπορεί κανείς να συντρίψει το Χόμστεντ με τον τρόπο που το έκανε πριν από εκατό χρόνια, ενώ, από την άλλη, η συνείδηση που οδήγησε στο Χόμστεντ έχει εξαφανιστεί. Έτσι, δεν υπάρχει ακριβώς πρόοδος· όμως η αναδημιουργία αυτής της συνείδησης αποτελεί το είδος τής ειρηνικής δραστηριότητας που μπορεί να διεξαχθεί και αυτό είναι, από πολλές πλευρές, πολύ ευκολότερο από το να μάχεσαι με την Εθνοφρουρά.

Μια τελευταία ερώτηση, γιατί νομίζω ότι ο χρόνος μας τελείωσε. Εργάστηκα πάνω στο βιβλίο του Αλεξάντερ Μπέρκμαν Τώρα και Τότε: το Αλφαβητάρι του Αναρχισμού, *το AK Press το ανατύπωσε με τον τίτλο* Τι Είναι ο Αναρχισμός; *Διαβάζοντας τις επιστολές του της δεκαετίας του 1920, όταν εργαζόταν για το βιβλίο και συναντούσε δυσκολίες, είδα ότι ένα από τα πράγματα τα οποία προσπαθούσε να κατανοήσει ήταν «γιατί οι άνθρωποι δεν έχουν καταλήξει σ' αυτή την ιδέα; Μια ιδέα που εμένα μου φαίνεται απλός κοινός νους... φυσικό ένστικτο αλληλεγγύης και υποστήριξης. Είδα τη Ρωσία και είδα στην πράξη τον ολοκληρωτισμό. Γιατί οι αναρχικές ιδέες δεν έχουν μεγαλύτερη επιρροή στον κόσμο;» Αυτό συνέβη πριν από ογδόντα χρόνια και το ζήτημα που εμείς όλοι αντιμετωπίζουμε ακόμα είναι ότι πιστεύουμε, όπως έλεγε η Έμα Γκόλντμαν, ότι ο «αναρχισμός είναι η μόνη ιδέα που δείχνει στους άντρες και στις γυναίκες τους αληθινούς τους εαυτούς και ποιοι μπορούν να είναι». Βλέπουμε όμως, και ενστικτωδώς γνωρίζουμε, ότι είχε πολύ μικρή επιρροή. Είναι αλήθεια;*

Δεν νομίζω ότι είναι αλήθεια πως είχε πολύ μικρή επιρροή. Βεβαίως πολλές προοδευτικές αλλαγές του περασμένου αιώνα δεν είναι αναρχικού χαρακτήρα. Η φορολογία ανάλογα με το εισόδημα, η κοινωνική ασφάλιση δεν είναι αναρχικού χαρακτήρα, αλλά μια αντανάκλαση στάσεων και αντιλήψεων οι οποίες, αν αναπτυχθούν, εκφράζουν τους αναρχικούς στόχους. Βασίζονται στην ιδέα ότι πραγματικά θα έπρεπε να υπάρχει αλληλεγγύη, κοινότητα, αμοιβαία υποστήριξη, αμοιβαία βοήθεια, και λοιπά – δυνατότητες για δημιουργική δράση. Όλα τα παραπάνω βασίζονται σ' αυτές τις ιδέες. Υποτάσσονται, κατευθύνονται και τροποποιούνται έτσι ώστε να μην παίρνουν ποτέ ελευθεριακές μορφές, αλλά υπάρχουν και οδηγούν σε κοινωνικές αλλαγές.

Γιατί δεν προχώρησαν περισσότερο; Σε μεγάλο μέρος λόγω της βίας. Πάρτε για παράδειγμα την εμπειρία του Μπέρκμαν στη Ρωσία. Μπήκε σε ένα βίαιο, ολοκληρωτικό κράτος. Μέχρι την κατάληψη της εξουσίας από τους μπολσεβίκους – πραξικόπημα, επανάσταση, πείτε το όπως θέλετε – υπήρχαν πολύ σημαντικές λαϊκές, ελευθεριακές, ορισμένες φορές και αναρχικές πρωτοβουλίες παντού, από τον αγροτικό αναρχισμό της Ουκρανίας μέχρι τα εργατικά συμβούλια στα σοβιέτ. Όμως τσακίστηκαν βίαια, πολύ βίαια. Ο Λένιν και ο

Τρότσκι ήταν ολοκληρωτικοί εξτρεμιστές και στηρίζονταν σε μια θεωρία. Ήταν αφοσιωμένοι μαρξιστές, που πίστευαν ότι μια καθυστερημένη, πρωτόγονη χώρα όπως η Ρωσία δεν μπορεί να προχωρήσει στο σοσιαλισμό, διότι αυτό μας λένε οι αρχές του Δασκάλου. Συνεπώς, πρέπει να οδηγήσουμε τη χώρα με τη βία μέσω των σταδίων τής, ουσιαστικά, κρατικής καπιταλιστικής ανάπτυξης και τότε, τελικά, κάτι θα γίνει. Δεν επαναλάμβαναν με ακρίβεια τα όσα έλεγε ο Δάσκαλος· αυτό που έκαναν απαιτούσε την αποσιώπηση του πολυετούς ύστερου έργου του Μαρξ – το οποίο κυριολεκτικά αποσιώπησαν –, τις μελέτες του για τις κοινότητες των χωρικών στη Ρωσία, και ούτω καθεξής.

Η ουσία είναι πως είχαν τη δύναμη. Και δεν ήταν εύκολο να την καταστρέψει κανείς. Σκεφτείτε το κίνημα του [αναρχικού Νέστορ] Μάχνο στην Κροστάνδη ή την κατάργηση των σοβιέτ: δεν ήταν μια ασήμαντη επιχείρηση, αλλά ήρθε σε πέρας. Ο Μπέρκμαν τη βίωσε και βίωσε τη φαύλη ολοκληρωτική κοινωνία που αναδυόταν, σχεδόν με τον τρόπο με τον οποίο είχαν προβλέψει οι αναρχικοί. Εννοώ τον Μπακούνιν, που είχε προβλέψει αυτή την εξέλιξη. Στην πραγματικότητα, ακόμη και ο Τρότσκι στο πρώιμο έργο του, πριν ενταχθεί [στους μπολσεβίκους], είχε πει τι επρόκειτο να συμβεί, όπως το είχε πει και η Ρόζα Λούξεμπουργκ και άλλοι. Συνέβη όμως, και αυτή είναι η ρωσική παραλλαγή. Η δική μας παραλλαγή ήταν διαφορετική. Ο Μπέρκμαν έγραφε αμέσως μετά τον «κόκκινο πανικό» του Ουίλσον, που έκανε τον Πατριωτικό Νόμο* να μοιάζει με απογευματινό πάρτι. Ήταν μια βίαιη καταπίεση, που ασκήθηκε από τον «προοδευτικό» Γούντροου Ουίλσον και άλλους, όχι ακριβώς εναντίον των αναρχικών – δεν απειλήθηκε μόνο η Έμα Γκόλντμαν –, αλλά εναντίον ανθρώπων που ανήκαν στο κυρίαρχο ρεύμα ιδεών, όπως ο Γιουτζίν Ντεμπς, που ήταν ηγετική προσωπικότητα στον εργατικό χώρο. Ο Ουίλσον ήταν ακραία εκδικητικός· τον έριξε στη φυλακή γιατί έθετε ερωτήματα σχετικά με τον ηθικό χαρακτήρα του πολέμου του Ουίλσον και αρνήθηκε να του δώσει αμνηστία, όταν έδωσε σε όλους τους άλλους. Όλα αυτά συνέτριψαν την ανεξάρτη-

* Εννοεί το νόμο που θεσπίστηκε στις ΗΠΑ μετά την 11.9.2001 και επιτρέπει την εκτεταμένη παρακολούθηση των πολιτών, την παραβίαση προσωπικών δεδομένων, κ.λπ. (*Σ.τ.Μ.*)

τη σκέψη και τις ανεξάρτητες δυνάμεις των εργαζομένων. Είχαν πολύ μεγάλες επιπτώσεις.

Παράλληλα με τη βία αναπτύσσεται η μαζική προπαγάνδα, εμφανίζεται η βιομηχανία των δημοσίων σχέσεων, που επιχειρούν να ελέγξουν στάσεις και πεποιθήσεις. Εκτός από αυτό, υπάρχει και κάτι πολύ απλό: οργανώνονται οι πειθαρχικές επιπτώσεις του τρόπου ζωής. Πάρτε τους σημερινούς φοιτητές. Είναι πολύ πιο ελεύθεροι, κατά ορισμένους τρόπους, απ' ό,τι πριν από εξήντα χρόνια, όσον αφορά τη συμπεριφορά, τις δεσμεύσεις τους, και ούτω καθεξής. Από την άλλη πλευρά, είναι πιο πειθαρχημένοι. Πειθαρχούνται μέσω του χρέους. Μέρος της λογικής των εκπαιδευτικών διευθετήσεων είναι να βγαίνεις από το πανεπιστήμιο φορτωμένος με βαρύ χρέος και άρα να είσαι πειθαρχημένος. Δείτε τα τελευταία είκοσι χρόνια – πάνω κάτω τα χρόνια των νεοφιλελεύθερων· η αποκαλούμενη «παγκοσμιοποίηση» στοχεύει, κατά μεγάλο μέρος, απλώς στην πειθαρχία. Επιζητεί να εξαλείψει την ελευθερία επιλογής και να επιβάλει την πειθαρχία. Πώς επιτυγχάνεται αυτό; Ιδού: αν είστε ένα ζευγάρι Αμερικανών σήμερα και δουλεύετε πενήντα ώρες την εβδομάδα ο καθένας για να εξασφαλίσετε τον επιούσιο, δεν έχετε χρόνο να σκεφτείτε πώς θα γίνετε ελευθεριακός σοσιαλιστής. Όταν η βασική ανησυχία είναι «Πώς θα κερδίσω το ψωμί μου;» ή «Έχω παιδιά να φροντίσω και όταν αρρωσταίνουν πρέπει να πάω στη δουλειά και τι θα τους συμβεί;», αυτό σημαίνει ότι υπάρχουν πολύ καλά σχεδιασμένες μέθοδοι επιβολής πειθαρχίας. Το να επιχειρήσει κανείς να γίνει ανεξάρτητος έχει κόστος. Για παράδειγμα, προσπαθήστε να δημιουργήσετε ένα εργατικό συνδικάτο. Αν είστε ο οργανωτής, θα το πληρώσετε. Ίσως το εργατικό δυναμικό να κερδίσει κάτι, αλλά εσείς προσωπικά θα έχετε κόστος. Γνωρίζουμε ότι υπάρχει κόστος, γνωρίζουμε ποιο είναι το κόστος – και αυτό δεν περιλαμβάνει μόνο ενεργητικότητα και προσπάθεια, αλλά και τιμωρία. Οι άνθρωποι που ζουν σε δύσκολες καταστάσεις κάνουν έναν λογικό υπολογισμό· λένε: «Γιατί να αναλάβω το κόστος όταν μπορώ να τα κουτσοβολεύω;» Έτσι, υπάρχουν πολλοί λόγοι που δεν εμφανίζονται τα φυσιολογικά ένστικτα και στάσεις. Αν και όσο περνούν τα χρόνια εμφανίζονται πιο συχνά. Γι' αυτό εξάλλου υπάρχει κοινωνική αλλαγή προς το καλύτερο.

Σας ευχαριστώ πολύ για το χρόνο σας. Για εμένα ήταν πολύ σημαντικό που σας συνάντησα, ευχαριστώ για τις σκέψεις σας.

Η συνέντευξη δόθηκε το Φεβρουάριο του 2004 στο Κέιμπριτζ της Μασαχουσέτης, στον Μπάρι Πάτμαν, συνεργαζόμενο επιμελητή των Εγγράφων της Έμα Γκόλντμαν.

ΔΕΚΑ

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΣΤΟΝ ΖΙΓΚΑ ΒΟΝΤΟΒΝΙΚ (2004)

Όταν κάποιος λέει ότι είναι αναρχικός, βασικά λέει ελάχιστα για τις εμπνεύσεις και τις φιλοδοξίες του – για το θέμα των μέσων και των σκοπών. Αυτό επιβεβαιώνει απλώς μια παλιά αλήθεια, ότι δεν μπορούμε να ορίσουμε τον αναρχισμό ως αυτάρκη κουκκίδα, αλλά ως μωσαϊκό που συντίθεται από πολλές διαφορετικές κουκκίδες ή πολιτικές απόψεις (και φιλοδοξίες) – πράσινοι, φεμινίστριες, πασιφιστές, και λοιπά. Αυτό το ζήτημα των μέσων και των σκοπών είναι μέρος της γοητείας του αναρχισμού ως θεωρίας, αλλά ορισμένες φορές και μέρος της απογοήτευσης που δημιουργεί στην πράξη. Θεωρείτε ότι αυτή η ποικιλομορφία κάνει τον αναρχισμό αναποτελεσματικό, ένα σώμα ατελών ιδεών, ή μήπως τον κάνει καθολικά προσαρμόσιμο;

Ο αναρχισμός είναι μια πολύ ευρεία κατηγορία· σημαίνει πολλά διαφορετικά πράγματα για διαφορετικούς ανθρώπους. Τα βασικά ρεύματα του αναρχισμού έχουν επιδείξει μεγάλο ενδιαφέρον για τα μέσα επίτευξης των σκοπών. Συχνά είχαν την τάση να ακολουθούν την ιδέα που εξέφρασε ο Μπακούνιν, ότι θα πρέπει να δημιουργήσεις σπέρματα της μελλοντικής κοινωνίας μέσα στην υπάρχουσα, και έτσι οι αναρχικοί αναμίχθηκαν πολύ στο εκπαιδευτικό έργο: οργανώνοντας και σχηματίζοντας κολεκτίβες, μικρές και μεγάλες, και άλλα είδη οργανώσεων. Υπάρχουν άλλες ομάδες που αυτοαποκαλούνται αναρχικές, οι οποίες επίσης ενδιαφέρονται πολύ για τα μέσα – τι είδους διαμαρτυρίες πρέπει να κάνουμε, τι είδους άμεσες ενέργειες είναι σωστές, και τα λοιπά. Δεν νομίζω ότι είναι δυνατόν να θέσουμε το ερώτημα αν ο αναρχισμός είναι αποτελεσματικός ή όχι. Υπάρχουν διαφορετικοί τρόποι δράσης που είναι αποτελεσματικοί σε διαφορετικές συνθήκες. Ούτε υπάρχει ένα ενοποιημένο αναρχικό κίνημα που να έχει μια θέση για την οποία μπορούμε να μιλήσουμε. Υπάρχουν πολλά συγκρουόμενα ρεύματα, που συχνά διαφωνούν έντονα. Από όσο γνωρίζω, ποτέ δεν υπήρχαν πολλοί αναρχικοί που να απέρριπταν την εφαρμογή αυτών που αποκαλούν ρεφορμιστικά μέτρα μέσα στην υπάρχουσα κοινωνία – όπως η βελτίωση των δικαιωμάτων των γυναικών ή της υγείας των εργατών. Υπάρχουν άλλοι αναρχικοί, που έχουν πριμιτιβιστικές ιδέες, θέλουν να εξαλείψουν την τεχνολογία και να επιστρέψουν στην αγροτική εργασία...

Στη θεωρητική πολιτική επιστήμη μπορούμε να αναγνωρίσουμε, από αναλυτικής απόψεως, δύο βασικές ιδέες περί αναρχισμού – τον αποκαλούμενο κολεκτιβίστικο αναρχισμό, με βασικούς εκπροσώπους τους Μπακούνιν, Κροπότκιν και Μάχνο, ο οποίος περιορίζεται στην Ευρώπη, και τον αποκαλούμενο ατομικιστικό αναρχισμό, που απαντά κυρίως στις ΗΠΑ. Συμφωνείτε με αυτόν τον θεωρητικό διαχωρισμό και, υπ' αυτή την οπτική γωνία, ποιες θεωρείτε ως ρίζες του αναρχισμού στις ΗΠΑ;

Ο ατομικιστικός αναρχισμός για τον οποίο μιλάτε, αυτός του Στίρνερ και άλλων, είναι μια από τις ρίζες – μεταξύ άλλων – του αποκαλούμενου «ελευθεριακού» κινήματος στις ΗΠΑ. Αυτό συνεπάγεται αφοσίωση στον καπιταλισμό της ελεύθερης αγοράς και δεν έχει καμία σχέση με το υπόλοιπο διεθνές αναρχικό κίνημα. Στην ευρωπαϊκή παράδοση οι αναρχικοί συνήθως αποκαλούν τους εαυτούς τους ελευθεριακούς σοσιαλιστές, μια πολύ διαφορετική έννοια του όρου «ελευθεριακός». Όσο μπορώ να διαπιστώσω, τα εργατικά κινήματα, τα οποία δεν αποκαλούνταν αναρχικά, ήταν πιο κοντά στο βασικό ρεύμα του ευρωπαϊκού αναρχισμού απ' ό,τι πολλοί άνθρωποι στις ΗΠΑ που αποκαλούν τους εαυτούς τους αναρχι-

κούς. Αν ανατρέξουμε στον εργατικό ακτιβισμό των πρώτων ημερών της βιομηχανικής επανάστασης, στον εργατικό Τύπο της δεκαετίας του 1850 και στα παρόμοια, θα βρούμε εκεί ένα γνήσιο αναρχικό ρεύμα. Αυτοί οι εργάτες δεν είχαν ακούσει ποτέ για τον ευρωπαϊκό αναρχισμό, ούτε για τον Μαρξ, ούτε για τίποτε παρόμοιο. Το κίνημά τους ήταν αυθόρμητο. Θεωρούσαν δεδομένο ότι η μισθωτή εργασία ήταν ελάχιστα διαφορετική από τη δουλεία, ότι οι εργάτες έπρεπε να είναι ιδιοκτήτες των εργοστασίων, ότι το βιομηχανικό σύστημα καταστρέφει την ατομική πρωτοβουλία, την κουλτούρα και λοιπά, και ότι έπρεπε να παλέψουν ενάντια σ' αυτό που αποκαλούσαν «Νέο Πνεύμα της Εποχής» στη δεκαετία του 1850: «Κέρδισε πλούτο, ξέχνα όλους τους άλλους εκτός από τον Εαυτό σου». Αυτά ηχούν μάλλον οικεία. Το ίδιο ισχύει και για άλλα λαϊκά κινήματα – για παράδειγμα, τα κινήματα της Νέας Αριστεράς. Κάποια ρεύματα σχετίζονταν με τον παραδοσιακό κολεκτιβίστικο αναρχισμό, που πάντα θεωρούσε πως ήταν παρακλάδι του σοσιαλισμού. Όμως το αμερικανικό, και σε κάποιο βαθμό το βρετανικό, ελευθεριακό ρεύμα είναι πολύ διαφορετικό και είχε διαφορετική ανάπτυξη· στην πράξη δεν εναντιώνεται στην τυραννία όσο αυτή είναι ιδιωτική τυραννία. Συνεπώς είναι ριζικά διαφορετικό από άλλες μορφές του αναρχισμού.

Πώς βλέπετε να εμπνέει η μακρά και πλούσια ιστορία των αγώνων του λαού των ΗΠΑ τον σημερινό αμερικανικό αναρχισμό; Ποια είναι η γνώμη σας για τον υπερβατισμό, ως μια έμπνευση, απ' αυτή την άποψη;*

Ίσως ανακαλύψετε κάτι με την έρευνά σας γι' αυτό το θέμα, αλλά η δική μου αντίληψη είναι πως το κίνημα του υπερβατισμού, στο οποίο συμμετείχαν ως επί το πλείστον διανοούμενοι, ίσως άσκησε

* Κίνημα συγγραφέων και φιλοσόφων στη Νέα Αγγλία των ΗΠΑ κατά τον 19ο αιώνα, οι οποίοι συνδέονταν χαλαρά μεταξύ τους μέσω της προσήλωσής τους σε ένα ιδεαλιστικό σύστημα σκέψης βασισμένο στην πίστη στην ουσιαστική ενότητα όλης της δημιουργίας, στην έμφυτη καλοσύνη του ανθρώπου και στην υπεροχή της ενόρασης επί της λογικής και της εμπειρίας για την αποκάλυψη των βαθύτερων αληθειών. Βασικοί του εκπρόσωποι ήταν ο Ραλφ Ουάλντο Έμερσον, ο Χένρι Ντέιβιντ Θορό, η Μάργκαρετ Φούλερ, και άλλοι. (*Σ.τ.Μ.*)

κάποια επιρροή στον ατομικιστικό αναρχισμό, αλλά δεν συνδέθηκε, απ' όσο ξέρω, με κάποιον αξιοσημείωτο τρόπο με τα λαϊκά κινήματα της εργατικής τάξης, τα οποία έχουν πολύ περισσότερες ομοιότητες με τον αναρχισμό του Μπακούνιν, του Κροπότκιν, των Ισπανών επαναστατών, και άλλων.

Σήμερα, ως επί το πλείστον, η δημιουργική ενεργητικότητα για ριζοσπαστική πολιτική – για το νέο κίνημα των κινημάτων ή αντικαπιταλιστικό, ακόμη και το αποκαλούμενο κίνημα κατά της παγκοσμιοποίησης – προέρχεται από τον αναρχισμό, αλλά ελάχιστοι από τους συμμετέχοντες στο κίνημα αποκαλούν τους εαυτούς τους «αναρχικούς». Ποιος πιστεύετε ότι είναι ο βασικός λόγος γι' αυτό;

Πιστεύω ότι πάντα αυτό γινόταν. Οι περισσότεροι ακτιβιστές, αυτοί που συμμετέχουν στους αγώνες για τα ανθρώπινα δικαιώματα, στους αγώνες των γυναικών, στους εργατικούς αγώνες, δεν αποκαλούν τους εαυτούς τους αναρχικούς, δεν αντλούν από οποιαδήποτε γνώση ή κατανόηση της αναρχικής παράδοσης. Ίσως στις ΗΠΑ να έχουν ακούσει για την Έμα Γκόλντμαν, αλλά γενικά οι αγώνες αναπτύχθηκαν εξαιτίας των αναγκών, των ενδιαφερόντων, των ενστίκτων και των φυσικών προδιαθέσεών τους. Δεν νομίζω ότι χρειάζεται μεγάλη προσπάθεια για να καταλάβουν οι απλοί άνθρωποι στις ΗΠΑ, που δεν έχουν ακούσει ποτέ τίποτε για τον αυθεντικό αναρχισμό, ό,τι είχαν καταλάβει, μόνες τους κυρίως, οι νεαρές γυναίκες από τα αγροκτήματα και οι εργάτες από τις φτωχογειτονιές των πόλεων στη δεκαετία του 1850. Στα μέσα του 19ου αιώνα, όταν οι εργοστασιακοί εργάτες του Λόουελ και του Σάλεμ ανέπτυσσαν μια πολύ ζωντανή και ενεργητική κουλτούρα της εργατικής τάξης, αμφιβάλλω αν ήξεραν τίποτε για τον υπερβατισμό, οι βασικοί εκπρόσωποι του οποίου ήταν από την ίδια περιοχή και έδρασαν την ίδια περίοδο.

Οι απλοί άνθρωποι συγχέουν συχνά τον αναρχισμό με το χάος και τη βία και δεν γνωρίζουν ότι ο αναρχισμός (άνευ Αρχής, εξουσίας) δεν σημαίνει ζωή ή κατάσταση πραγμάτων χωρίς κανόνες, αλλά μάλλον μια υψηλά

οργανωμένη κοινωνική τάξη πραγμάτων, ζωή χωρίς ηγεμόνα, «πρίγκιπα». Είναι η υποτιμητική χρήση της λέξης αναρχισμός μια άμεση συνέπεια του τρόμου που προκαλούσε και προκαλεί στους εξουσιαστές η ιδέα πως οι άνθρωποι θα μπορούσαν να είναι ελεύθεροι;

Υπήρχε κάποιο ρεύμα μέσα στο αναρχικό κίνημα που σχετιζόταν με την «προπαγάνδα μέσω της πράξης», συχνά με τη χρήση βίας, και είναι εντελώς φυσικό τα κέντρα εξουσίας να πιάνονται απ' αυτό, σε μια προσπάθεια να υπονομεύσουν κάθε απόπειρα ανεξαρτησίας και ελευθερίας ταυτίζοντάς τη με τη βία. Αυτό όμως δεν ισχύει μόνο για τον αναρχισμό. Τα κέντρα εξουσίας φοβούνται ακόμη και τη δημοκρατία. Αυτό μάλιστα είναι τόσο βαθιά εμπεδωμένο, ώστε ο κόσμος δεν μπορεί καν να το διακρίνει. Αν ρίξουμε μια ματιά στην εφημερίδα *Boston Globe* της 4ης Ιουλίου – η 4η Ιουλίου είναι βεβαίως η ημέρα της αμερικανικής ανεξαρτησίας, κατά την οποία υμνείται η ανεξαρτησία, η ελευθερία και η δημοκρατία –, βρίσκουμε ένα άρθρο για την προσπάθεια του Τζορτζ Μπους να κερδίσει κάποια υποστήριξη στην Ευρώπη, να βελτιώσει τα πράγματα μετά τη σύγκρουση για την επέμβαση στο Ιράκ. Η εφημερίδα παίρνει συνέντευξη από τον διευθυντή του τμήματος διεθνούς πολιτικής του «ελευθεριακού» Ινστιτούτου Κάτων, και ο δημοσιογράφος ρωτά γιατί οι Ευρωπαίοι επικρίνουν τις ΗΠΑ. Και αυτός απαντά περίπου ως εξής: το πρόβλημα είναι ότι η Γερμανία και η Γαλλία έχουν αδύναμες κυβερνήσεις και εάν εναντιωθούν στη θέληση του πληθυσμού, θα υποστούν το πολιτικό κόστος. Αυτός είναι ο λόγος του ελευθεριακού Ινστιτούτου Κάτων. Ο φόβος και το μίσος για τη δημοκρατία είναι αισθήματα τόσο βαθιά, που ουδείς τα παρατηρεί. Στην πραγματικότητα, όλο το μένος περί Παλιάς και Νέας Ευρώπης τον τελευταίο χρόνο ήταν τόσο δραματικό, ώστε το κριτήριο ιδίως για το ποιος ανήκει στη μία ή στην άλλη πέρασε απαρατήρητο. Και όμως ήταν εξαιρετικά ευδιάκριτο. Αν οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις έπαιρναν τη θέση που ενέκρινε η συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού, ήταν κακές: «Παλιά Ευρώπη – κακοί άνθρωποι». Αν οι κυβερνήσεις ακολουθούσαν τις διαταγές από το Κρόφορντ του Τέξας και αγνοούσαν μια ακόμη μεγαλύτερη πλειοψηφία του πληθυσμού της χώρας τους, τότε αποτελούσαν την ελπίδα του μέλλοντος και της δημοκρατίας: Μπερλουσκόνι, Αθνάρ, και άλλες ευγενικές φυ-

σιογνωμίες. Επρόκειτο για μια ομοιόμορφη συμπεριφορά σε όλο το πολιτικό φάσμα, που θεωρούνταν δεδομένη. Το μάθημα ήταν: αν έχεις μια ισχυρή κυβέρνηση, δεν υφίστασαι το πολιτικό κόστος όταν γράφεις τον πληθυσμό στα παλιά σου τα παπούτσια. Αξιοθαύμαστο. Γι' αυτό ακριβώς είναι οι κυβερνήσεις – για να γράφουν τον πληθυσμό στα παλιά τους τα παπούτσια και να εργάζονται για τους πλούσιους και τους ισχυρούς. Είναι τόσο βαθιά ριζωμένα αυτά, που σχεδόν δεν τα παρατηρούμε ποτέ.

Ποια είναι η γνώμη σας για το «δίλημμα» των μέσων – επανάσταση έναντι κοινωνικής και πολιτισμικής εξέλιξης;

Δεν το βλέπω ως δίλημμα. Σε οποιοδήποτε σύστημα κυριαρχίας και ελέγχου κι αν βρίσκεται, έχει νόημα να προσπαθείς να το αλλάξεις κατά το δυνατόν, μέσα στα όρια που επιτρέπει το σύστημα. Αν έρθεις αντιμέτωπος με όρια που είναι απροσπέραστα εμπόδια, τότε ο μόνος τρόπος να προχωρήσεις είναι η σύγκρουση, ο αγώνας και η επαναστατική αλλαγή. Αλλά δεν χρειάζεται επαναστατική αλλαγή για να βελτιώσει κανείς τους κανονισμούς ασφάλειας και υγείας στα εργοστάσια, ας πούμε, γιατί μπορείς να επιφέρεις τέτοιες αλλαγές με κοινοβουλευτικά μέσα. Έτσι, προσπαθείς να σπρώξεις τα όρια όσο πιο μακριά μπορείς. Οι άνθρωποι συχνά δεν αναγνωρίζουν την ύπαρξη συστημάτων καταπίεσης και κυριαρχίας. Πρέπει να αγωνιστούν για να κερδίσουν τα δικαιώματά τους μέσα στα συστήματα στα οποία ζουν, πριν καν αντιληφθούν ότι υπάρχει καταπίεση. Κοιτάξτε το γυναικείο κίνημα. Ένα από τα πρώτα βήματά του αποκλήθηκε «προσπάθειες ανάπτυξης συνείδησης». Προσπαθήστε να κάνετε τις γυναίκες να καταλάβουν ότι δεν είναι η φυσική κατάσταση του κόσμου να κυριαρχούνται και να ελέγχονται. Η γιαγιά μου δεν μπορούσε να συμμετάσχει στο γυναικείο κίνημα, εφόσον δεν αισθανόταν καμία καταπίεση, με κάποια έννοια. Αυτός ήταν απλά ο φυσιολογικός τρόπος ζωής· όπως ανατέλλει ο ήλιος κάθε πρωί. Μέχρι να συνειδητοποιήσει ο κόσμος ότι τα πράγματα δεν είναι όπως η ανατολή του ήλιου, ότι μπορούν να αλλάξουν, ότι δεν χρειάζεται να ακολουθεί εντολές, ότι δεν χρειάζεται να τον ξυλοκοπούν, μέχρι να καταλάβει ότι κάτι στραβό υπάρ-

χει, μέχρι να κατανικηθεί αυτό, δεν μπορούμε να προχωρήσουμε. Ένας από τους τρόπους να το επιτύχουμε είναι να πιέζουμε για μεταρρυθμίσεις μέσα στα υπάρχοντα συστήματα καταπίεσης, οπότε, αργά ή γρήγορα, με αυτό τον τρόπο θα ανακαλύψει κανείς ότι θα πρέπει να τα αλλάξει.

Πιστεύετε ότι η αλλαγή πρέπει να επιτευχθεί μέσω θεσμοποιημένων (κομματικών) πολιτικών ή με άλλα μέσα, όπως η ανυπακοή, η οικοδόμηση παράλληλων πλαισίων, τα εναλλακτικά ΜΜΕ, και λοιπά;

Είναι αδύνατον να πω οτιδήποτε γενικό περί αυτού, γιατί εξαρτάται από τις περιστάσεις. Ορισμένες φορές είναι σωστή μια τακτική και ορισμένες κάποια άλλη. Η συζήτηση για την τακτική μοιάζει κάπως ασήμαντη, αλλά δεν είναι. Οι τακτικές επιλογές είναι εκείνες που έχουν πραγματικές συνέπειες για τους ανθρώπους. Μπορούμε να προσπαθήσουμε να προωθήσουμε πιο γενικές στρατηγικές επιλογές – υποθετικά και με ανοιχτό μυαλό –, αλλά πέραν αυτού γλιστράμε σε αφηρημένες γενικότητες. Η τακτική έχει να κάνει με αποφάσεις για το τι θα κάνουμε αμέσως μετά, έχει πραγματικές ανθρώπινες συνέπειες. Έτσι, για παράδειγμα, ας πάρουμε το επικείμενο Ρεπουμπλικανικό Εθνικό Συνέδριο. Αν μια μεγάλη ομάδα ανθρώπων που αυτοαποκαλούνται αναρχικοί ενεργούν με τέτοιο τρόπο ώστε να δυναμώνουν τα συστήματα εξουσίας και να ανταγωνίζονται τους απλούς ανθρώπους, θα βλάψουν τον δικό τους σκοπό. Αν μπορέσουν να βρουν τρόπους δράσης που θα κάνουν τον κόσμο να καταλάβει γιατί έχει σημασία να αμφισβητεί τα συστήματα της τυπικής, ανούσιας δημοκρατίας, τότε επέλεξαν τη σωστή τακτική. Δεν μπορεί όμως κανείς να ψάξει σε εγχειρίδιο για να βρει απαντήσεις σε τέτοια θέματα. Οι απαντήσεις εξαρτώνται από την προσεκτική εκτίμηση της κατάστασης που υπάρχει, από το πόσο αντιλαμβάνεται τα πράγματα το κοινό, από τις πιθανές συνέπειες αυτών που κάνουμε, και ούτω καθεξής.

Οι ΗΠΑ έχουν πολύ μακρά ιστορία ουτοπισμού – διαφόρων αποπειρών προς εναλλακτικές κοινωνικές τάξεις πραγμάτων. Ο υπερβατισμός ήταν

επίσης γνωστός για τα πειράματα Brook Farm και Fruitlands. Ο Γάλλος διανοητής Προυντόν έγραψε κάποτε: «Η ελευθερία είναι η μητέρα και όχι η κόρη της τάξης πραγμάτων». Πού βλέπετε τη ζωή μετά ή πέρα από το (έθνος) κράτος;*

Η αίσθησή μου είναι ότι οποιαδήποτε αλληλεπίδραση μεταξύ ανθρώπινων υπάρξεων η οποία είναι κάτι παραπάνω από προσωπική – που παίρνει δηλαδή θεσμικές μορφές του ενός ή του άλλου είδους – μέσα στην κοινότητα ή στον τόπο δουλειάς, στην οικογένεια, στην ευρύτερη κοινωνία, όποια κι αν είναι, θα πρέπει να βρίσκεται υπό τον άμεσο έλεγχο των συμμετεχόντων. Αυτό θα σήμαινε εργατικά συμβούλια στη βιομηχανία, λαϊκή δημοκρατία στις κοινότητες, αλληλεπίδραση μεταξύ τους, ελεύθερες ενώσεις σε ευρύτερες ομάδες, μέχρι και την οργάνωση της διεθνούς κοινωνίας. Μπορεί κανείς να διατυπώσει τις λεπτομέρειες κατά πολλούς διαφορετικούς τρόπους και πραγματικά δεν βλέπω ότι κάτι τέτοιο έχει μεγάλη σημασία. Ως προς τούτο διαφωνώ με κάποιους από τους φίλους μου· νομίζω ότι η διατύπωση λεπτομερειών σχετικά με τη μορφή της μελλοντικής κοινωνίας υπερβαίνει την αντίληψή μας. Ασφαλώς θα πρέπει να υπάρξει πληθώρα πειραματισμών – δεν γνωρίζουμε αρκετά για τους ανθρώπους και τις κοινωνίες, τις ανάγκες και τους περιορισμούς τους. Απλώς υπάρχουν πάρα πολλά που δεν γνωρίζουμε, άρα θα έπρεπε να δοκιμαστούν πολλές εναλλακτικές λύσεις.

Σε πολλές ευκαιρίες ακτιβιστές, διανοούμενοι, φοιτητές σάς έχουν ρωτήσει για το δικό σας συγκεκριμένο όραμα αναρχικής κοινωνίας και για το δικό σας λεπτομερές σχέδιο πορείας προς αυτήν. Κάποτε απαντήσατε ότι «δεν μπορούμε να φανταστούμε ποια προβλήματα θα προκύψουν, εκτός αν πειραματιστούμε μ' αυτά». Έχετε την αίσθηση ότι πολλοί αριστεροί

* Ουτοπικά πειράματα κοινοβιακής ζωής. Συνδύαζαν, όπως αναγραφόταν στα άρθρα της συμφωνίας του Brook Farm Institution of Agriculture and Education, τη δουλειά του διανοητή και του εργάτη, για να εγγυηθούν τη μεγαλύτερη πνευματική ελευθερία και την προετοιμασία για μια κοινωνία φιλελεύθερων, καλλιεργημένων ατόμων, οι σχέσεις των οποίων θα έδιναν τη δυνατότητα για μια πιο εποικοδομητική και πιο απλή ζωή από αυτήν που ζούσαν υπό την πίεση των ανταγωνιστικών θεσμών. (*Σ.τ.Μ.*)

διανοούμενοι σκορπίζουν πολλή ενεργητικότητα στις θεωρητικές τους προστριβές περί των κατάλληλων μέσων και σκοπών, αντί να αρχίσουν τον «πειραματισμό» στην πράξη;

Πολλοί άνθρωποι το θεωρούν αυτό πολύ σημαντικό και νομίζουν ότι δεν μπορούν να δράσουν, ας πούμε, ως οργανωτές στην κοινότητά τους παρά μόνο αν έχουν ένα λεπτομερές όραμα του μέλλοντος, το οποίο θα προσπαθήσουν να υλοποιήσουν. Εντάξει, αυτός είναι ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνονται τον κόσμο και τον εαυτό τους. Δεν θα αποτολμούσα να τους πω ότι είναι λανθασμένος. Ίσως είναι σωστός γι' αυτούς, αλλά δεν είναι σωστός για μένα. Ας ανθίσουν πολλά λουλούδια. Οι άνθρωποι ενεργούν με διαφορετικό τρόπο.

Με την καθημερινή ισχυροποίηση της διαδικασίας της παγκοσμιοποίησης, πολλοί στην Αριστερά έχουν παγιδευτεί σε ένα δίλημμα – να εργαστεί κανείς για την ενδυνάμωση της κυριαρχίας των εθνών-κρατών ως αμυντικού εμποδίου έναντι του ελέγχου από το ξένο και το παγκόσμιο κεφάλαιο, ή να αγωνιστεί για μια μη εθνική εναλλακτική λύση στην παρούσα μορφή της παγκοσμιοποίησης, η οποία θα είναι εξίσου παγκόσμια. Ποια είναι γνώμη σας γι' αυτό το δύσκολο πρόβλημα;

Ως συνήθως, δεν βλέπω να υπάρχει αντίφαση μεταξύ αυτών των δύο. Είναι απολύτως λογικό να χρησιμοποιήσουμε τα μέσα που παρέχουν τα έθνη-κράτη προκειμένου να αντισταθούμε στην εκμετάλλευση, στην καταπίεση, στην κυριαρχία, στη βία, και λοιπά, ενώ ταυτόχρονα θα προσπαθούμε να παραμερίσουμε αυτά τα μέσα με την ανάπτυξη εναλλακτικών λύσεων. Δεν υπάρχει σύγκρουση μεταξύ αυτών των δύο μεθόδων. Θα πρέπει να χρησιμοποιεί κανείς όποιες μεθόδους έχει στη διάθεσή του. Δεν υπάρχει σύγκρουση ανάμεσα στην προσπάθεια ανατροπής του κράτους και στη χρησιμοποίηση των μέσων που διατίθενται σε μια μερικώς δημοκρατική κοινωνία, των μέσων που έχουν αναπτυχθεί μέσα από τους λαϊκούς αγώνες επί αιώνες. Θα πρέπει να τα χρησιμοποιούμε, και να προσπαθούμε να πάμε παραπέρα, ίσως για να καταστρέψουμε τον [κρατικό] θεσμό. Είναι όπως με τα ΜΜΕ. Είμαι πανευτυχής να γράφω άρθρα που προωθούνται σε άλλες εφημερίδες από τους *New York Times*, κάτι

που κάνω, και να γράφω και στο *Z Magazine*. Δεν υπάρχει αντίφαση. Ας εξετάσουμε αυτό εδώ το μέρος (το Τεχνολογικό Ινστιτούτο της Μασαχουσέτης). Για μένα ήταν ένας πολύ καλός τόπος εργασίας· μπόρεσα να κάνω πράγματα που ήθελα. Είμαι εδώ πενήντα χρόνια και ουδέποτε σκέφτηκα να φύγω. Αλλά υπάρχουν πράγματα σ' αυτό που δυστυχώς δεν νομιμοποιούνται. Για παράδειγμα, αποτελεί βασικό στοιχείο της συνδεδεμένης με το στρατό βιομηχανικής οικονομίας. Έτσι, δουλεύεις μέσα σ' αυτό το σύστημα και προσπαθείς να το αλλάξεις.

Πολλοί είναι αντίθετοι με τη «δημοκρατία», αφού είναι ακόμη μια μορφή τυραννίας – της τυραννίας της πλειοψηφίας. Εναντιώνονται στην ιδέα της αρχής της πλειοψηφίας, παρατηρώντας ότι οι απόψεις της πλειοψηφίας δεν συμπίπτουν πάντα με τις ηθικά ορθές απόψεις. Συνεπώς έχουμε υποχρέωση να ενεργούμε σύμφωνα με τις υπαγορεύσεις της συνείδησης, ακόμη κι αν αυτή έρχεται σε αντίθεση με τη γνώμη της πλειοψηφίας, της προϊστάμενης ηγεσίας ή των νόμων της κοινωνίας. Συμφωνείτε μ' αυτή την ιδέα;

Είναι αδύνατον να πω. Αν θέλεις να είσαι μέρος της κοινωνίας, πρέπει να δέχεσαι τις αποφάσεις της πλειοψηφίας που διαμορφώνεται σ' αυτήν, γενικά, εκτός αν υπάρχει κάποιος πολύ ισχυρός λόγος για να μην το κάνεις. Αν οδηγώ επιστρέφοντας στο σπίτι μου απόψε και υπάρχει κόκκινο, θα σταματήσω, γιατί αυτή είναι η απόφαση της κοινότητας. Δεν έχει σημασία αν είναι τρεις το πρωί και μπορώ να περάσω το φανάρι χωρίς να με πιάσουν, επειδή δεν υπάρχει κανένας τριγύρω. Αν ανήκεις στην κοινότητα, δέχεσαι πρότυπα συμπεριφοράς με τα οποία πιθανώς να διαφωνείς. Έρχεται όμως μια στιγμή που αυτά τα πρότυπα δεν είναι αποδεκτά, όταν νιώθεις ότι πρέπει να ενεργήσεις με δική σου συνειδητή επιλογή και ότι οι αποφάσεις της κοινότητας είναι ανήθικες. Και πάλι, όμως, όποιος αναζητήσει μια συνταγή γι' αυτό θα απογοητευτεί πολύ. Ορισμένες φορές πρέπει να αποφασίσεις ερχόμενος σε αντίθεση με τους φίλους σου. Άλλοτε αυτό είναι θεμιτό, άλλοτε όχι. Δεν υπάρχουν συνταγές για τέτοια πράγματα, ούτε μπορούν να υπάρξουν. Η ανθρώπινη ζωή είναι εξαιρετικά πολύπλοκη και πολυδιάστατη. Αν θέλει κανείς να

ενεργήσει παραβιάζοντας τους κανόνες της κοινότητας, πρέπει να έχει πολύ ισχυρούς λόγους. Το βάρος της απόδειξης πέφτει στους ώμους του, πρέπει να δείξει ότι έχει δίκιο και όχι απλώς να πει «Έτσι μου υπαγορεύει η συνείδησή μου». Αυτό δεν αρκεί.

Ποια είναι η άποψή σας για τον λεγόμενο «επιστημονικό» αναρχισμό – τις απόπειρες να αποδειχθεί επιστημονικά η υπόθεση του Μπακούνιν ότι οι άνθρωποι έχουν το ένστικτο της ελευθερίας; Ότι δεν έχουμε μόνο μια τάση προς την ελευθερία αλλά και βιολογική ανάγκη; Κάτι που αποδείξατε επιτυχώς με την καθολική γραμματική...

Στην πραγματικότητα αυτό είναι μια ελπίδα, δεν είναι επιστημονικό αποτέλεσμα. Καταλαβαίνουμε τόσο λίγα για την ανθρώπινη φύση, ώστε δεν μπορούμε να αντλήσουμε κάποιο σοβαρό συμπέρασμα. Δεν μπορούμε να απαντήσουμε ούτε σε ερωτήσεις για τη φύση των εντόμων. Εξάγουμε συμπεράσματα – δοκιμαστικά – μέσω ενός συνδυασμού εμπνεύσεων, ελπίδων, κάποιων εμπειριών. Με αυτό τον τρόπο μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι άνθρωποι έχουν το ένστικτο της ελευθερίας. Δεν πρέπει όμως να προφασιζόμαστε ότι το εν λόγω ένστικτο είναι προϊόν επιστημονικής γνώσης και κατανόησης. Δεν είναι και δεν θα μπορούσε να είναι. Δεν υπάρχει επιστήμη των ανθρώπων και των αλληλεπιδράσεών τους, ούτε καν επιστήμη των απλούστερων οργανισμών, που να έχει φτάσει τόσο μακριά.

Μια τελευταία ερώτηση. Ο Χένρι Ντέιβιντ Θορό αρχίζει το δοκίμιό του για την «Πολιτική Ανυπακοή» με την ακόλουθη πρόταση: «Η κυβέρνηση που είναι άριστη κυβερνά ελάχιστα ή δεν κυβερνά καθόλου». Η Ιστορία μας διδάσκει ότι η ελευθερία μας, τα εργατικά δικαιώματα, τα περιβαλλοντικά πρότυπα δεν μας δόθηκαν ποτέ από τους ελάχιστους πλούσιους και ισχυρούς, αλλά ήταν αποτέλεσμα της πάλης των απλών ανθρώπων – με την πολιτική ανυπακοή. Ποια θα πρέπει να είναι, από αυτή την οπτική γωνία, τα πρώτα μας βήματα προς έναν άλλο, καλύτερο κόσμο;

Υπάρχουν πολλά βήματα για να πετύχεις διαφορετικούς σκοπούς.

Εάν εξετάσουμε τα άμεσα προβλήματα των ΗΠΑ, πιθανώς το κύριο εσωτερικό πρόβλημα που αντιμετωπίζουμε είναι η κατάρρευση του συστήματος υγείας, αυτό είναι ένα πολύ σοβαρό θέμα. Οι άνθρωποι δεν μπορούν να πάρουν φάρμακα, δεν μπορούν να έχουν ιατρική φροντίδα, το κόστος βρίσκεται εκτός ελέγχου και τα πράγματα πηγαίνουν από το κακό στο χειρότερο. Είναι ένα μεγάλο πρόβλημα. Το οποίο μπορεί να αντιμετωπιστεί, κατ' αρχήν και, πιστεύω, στην πράξη, μέσα στο πλαίσιο των κοινοβουλευτικών θεσμών. Σε κάποιες πρόσφατες δημοσκοπήσεις το 80% του πληθυσμού προτιμά πολύ πιο λογικά προγράμματα, κάποια μορφή εθνικής ασφάλισης υγείας, που θα ήταν πολύ πιο φτηνή και πιο αποτελεσματική και θα έδινε στους ανθρώπους τα πλεονεκτήματα που επιθυμούν. Το δημοκρατικό σύστημα όμως είναι τόσο διεφθαρμένο, ώστε το 80% του πληθυσμού δεν μπορεί να προβάλει καν τη θέση του στην εκλογική ατζέντα. Αυτό όμως μπορεί να ξεπεραστεί. Δείτε τη Βραζιλία, που έχει πολύ πιο μεγάλα εμπόδια από ό,τι έχουμε εδώ, αλλά ο πληθυσμός μπόρεσε να επιβάλει νομοθεσία που έκανε τη Βραζιλία κορυφαία στην παροχή φαρμακευτικής αγωγής για το AIDS, με πολύ μικρό μέρος του κόστους σε σχέση με άλλες χώρες, και μάλιστα κατά παράβαση των διεθνών εμπορικών κανόνων που επιβάλλουν οι ΗΠΑ και άλλες πλούσιες χώρες. Το κατάφερε. Αν μπορούν να κάνουν τέτοια πράγματα οι Βραζιλιάνοι χωρικοί, μπορούμε να τα κάνουμε κι εμείς. Ένα πράγμα που πρέπει να γίνει λοιπόν είναι η θεσμοποίηση ενός ουσιαστικού συστήματος υγείας· μπορούμε να σκεφτούμε και χίλια άλλα. Δεν υπάρχει τρόπος να τα κατατάξουμε· δεν υπάρχει πρώτο βήμα. Πρέπει να γίνουν όλα. Κάποιος αποφασίζει να παλέψει για το ένα, για το άλλο, ή για κάποιο τρίτο, ανάλογα με τα προσωπικά ενδιαφέροντα, τους στόχους και την ενεργητικότητά του. Όλα αυτά αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, λειτουργούν υποστηρίζοντας το ένα το άλλο. Κάνω πράγματα τα οποία θεωρώ σημαντικά, εσείς κάνετε αυτά που θεωρείτε σημαντικά, οι άλλοι κάνουν το ίδιο, όλα αυτά μαζί είναι τα μέσα για την επίτευξη των ίδιων σκοπών, λίγο πολύ. Δρουν αλληλοβοηθητικά, τα επιτεύγματα σε έναν τομέα βοηθούν τα επιτεύγματα σε κάποιον άλλο τομέα. Όμως, ποιος είμαι εγώ για να πω ποιο είναι το πρώτο βήμα;

Παίρνετε μέρος στις εκλογές; Ψηφίζετε;

Ορισμένες φορές. Και πάλι εξαρτάται από το αν υπάρχει μια επιλογή που να αξίζει τον κόπο, από το αν το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας είναι αρκετά σημαντικό ώστε να αξίζει το χρόνο και την προσπάθεια. Ψηφίζω σχεδόν πάντα για τα τοπικά θέματα. Για παράδειγμα, έγινε πρόσφατα ένα δημοψήφισμα στην πόλη όπου ζω, το οποίο παραμέρισε γελοίους φορολογικούς περιορισμούς, και το ψήφισα. Σκέφτηκα ότι είναι σημαντικό για μια πόλη να έχει σχολεία, πυροσβεστικούς κρουνούς, βιβλιοθήκες, και λοιπά. Συνήθως στις τοπικές εκλογές κάτι μπορείς να πετύχεις, πέραν αυτών... Αν αυτή η Πολιτεία (η Μασαχουσέτη) ήταν ταλαντευόμενη, θα ψήφιζα κατά του Μπους.

Τι θα γίνει στις επικείμενες εκλογές;

Εφόσον η Μασαχουσέτη δεν είναι ταλαντευόμενη, υπάρχουν άλλες επιλογές. Θα μπορούσε κανείς να ψηφίσει τον Ραλφ Νέιντερ ή τους Πράσινους, οι οποίοι έχουν υποψήφιους για ποικίλα αξιώματα, με εξαίρεση την προεδρία. Υπάρχουν πολλές πιθανές επιλογές, που εξαρτώνται από το πώς αποτιμά κανείς τη σημασία τους.

Η συνέντευξη δόθηκε στις 14 Ιουλίου 2004 στο Κέιμπριτζ της Μασαχουσέτης, στον Ζίγκα Βοντόβνικ, βοηθό/νέο ερευνητή στο Τμήμα Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου της Λιουμπλιάνα στη Σλοβενία. Μια πρόχειρη απομαγνητοφώνησή της δημοσιεύθηκε επίσης στο Znet (www.zmag.org).